

Elmaradottság és versenyképességi elemek a dél-szlovákiai térben

GÁBOR LELKES
ELEMENTS OF COMPETITIVENESS AND BACKWARDNESS
IN THE SOUTH-SLOVAKIAN SPACE

308(437.61)
338.1(437.61)
332.1(437.61)

Regional transformation during the transformation period. Situational map for the creation of SWOT-analysis. The region's geographical position and natural abilities. Structure of the settlement in the changing economic spatial structure. Situation of the region's human infrastructure and the expected tendencies of its development. Starting conditions of economic sources. Economic-social space. Strengths, weaknesses, opportunities, threats.

Bevezetés

A tanulmány célja az, hogy tájékoztatást adjon az 1990-es években végbement területi folyamatok alakulásáról 15 dél-szlovákiai régióban,¹ és ezek nyomán bemutassa a harmadik évezred elejére kialakult térszerkezet fejlesztése során kiaknázható versenyképességi elemeket, s ugyanakkor rámutasson a régió elmaradottsági elemeire is.

Minden döntés és beavatkozás, amely érinti a társadalom és a gazdaság különböző ágait, területi dimenzióval rendelkezik. E területiségből következik, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődést befolyásoló fejlesztési elképzelések alapjául egy részletes térszerkezeti elemzésnek kell szolgálnia. A SWOT-analízis átfogó képet ad a régió adottságairól, a kutatott térségben levő erősségekről és gyengeségekről, valamint a külső tényezők (makrogazdasági trendek, országok közötti viszony, országos hatáskörű intézkedések stb.) jelenlegi és jövőbeni hatásait figyelembe véve a lehetőségekről és veszélyekről. A SWOT-analízis megkönnyíti a helyzetelemzésből származó információtömeg fontosság szerinti csoportosítását, szelektálását, illetve szinten tartását, másrészt a koncepcióalkotási folyamatban hasznosan szolgálja a helyes stratégiai fejlesztési irányok kiválasztását.

1. Regionális átalakulás a transzformáció időszakában

Szlovákiát és ezen belül a vizsgált régiót az elmúlt évtizedben a területi társadalmi különbségek erősödése jellemezte, melyben az öröklött területi egyenlőtlenségek

mellett meghatározó jelentőségű volt a piaci folyamatok szerepe. A területi társadalmi egyenlőtlenségeket a jövedelmi, gazdasági, vállalkozási és személyes vagyoni viszonyok határozzák meg. Az átalakulás adta lehetőségeket azokban a térségekben tudták leginkább kihasználni, ahol a képzetesebb, vagyonosabb lakosság képes volt anyagi előnyökké konvertálni a korábban felhalmozott szellemi-kulturális és kapcsolati-információs tőkét.

Az elmúlt évtized regionális gazdasági folyamatait alapvetően a külföldi tőkének a helyi gazdaságban betöltött szerepe, a vállalkozási aktivitás, a kutatás-fejlesztés (K+F), az üzleti szolgáltatások (bankszféra és üzleti tanácsadás) és az ezek hatására kialakuló ágazati szerkezet határozták meg. A gazdasági folyamatok által előidézett területi különbségeket a természeti adottságok mellett jelentős mértékben befolyásolta az adott térség megközelíthetősége és humán erőforrásainak állapota. Ennek hatására alakultak ki eltérő gazdasági karakterű körzetek. Az új térformáló erők együttes hatásának az eredményeként egyértelmű, hogy a kutatási területen három központi hely (Pozsony, Nyitra és Kassa) gazdasági bázisainak az elemei (tőke- és munkapiac, inputok minősége, infrastruktúra) a meghatározóak. Az említett három régió versenyképessége a legnagyobb a térségen belül, de hosszú távon a térség többi része is képes lesz olyan javak és szolgáltatások előállítására, amelyek a hazai és nemzetközi piacokon is értékesíthetők, miközben az ott élők növekvő és hosszú távon fenntartható életszínvonalat érnek el.

2. Helyzetkép a SWOT-analízis megalapozásához

A kutatási terület gazdasági és szociális mutatóinak a javulására csak az aktív területfejlesztési politika, azon belül a gazdaságfejlesztés előtérbe helyezése, a kínálatorientált regionális gazdaságfejlesztési politika esetében van esély. A fenti politikák sikerességének alapfeltétele pedig a programozás. Az „ellenőrizhető, hatékony és erős állam” elképzelhetetlen térben és időben adekvát tervezési-irányítási rendszer nélkül” (Faragó 2000). A programok kidolgozásánál nagy hangsúlyt kell helyezni a többszektoros megközelítésre és az erős területi dimenzióra.

Mint minden térszerkezeti egység, a vizsgált régió versenyképességét is négy alaptényező határozza meg, s azok kedvező vagy kedvezőtlen jellege döntő hatással bír a régió arculatára. A négy alaptényező:

- a termelési tényezők (infrastruktúra, képzett munkaerő, vállalkozási ismeretek, pénzügyi források, természeti erőforrások),
- a gazdasági szerkezet és a vállalati stratégiák (új cégek megjelenése, innovációk alkalmazása, új tevékenységeknél az alvállalkozók megjelenése),
- a vállalatok együttműködése (termelési együttműködések, a beszállítói kapcsolatok, ipari klaszterek),
- a piaci kereslet és kapcsolati rendszerek (a belső piac, kapcsolatok a világpiachoz, minőségi termékek helyi vásárlói).

A vizsgált térség gazdasági fejlettsége azonban nem homogén (a nyugati területek fejlettebbek, míg a keleti körzetekben [a kilenc keleti NUTS 4 régióban] a hanyatlás – kedvezőbb esetben a stagnálás – jelei mutatkoznak), ezért a fejlesztési célok sem lehetnek azonosak. A gazdasági fejlettség különböző szintjein álló térségeknek

más-más reális fejlesztési céljaik lehetnek, amelyekkel a versenyképességüket javíthatják:

- a gazdasági bázis és infrastruktúra fejlesztése (magas munkanélküliségi rátájú agrártérségekben az ipari tevékenységek, a vállalkozási és ipari munkakultúra meghonosítása),

- gyártó-termelő beruházások és kapcsolódó szolgáltatások létesítése (a járási székhelyeken, illetve más kisvárosokban, ahol gyakorlott ipari munkaerő van, és szakoktató intézmények működnek),

- innováció-orientált tevékenységek fejlesztése (kvalifikált munkaerővel és innovációs intézményekkel rendelkező megyeszékhelyen, Nyitrán).

A térség versenyképességének javításánál döntő a vállalkozások tágan értelmezett intézményi infrastruktúrája, azaz a közvetett támogatás, amely a vállalkozások széles körének kedvező. Az intézményi infrastruktúra egy része költségvetési intézmény, másik része egyéb nonprofit intézmény, illetve piaci vállalkozás. Az intézményekhez kötődő infrastruktúra négy csoportra osztható:

- *üzleti élet támogatása*: üzleti képzések programjai, inkubátorok, szakképző és átképző intézmények, műszaki oktatási intézmények, vállalkozói szövetségek,

- *technológiai háttérintézmények*: tudományos parkok, kormányzati K+F alapok, nagyvállalati K+F részlegek, helyi vállalkozói hálózatok, technológiai transzferintézmények,

- *pénzügyi intézmények*: helyi pénzintézetek, kockázati tőketársaságok, állami pénzalapok,

- *vállalkozások környezete*: technikai kultúra, az életminőség, a sikeres vállalkozói modellek, helyi infrastruktúra (lakások, közoktatás, közutak stb.).

3. Az értékelendő adottságok

3.1. A régió földrajzi fekvése és természeti adottságai

Egy adott terület – esetünkben a 15 dél-szlovákiai NUTS 4 régió – kedvező vagy kedvezőtlen természeti adottságai, táji jellemzői hatással vannak a területi fejlődésre, s egyes területeket jobb, másokat hátrányosabb helyzetbe hoznak. A folyamatoknak teret adó táj számos tényező olyan összetett specifikus együttese, amely hosszú természet- és rövid, de igen hatékony társadalomtörténeti, gazdasági fejlődés eredménye. Ennek megfelelően a táji adottságok jól tükrözik a mindenkori társadalmi-gazdasági viszonyokat, hiszen azok eredményeképpen alakultak ki.

A térség a szlovák–magyar határ mentén húzódik. Területén évszázadok óta fontos utak haladtak, melyek közül a legismertebb a Borostyánkőút volt, mely a Balti-tenger mellékét kötötte össze az Adriai-tenger partvidékével. A területet közvetlenül nem érintette a török megszállás. A vizsgált terület nyugati régiói a földrajzi helyzetüknél fogva az újkori világgazdasági centrumtárségekhez (Nyugat-Európa) közelebb voltak, mint a Kárpát-medence többi része, e területen keresztül áramlottak a mindenkori innovációk a medence többi területére. A nyugati területek fejlettségi előnyénél további meghatározó tényezőnek számított még Budapestnek, Pozsonynak és a Habsburg Birodalom központjának, Bécsnek közelsége. A trianoni békeszerződés drasztikus határmódosításai azonban a régiót (a magyar nemzeti kisebbség ál-

tal lakott területeket) peremterületté minősítette közel 80 évig. Ideológiai okok miatt korlátozták a szlovák–magyar határ menti fejlesztéseket. A határ menti járásokat a ratzeli megfogalmazás értelmében kezelték: az állam periferikus orgánumai voltak, fő céljuk az elkülönítés és a védelem volt. A rendszerváltozást követő első nyolc év alatt szintén nem fordítottak kellő figyelmet a Révkomárom–Léva–Losonc–Rozsnyó–Nagykapos tengely elmaradottsági elemeinek a kezelésére, minek következményeként a régió belüli területi gazdasági hanyatlás már-már katasztrófális méreteket öltött, ezért a határtérségből jelentőssé vált az elvándorlás a gazdasági centrumok irányába. Innovációk mindenekelőtt a régió északi, szlovák többségű körzeteiben történtek. Lényeges szemléletváltásra 1998-ban került sor, amikor a szlovákiai magyarság képviselői is a szlovák kormány részévé váltak. Az államhatár ma már kevésbé akadályozza a térszerkezeti vonalak összekapcsolódását. Napjainkban a határmentiség adta előnyök felismerését nemcsak a lakossági kapcsolatok élénkülése bizonyítja, hanem a térségben létrehozott eurorégiók is (2003 augusztusáig összesen 7). A párkányi Mária Valéria-híd 2001-ben történt átadása után a határátkelők sűrűsége némileg javult, de még mindig nem megfelelő, sőt szükség volna a régió nyugati felében az egyre növekvő tranzitforgalom érdekében egy újabb, Révkomárom–Komárom közötti híd megépítésére a közeljövőben. Az ezzel kapcsolatos kormányközi tárgyalások megkezdődtek a felek közt.

A táj gazdasági teljesítőképességének hasznosítása – lehetőségek szerinti növelése – a vizsgált régió társadalmi-gazdasági fejlődésének fontos alapja évszázadok óta, ami azonban igen jelentős mértékben fogyasztja, rombolja, szennyezi és át is alakítja azt.

A természeti viszonyait túlnyomó részben a Dunamenti-síkság, a dél-szlovákiai katlanok, a Szlovák-érchegység és a Kelet-szlovákiai síkság képezik. A régiót jelentős részben kitöltő alföldek talajviszonyai az országban a legjobbak (réti talajok, öntéstalajok, löszön képződött csernozjom stb.), és ez a termőföld képviseli Szlovákia legnagyobb értékű megújuló, ill. megújítható természeti erőforrását (az országos átlaghoz képest magas a mezőgazdaságilag intenzíven hasznosított területek aránya).

A terület alföldi jellegétől eltérő térségek elsősorban régió északi határán találhatók, melyek természetes határláncot képeznek észak felől: a Nyitrától északra húzódó Tribecs hegyvonulat keleti irányban a közép-szlovákiai vulkanikus hegységekben folytatódik, amely keleten az Eperjes–Tokaji-hegységgel zárul. A hegységekben rejlő ércvagyon a múltban fontos ipartelepítő tényezőként lépett fel (pl. Rozsnyó), napjainkra azonban az ércbányászat teljesen leépült. A kutatott terület hegységeinek gazdasági szerepe megváltozott: komoly turisztikai vonzerőt képviselnek, melyek közt egyedülállónak számít a régió egyetlen nemzeti parkja (Szlovák-karszt Nemzeti Park). A Szlovák-Érchegység napjainkra a téli sportok szerelmeseinek lett a paradicsoma.

A vízrajzban leginkább kiemelhető a Duna és a Vág folyó szerepe mint történelmileg változó jelentőségű, de mindig fontos vízi utaké. Ugyan nem európai jelentőségű, de az itt élők mindennapjaiban fontos szerepet töltenek be és töltenek be napjainkban is a terület további folyói: a Kis-Duna, Nyitra, Garam, Ipoly, Hernád, Bodrog, Latorca. Az említett vízfelületek fontos ipartelepítő tényezőként léptek fel a múlt században, elég csak a legjelentősebbeket említeni: a párkányi papírgyár, a révkomáromi hajógyár, a bósi és a vágkirályfai vízierőművek.

A kedvező éghajlati adottságok (a júliusi átlagos hőmérséklet 20°C fölött van) lehetővé tették ugyanakkor a folyók és tavak turisztikai jellegű kihasználását is, évente százezrek élnek e vízfelületek által nyújtott rekreációs és sportolási lehetőségekkel. A régió leglátogatottabb nyári üdülőközpontja a szenci tó körül jött létre, melynek strandjai a nyári hónapok során zsúfolásig tömve vannak mind a fővárosból kiözönlő tömegekkel, mind külföldi látogatókkal (elsősorban lengyel és cseh turisták).

A régió nagyon gazdag felszín alatti vízkészletekben is. Ivóvízkészletének (Csalólókő alatt található a legnagyobb ivóvíztartalék Közép-Európában) és termálvízkészletének (a nyugati járások geotermikus adottságai kedvezőek, 1000 m mélységben a hőmérséklet 60°C körüli) gazdagsága európai méretekben is jelentős. Az utóbbi természeti kincs idegenforgalmi és gyógyászati célokra történő kihasználása nagyon jelentős volt a rendszerváltozásig (évente milliók látogatták a térség termálfürdőit). A vendégekört elsősorban cseh turisták alkották, akik számára a Duna mente jelentette a napsütéses „Riviérát” (az átlagos évi napsütéses órák száma 2165 körül mozog). A határok felnyitása után érthető okokból a szabadságolók többsége az addig tiltott, elérhetetlen területek felé vették útjaikat, ami a régió termálfürdőinek forgalmának 80% -os visszaesésében mutatkozott meg az 1990-es évek elején. Napjainkban a szolgáltatások színvonalának általános emelkedésének köszönhetően ismét növekszik a fürdők látogatottsága, a kempingek nyaranta megtelnek mindenekelőtt német, cseh és lengyel turistákkal. A nyugati térségeket felkeresők felfedezték a strandolási lehetőségek mellett a régió előnyös közlekedés-földrajzi fekvéséből fakadó lehetőségek gazdagságát is: személygépkocsival két órán belül elérhető három főváros: Budapest, Bécs és Pozsony.

3.2. A településszerkezet az átalakuló gazdasági térszerkezetben

Egy jól funkcionáló településhálózat a gazdasági fejlődés alapja. A 20. század közepéig mind a régió gazdasági térszerkezete, mind a régió településhálózata az elmaradott társadalmi-gazdasági struktúrát tükrözte (alacsony színvonalon működő, elmaradott agrártérség volt, leszámítva Rozsnyót, ahol a bányászat évszázados hagyománnyal rendelkezett). Jelentősebb ipari létesítmények a térség két legnagyobb városában, Nyitrán és Érsekújvárott voltak (e centrumok a vezető szerepüket a mai napig megőrizték). A hetvenes évek elejére kialakult egy modern településhálózat, ami a települések különböző hierarchikus szintjét, funkcionális kapcsolatrendszerét jelentette. A kapcsolatrendszer elemei közti legutóbbi lényeges változások az 1996-os és a 2001-es közigazgatási reformokhoz kötődnek. Kétségtelen, hogy az említett közigazgatási reformok tisztán politikai döntések voltak, nem vették figyelembe az egyes régiók gazdasági és társadalmi körülményeit, azok földrajzi fekvését.

Piacgazdaságban nemcsak a vállalkozások között van piaci verseny, hanem az egyes települések, megyék és régiók is versengenek a fejlesztési forrásokért, jövedelmező vállalkozásokért, elismert szakemberekért, intézményekért, autópályáért stb. A verseny miatt a gyenge gazdasági bázissal rendelkező régiók egyre inkább lemaradnak, s fokozatosan nőnek a területi különbségek.

A térség térszerkezetét alapvetően meghatározza Pozsony, Nyitra és Kassa jelenléte. Mindkét növekedési pólusban és agglomerációs térségeikben folyamatban van a korábbi gazdasági szerkezetük átalakítása, helyet adva az új gazdasági szek-

toroknak, ugyanakkor a területi egyensúly egyre inkább felborul, a régióon belül már is nagyok a területi különbségek. A térségen (gondolok itt az egész szlovák–magyar határ menti területre) belüli általános gazdasági növekedést a Pozsonyt Kassával összekötő gyorsforgalmi út segítené lényegesen elő. A fejlesztési folyosó létrehozása napjaink fontos belpolitikai kérdésévé lépett elő.

A régió városainak hierarchikus tagozódásának a csúcsán Nyitra áll; összetett, sokoldalú szerepkörű nagyváros (90 000 fölötti népességgel Szlovákia negyedik legnagyobb városa Pozsony, Kassa és Eperjes után). Sorban következnek a járási székhelyek és a szűkebb szerepkörrel és vonzásterülettel rendelkező kisvárosok. A kisebb települések, falvak alapfokú intézményi ellátottsága (pl. alapiskola, kultúrház) kielégítő, de az önkormányzatok pénzügyi nehézségei miatt nagyon kevés beruházás valósult meg a rendszerváltozás óta. A kilencvenes évek második felében a települések közt egy új jellegű együttműködés jelent meg, a kistérségi integrációs folyamatok, melynek során a szomszéd önkormányzatokhoz fordulnak egyes községek kooperációt kénálva, segítséget várva számos égető problémájukra.

A kommunikációs irányok jellegzetessége, hogy a ÉNY–DK-i irányúak, s gyengék az északi–déli összeköttetések. Jelentős infrastruktúrával is elsősorban a nyugati járások rendelkeznek. Az észak–déli irány infrastrukturális kiépítése várható, mivel az észak–déli összeköttetés alapvetően fontos a régió kohéziójának megteremtéséhez. Az autópályákkal, minőségi vasúti hálózattal rendelkező térségek a legvonzóbbak a tőkeerős befektetők számára.

Napjainkban a nemzetgazdaságok háttérbe szorulásával megnő a nagyvárosok hálózatának a szerepe, s ezek fokozott hatással lesznek a gazdasági folyamatokra. A régió sikeressége döntően attól függ majd, hogy nagyvárosai hogyan tudnak bekapcsolódni a nemzetközi városversenybe, s betöltik-e „kapu-szerepüket” a régió többi településére való tekintettel.

3.3. A régió humán infrastruktúrájának helyzete és fejlődésének várható tendenciái

A térszerkezetet népesedési szempontból vizsgálva szembevetünk a demográfiai folyamatok kedvezőtlen alakulása az utóbbi évtizedben (a népesség elöregedése, a természetes szaporodás -2% körüli értéke, ez alól kivételt képeznek a roma kisebbség által sűrűn lakott települések, mikrorégiók). A fentebb említett tendencia elsősorban a magyar kisebbség sajátossága, tehát lényegében a népesedési folyamatok a kutatott területen nagy hasonlóságot mutatnak a Magyarországon lezajló demográfiai folyamatokkal. A régióon belüli migrációs folyamatok jellemzője, hogy a magasabb képzettségűek egyrészt a keleti körzetekből (itt a munkanélküliek aránya 20% fölötti) a nyugati körzetekbe vándorolnak, másrészt pedig a megyeszékhelyek számítanak célpontnak (mindkét esetben a jobb gazdasági tényezők, a munkavállalás, a színvonalasabb szolgáltatások igénybevételének lehetőségei, a kedvezőbb életkörülmények ösztönzik a vándorlást). A déli térségekben az átlagkereset az országos átlagnál $25\text{--}30\%$ -kal alacsonyabb.

Bár összességében a régió kiemelkedő szellemi, kulturális értékeket tud felmutatni – elsősorban néhány nagyobb városa révén –, a lakosság életminősége, átlagos egészségügyi, szociális, iskolázottsági színvonala nem éri el az országos szintet (míg a felsőfokú végzettséggel rendelkezők országos átlaga 13% fölötti, addig a

régió nagyobb részén 8% körüli ez a mutató²). A humán intézményrendszer – különösen az alapellátásban – többnyire átlagos, egyes ágazatokban, illetve térségekben átlagon aluli szolgáltatást képes csak nyújtani. Ebből az következik, hogy jelenlegi állapotában nem képes az elmaradások, hiányok felszámolására.

Az előttünk álló évtized egyik legnagyobb próbatétele minden bizonnyal az lesz, hogy a régió emberi erőforrás-potenciálja milyen mértékben lesz képes reagálni az információs társadalom kihívásaira. A kilencvenes években bekövetkezett társadalmi-gazdasági változások és Szlovákia hamarosan bekövetkező Európai Unió tagsága viharossá teszik a humán erőforrás iránt támasztott igények változásait. Ez a folyamat akkor válhat sikertörténetté a régió számára, ha képes felkészíteni polgárait a felgyorsult fejlődéshez való alkalmazkodásra, a globális változásoknak adekvát helyi, regionális problémafelvetés és -megoldás képességére.

A 21. század tudás alapú gazdaságának termékeiben egyre nagyobb részarányt képvisel a szakértelem és a magas technológia. Ezzel összefüggésben nő a magas szakképzettségű és csökken a kevésbé képzett munkaerő iránti kereslet. Felértékelődik a tudás rugalmas alkalmazásának és az önképzésnek a képessége, s ezzel összefüggésben a felnőttkori tanulás különféle formái sosem látott virágzásnak indulnak. A felsőfokú képzettség értékének és a gazdaság tudásigényének növekedése kulcsszerepet juttat a régió felsőoktatási intézményeinek, amelyek az általános kutatás és képzés hagyományos feladatait a tudás- és technológiaátadás, valamint a gazdasági partnerekkel való együttműködés új szerepével egyeztetik. A régió humán erőforrásának ezen irányú építését szolgálja majd az 2004-ban alapítandó révkomáromi egyetem, mely az eddig működő kihelyezett egyetemi, főiskolai tagozatok mellett új szellemi motorja lehet a dél-szlovákiai térségeknek.

A modern információs társadalom elvárásai és a napjaink szlogenjévé váló európaiság követelménye ugyanakkor nem mond ellent a helyi értékek, hagyományok ápolásának, fejlesztésének, amely a nemzeti-nemzetiségi nyelv, kultúra, a művészetek, a közösségi hagyományok, a szomszédsági kapcsolatok ápolásának szükségességét egyaránt jelenti. Ez lehet az egyik tartaléka a helyi-regionális társadalom innovációs, megújulási képességének. A másik virtuális erőforrás a helyi társadalom egészséges működésének őrzése, ami a társadalmi szolidaritást, a bajba jutottak segítségét és az egyének testi-lelki egészségének fejlesztését egyaránt jelentheti. Mindez csak jól működő humán intézményrendszer és a civil szervezetek erőteljes hálózatának kiépítésével és működtetésével biztosítható (példa értékű lehet a Fórum Kisebbségkutató Intézet tevékenysége). Ebben az összefüggésben tehát a humán erőforrás fejlesztése jobbra hosszú távon megtérülő, a régió fejlődése szempontjából kulcsfontosságú feladatnak tekinthető.

3.4. A gazdasági erőforrások kiinduló feltételei

Az eddig áttekintett hatásrendszerek mellett a területfejlesztésben döntő súllyal a gazdaság érvényesül. A területfejlesztés a gazdasági fejlődés térbeli vetülete, földrajzi lenyomata. A gazdasági és a területi fejlődés között persze nincs automatikusan érvényesülő harmónia. A gazdaság regionális szerkezete, a településhálózat a gazdaságpolitikai változásokra késve reagál, átalakulása lassú, a már létező út-, közmű- vagy távközlési hálózat, a települések épített környezete jelentős tehetetlenségi tényező.

A térség ipari fejlesztése az elmúlt 50 év során, kevés kivételtől eltekintve, figyelembe vette a természeti-települési adottságokat, s ennek eredményeként Szlovákia élelmiszergazdaságának gócpontjává vált. Ugyanakkor az élelmiszeripari kapacitások mellett törekedtek gépipari, könnyűipari és vegyipari ipartelek létrehozására is. Az ipar telepítése során a különböző követelmények nem mindig egyforma mértékben és következetességgel, de összességében érvényesültek.

A rendszerváltozás óta eltelt idő alatt a régió iparának struktúrája és területi szerkezete jelentősen változott. Az élelmiszeripar és nehézgépipar részarányának mérséklődése a könnyűipari ágazatok lényeges térhódításával járt együtt, ugyanakkor a gazdaságtalanul termelő vagy eladhatatlan termékeket gyártó vállalatok bezárásának következtében, a racionális foglalkoztatási politika előtérbe helyezésének következményeként a munkahelyek száma drasztikusan csökkent, a munkanélküliségi ráta az országosnál 10%-kal magasabb a régió több járásában.³ Ma az iparban tartják nyilván a legnagyobb munkanélküliséget (gépipar, élelmiszeripar). A régió gazdaságának új struktúrája most van kialakulóban, melyben a szolgáltatásokat – ezeken belül is a gazdasági szolgáltatásokat – a dinamikus növekedés jellemzi. A szolgáltató szektor előretörésének jelei ellenére a régió gazdasága a posztindusztriális korszaktól még több tíz évnyi távolságra van.⁴

A szlovákiai politikai élet kikristályosodásának köszönhetően (az ország karnyújtásnyira áll az Európai Unió csatlakozástól) remélhetőleg az elkövetkező pár évben a külföldi tőke eddig még soha nem látott mennyiségben fog megjelenni a régióban, s hozzájárul majd a gazdaság fellendüléséhez, melynek első jelei már mutatkoznak (pl. a dél-koreai Samsung beruházása Galántán). A nagyvállalatokban megtestesülő működő tőke azáltal, hogy a termelésbe visszafordítható számottevő profitot hoz létre, nagymértékben növelni fogja majd a helyi fogyasztói kapacitást, s a nagyvállalat beszállítói, alvállalkozói kapcsolatai révén szaporodnak majd a helyi kis- és középvállalkozások, melyek pozitív hatást gyakorolhatnak a helyi fejlődésre. A nagyvállalatok – a jelentős beruházást követelő állóeszközök inerciája révén – biztosabb, hosszabb távú perspektívát jelentenek majd abban a térségben, ahová letelepednek.

A gazdasági fellendülés érdekében szükség lesz újabb növekedési centrumok kialakítására is. A csúcstechnológiájú vállalatok telephelyi követelményeinek több járási székhely adottsága megfelelő, ugyanis mind a tudományos szakemberek, mérnökök és irányítók (akik nagyobb arányt képviselnek a tradicionális iparokhoz képest), mind a szolgáltatásokat és rutin jellegű munkákat végző olcsó munkaerő megtalálható a térség munkaerőpiacán. Nem kétséges egyben, hogy a növekedési centrumok fejlesztésének következményeként párhuzamosan felgyorsul a térbeli differenciálódás is.

Az elmúlt évtizedben a vállalati szereplők száma megsokszorozódott, megváltozott a vállalati méretstruktúra (a kis- és középvállalatok az összes vállalat több mint 90%-át teszik ki). Ezzel együtt a nagyvállalatok jelenleg is meghatározó szerepet töltenek be a régió gazdaságában. Ezek nagy része a szocialista nagyvállalatokból alakult, túlélte a rendszerváltozást, és magántársaságok tulajdonába (külföldi vagy hazai) került.

Az agrárgazdaságban az élelmiszerpiac szereplői egy részének a helyzete kezd megszilárdulni, a belföldi piac újrafelosztása nagyjából lezajlott, ezáltal a tágan értelmezett agrárszféra két részre oszródott. A két szegmens fejlesztése eltérő mó-

don és különböző eszközökkel érhető el, ezért nem célszerű globálisan az agrárgazdaság fejlesztéséről beszélni, hanem a két szegmensre külön-külön kell stratégiát megfogalmazni:

- a piaci versenyben helytálló, főleg az élelmiszerpiac jelentős szereplői (felvásárlók, feldolgozók stb.) által kialakított vertikumok, integrációk (amelyek jelentős része külföldi tulajdonos kezében van) egyre versenyképesebbek, ezen szegmens az általános gazdaságfejlesztés körébe esik, azaz piackonform módon a többi piaci szereplőhöz hasonlóan támogatandók,

- a piacról kiszoruló, kevésbé hatékony termelők (magángazdák) és feldolgozók talpon maradására kicsi az esély, ezen szegmens támogatása szociálpolitikai és környezetvédelmi szempontokból a mezőgazdasági vidékfejlesztés keretében támogatható (többek között EU-forrásokból).

A közeljövőben számolhatunk mind a mezőgazdaság és az élelmiszeripar termelésének lassú növekedésével, mind pedig a régióban működő szolgáltatási (üzleti és humán) szektorok tevékenysége iránti fizetőképes kereslet növekedésével. Azonban az általános gazdasági fellendülés érdekében a feldolgozóipari fejlesztéseket és az ehhez kapcsolódó szolgáltatásokat kell előtérbe helyezni, azaz szelektív újraiparosításra van szükség. A régióban főleg a gyártó- (termelő) tevékenység végzésének, valamint az ehhez illeszkedő szolgáltatásoknak vannak meg a városok egy részében a feltételei (munkaerő, infrastruktúra, intézmények), míg a kutatás-fejlesztésnek és modern üzleti szolgáltatásoknak csak Nyitrán, illetve a régióval szomszédos Pozsonyban és Kassán. A leszakadó kistérségek központjainak (városainak) némelyikében van esély új ipari telephelyek létrehozására (példa erre Gúta, ahová még Révkomáromból is ingáznak az ottani ipari telepre), míg a többi településen alig, ezért a kisebb településekről csak napi ingázással lehet majd elérni az új ipari munkahelyeket. A közlekedési viteldíjak folyamatos emelkedése azonban negatívan befolyásolja az ingázó körzetek kialakulását.

Az EU-ba való belépés után – a mezőgazdasági termelés valamilyen mértékű csökkenése miatt – a vidéki lakosság helyben maradását elősegítendő fenntartható gazdálkodás keretében a természettel nagyobb összhangban lévő ökoturizmus, a falusi-tanyasi és az agroturizmus támogatása várható. A turizmus szerepe ezért növekedhet a szlovák–magyar határvidék gazdaságának diverzifikálásában.

A külföldi működő tőke mindenekelőtt a nyitrai agglomerációba irányult, ahol a tudás- és technológiagígyényes ágazatok már a szocialista nagyipar idején is jelen voltak. A megyeszékhelyen kiemelkedik a gépipar (különösen a közlekedési eszközök alkatrészeinek gyártása), a vegyipar (mindenekelőtt műanyagtermékek gyártása és gyógyszeripar) és nem utolsósorban az élelmiszeripar (sörgyártás, malomipar, borászat), amihez az ország legnagyobb és legszínvonalasabb agrár kutatási-fejlesztési intézményei biztosítják a dinamikus fejlődést.

A fentieket összegezve: a régió gazdasága pillanatnyilag helyben topog, a gazdasági szerkezet kevésbé versenyképes, a meglevő ágak és ágazatok nem tudnak jelentős gazdasági növekedést produkálni, az ipari termelékenység növekedése elmarad az országos átlagtól, mindezek miatt a régióban a gazdasági válság differenciált elmélyülésére kell számítanunk és a társadalmi problémák egyre újabb dimenziói kerülnek majd felszínre.

A térségfejlesztés javasolt iránya – tekintettel a korlátozott forrásokra – a többnyire a régió központi városaihoz kötődő húzóágazatok fejlesztése mellett a hátrányos helyzetű térségek és rétegek fejlesztése, illetve a fejlesztések jótékony hatásainak minél szélesebb körben történő kiterjesztése a régióban.

4. Az összekapcsolódó gazdasági-társadalmi tér

A térség nyugati részén a gazdasági fejlődésnek nagy lendületet adhatnak a határ magyar oldalán található régiók, melyek dinamizmusa Magyarországon egyedülálló, Közép-Európa talán leggyorsabban fejlődő területeiről van szó. Két olyan terület található, melyek gazdaságában még eltérő hangsúlyokat találunk: Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom és Pest megyében a fejlődés hordozója elsősorban az ipar, míg a kutatott terület déli járásaiban továbbra is az agrárium (bár súlya ütemesen csökken). A tér északi részén (a szlovák oldalon) a munkanélküliség négyeszerese a magyar oldal hasonló mutatójának. Ami viszont mindkét régióban azonos, az a dinamika jelenléte. Az együttműködések hálózatán keresztül a déli dinamikus, urbánus, ipari fejlődés szinterei elősegíthetik az északi területek periferikus jellegzetességeiből való kiszakadást. 2004 májusától (remélhetőleg) a térségben létrejöhet a V4-államok legdinamikusabb fejlődési régiója. A vizsgált terület keleti járásainál a kiugrási lehetőségek jóval korlátozottabbak, a határ mindkét oldalán ugyanis a gazdaság stagnál.

A kutatási terület településeinek többsége rendelkezik határon átnyúló kapcsolattal, melyek elsősorban kulturális együttműködések, de van példa gazdasági kapcsolatokra is (munkaerő, szellemi tőke kihasználása). A régió több városában (Dioszeg, Dunaszerdahely, Révkomárom, Királyhelmec) a magyar kisebbség számára magyarországi egyetemek és főiskolák folytatnak felsőfokú képzést kihelyezett tagozataikon. A települési szintű kooperációk elsősorban hivatalos jellegűek, azok a lakosság felé általában csak kulturális vagy sportrendezvények formájában jelennek meg. Az ilyen jellegű együttműködések mindenekelőtt a magyar kisebbség által lakott falvakra jellemzőek.

Az egyesülő tér alappilléreinek tekinthetők a kutatási terület eurorégiói (az elnevezés az első regionális határ menti együttműködésnek állít emléket, mely 1958-ban jött létre a holland–német határvidéken). 1999 előtt Szlovákiában csak egy ilyen együttműködés létezett (az is Kelet-Szlovákiában), mivel az akkori kormányerők elleneztek bármilyen tevékenységet, melyek a határ szerepét homályosították volna. Az 1998-tól hatalmon levő kormányzati politika változtatott a gyakorlaton, ösztönözte az ilyen jellegű együttműködéseket. A vizsgált régióban jelenleg 7 eurorégió fejt ki kulturális és gazdasági tevékenységét: a Hármass Dunavidék Eurorégió, a Vág–Duna–Ipoly Eurorégió, az Ipoly Eurorégió, a Neogradiens Eurorégió, a Sajó–Rima Eurorégió, Kassa–Miskolc Eurorégió és a Kárpátok Eurorégió.

5. SWOT-analízis

Erősségek

- A földrajzi fekvésből adódó potenciális tranzitszerep (transzeurópai folyosók vezetnek át a régión).
- Aktív gazdaságfejlesztő ügynökségek a térségközpontokban.
- A szolgáltató szektor gyors ütemű növekedése.
- A termelési hagyományokkal rendelkező feldolgozóipari ágazatok (vegyipar, gép- ipar és élelmiszeripar).
- Az éghajlati, geomorfológiai és talajtani viszonyok kedvezően hatnak az agrári- umra, melynek vertikális integrációja jelentős.
- A kisvárosok és a vidék által nyújtott egészséges életkörnyezet.
- A térségben található egyetemek és kutatási-fejlesztési centrumok közvetlen kapcsolatban állnak a termeléssel.
- A lakosság vállalkozási kedve miatt a terület alkalmas a kis- és középvállalko- zás-fejlesztésre.
- Az idegenforgalom több fajtájának (pl. vízi sportok, gyalog- és kerékpárturisztika, gyógy- és falusi turizmus, téli sportok, barlangászat) fejlesztésére is alkalmas adottságok.
- Megfelelő mennyiségű ivó- és ipari vízkészlet áll rendelkezésre a lakosság ellá- tásához és az ipari, mezőgazdasági felhasználás részére.
- A határon átívelő baráti, rokoni kapcsolatok, másrészt a gazdasági kapcsolatok, mint a bevásárlás, munkavégzés, üzleti utazások.
- A gazdaságilag aktív népesség számának folyamatos növekedése.
- Az urbanizáció ütemének lelassulása – a vidék elnéptelenedésének a veszélye nem áll fenn.
- A rendelkezésre álló munkaerő-tartalékok szakképzettsége.
- A jelentős számú nemzetiségi lakosság, kulturális sokszínűség.
- Az erős helyi és regionális kötődés és szolidaritás erősítése.
- Aktív regionális együttműködések, a partnerség elvének tudatosítása (pl. eurorégiók láncolata húzódik végig a szlovák–magyar határ mentén).

Gyengeségek

- Jelentős gazdasági egyenlőtlenségek a régión belül. A területi polarizáció elmé- lyülése, a forgalmi folyosókhoz kapcsolódni nem tudó területek leszakadása.
- A térséget észak–déli irányban összekötő városi közlekedési tengelyek, valamint egy kelet–nyugati irányú gyorsforgalmi út (mely összekötné Pozsonyt Kassával) hiánya.
- A kutatási-fejlesztési centrumok és a gazdaság közötti alacsony kapcsolat.
- Az innováció hullámai megakadnak a régió nyugati járásaiban.
- A régióba érkező kormányzati és európai uniós támogatások (finanszírozási for- rások) nem hatékony felhasználása.
- Az agrárium lassú szerkezeti átalakulása.
- A vállalkozások tőkehiánya.

- A régióba befektetett külföldi működő tőke alacsony nagysága és egyenlőtlen eloszlása.
- Az alacsony színvonalú műszaki infrastruktúra.
- A környezetvédelem hiányosságai.
- A munkanélküliség nagyon magas szintje.
- Gyengék a települési önkormányzatok jogkörei, és a másodfokú, ún. regionális önkormányzatok szerepe még csak most van kialakulóban.
- Gyenge a társadalom önszerveződése.
- A térség természeti szépségeinek, történelmi műemlékeinek és egyéb idegenforgalmi adottságainak a propagálása alacsony színvonalú.
- Az alacsony természetes szaporulat.
- A periférikus körzetekből a szakemberek elvándorlása.
- A tartósan kevés szabad álláshelyek száma.
- Az iskolarendszer lassú átállása az új munkapiaci követelményeknek megfelelően.
- Az egészségügyi ellátásban és az oktatásban állandósult pénzhiány.
- Az egyre több családot érintő elszegényedés. Az állami szociális támogatásra szorulóknak számának a növekedése.

Lehetőségek

- A gazdasági szerkezet diverzifikálása külföldi befektetők által, stratégiai jelentőségű nagyvállalatok megtelepedése (ipari parkok), a beszállítói hálózatok kialakítása.
- Olyan agrárpolitika kialakítása, amely lehetővé teszi majd az agrárszektor szerkezeti és szervezeti megújítását a fenntarthatóság követelményeinek megfelelően.
- Az EU előcsatlakozási alapjai (a csatlakozást követően pedig a strukturális alapok) által kínált források felhasználása a terület- és gazdaságfejlesztésre, az oktatási, kutatási és infrastrukturális lemaradás csökkentésére.
- A régió nyugati felének aktív bekapcsolódása a kialakuló Budapest–Bécs–Pozsony innovatív közép-európai térség területébe.
- Az oktatási rendszer reformja, az iskolarendszerű képzés, szakképzés összehangolása a munkaerő-piaci igényekkel, az átképzés, munkaerő-piaci képzés fejlesztése regionális szintű egyeztetéssel.
- A szlovák oktatási rendszer reformja, melynek köszönhetően az iskolák a piaci igényeknek megfelelő szakemberképzést biztosítanak, az átképzések – munkaerő-piaci képzések – fejlesztése regionális szintű egyeztetéssel.
- A határon átnyúló gazdasági és kulturális együttműködések elmélyítése.

Veszélyek

- A külföldi tőkebefektetések csökkenése, esetleg teljes elapadása.
- A régió feldolgozóipara által gyártott termékek iránti kereslet csökkenése vagy megszűnése a régión kívül eső területeken.

- A mezőgazdasági termelési feltételek megváltozása az Európai Unió csatlakozás után.
- A népesség képzettségi színvonalának a csökkenése a tandíjas felsőoktatási képzés bevezetésének következtében.
- A korszerű közlekedési infrastruktúra megépítéséhez szükséges kormányzati döntések elodázása a nacionalista politikai visszhangoktól való félelem miatt.

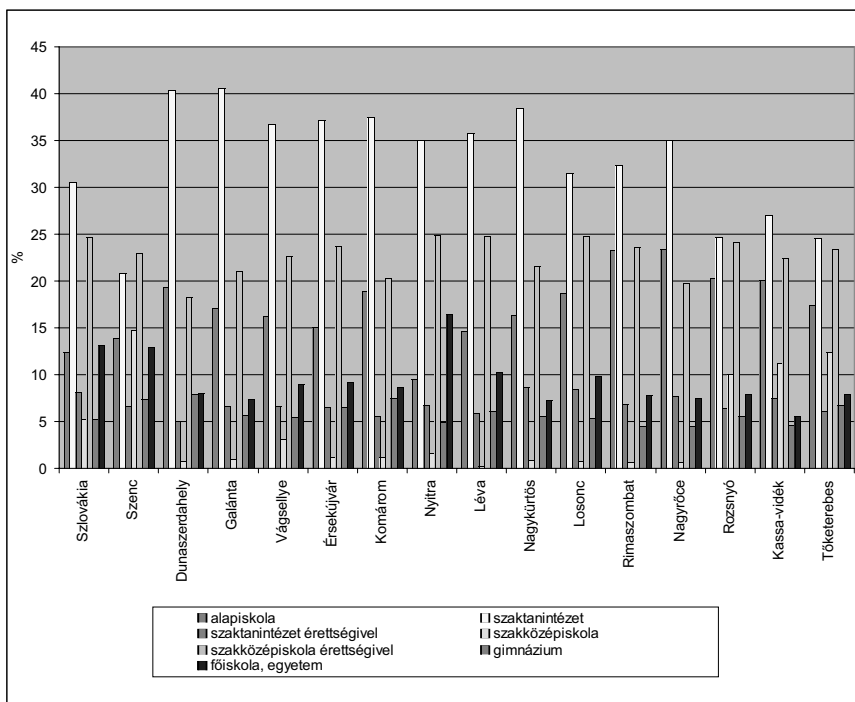
Jegyzetek

1. A 15 dél-szlovákiai régió alatt a szlovák–magyar határ mentén található a következő 15 NUTS 4 egységeket értelmeztem: Szenc, Galánta, Dunaszerdahely, Vágsellye, Nyitra, Érsekújvár, Révkomárom, Léva, Nagykürtös, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Nagyrőce, Kassa-vidék, Tőketerebes. A NUTS 4 egységek területi kiterjedése azonos a járásközpontok területi kiterjedésével.
2. Részletesebb kimutatást a tanulmány végén található 1. ábra tartalmaz.
3. Részletesebb kimutatást a tanulmány végén található 2. ábra tartalmaz.
4. Részletesebb kimutatást a tanulmány végén található 3. ábra tartalmaz.

Irodalom

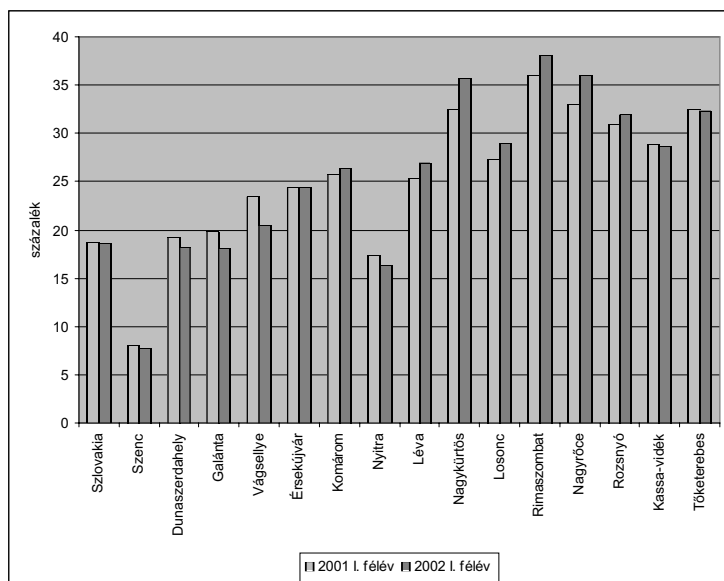
- Faragó L. 2000. *A területfejlesztés irányítási algoritmusa a programozás. Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* MTA RKK, Pécs.
- Halas, M. – Slavík, V. 2001. *Cezhraničná spolupráca a euroregióny v SR – ciele, realita, perspektívy.* Plzeň. /Miscellanea geographica, 9./
- Korec, P. – Lauko, V. – Tolmáči, L. – Zubriczký, G. 1997. *Kraje a okresy Slovenska.* Bratislava, Vydavateľstvo Q111.

1. ábra. *A munkaképes korú népesség legmagasabb iskolai végzettsége a vizsgált régióban*

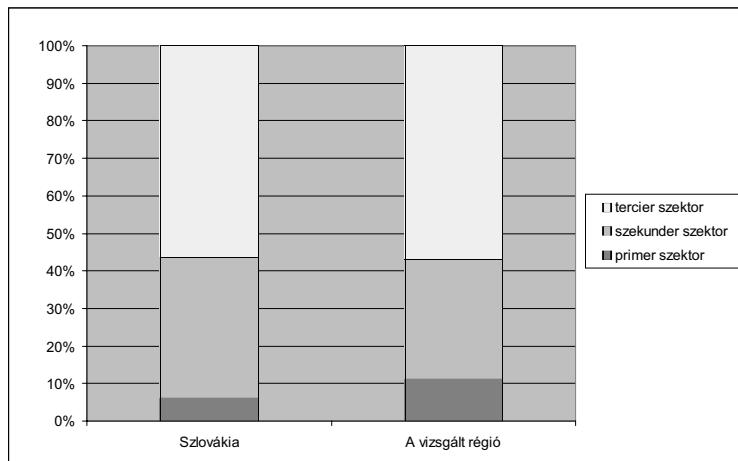
Forrás: ŠÚ SR: SODB 2001

2. ábra. A munkanélküliségi ráta alakulása 2001 és 2002 első félévében – az országos szint és az egyes NUTS 4 régiók (járások) adatai

Forrás: NÚP, 2001, 2002

3. ábra. A foglalkoztatottak ágazati megoszlása – az ország és a régió mutatóinak összehasonlítása (2001-ben)

Forrás: ŠÚ SR: SODB 2001

GÁBOR LELKES

ELEMENTS OF COMPETITIVENESS AND BACKWARDNESS IN THE SOUTH-SLOVAKIAN SPACE

This report provides information about the spatial processes of the 1990's and the characteristics of the spatial structure of the South-Slovakian space as evolved by the beginning of the 21st century, as well as the major tasks of spatial development.

Specific features of the regional development policy, as opposed to the macro level policy, deals with the differentiated, specialised attention of various regions. Over the past decade the reaction of various regions to the changes proved to be very different, therefore regional strategies can not be formulated by a simple decision. Hence it requires mapping of the regional dimension: the actors of the regional policies should be familiar with the strengths, weaknesses, opportunities and threats of each region.

Considering the natural and climatic conditions and the relief of the territory, the southern border regions of Slovakia have good conditions for the development of agricultural production, as well as for different forms of tourism.

Regional economic trends of the past decade in the studied region have basically been determined by the important role of foreign capital in the local economy, entrepreneurial activity etc., as well as by the regional structures that have evolved as a result of the above mentioned components. On top of the natural features, regional disparities emerging from economic trends are significantly influenced by the region's accessibility and the quality of its human resources. These explain the diverse economic and social character of the regions.

During the last 10 years in the South-Slovakian space a strong west-east disparity has been created, which is particularly apparent in the sharp contra-

diction between the successful restructuring and renewal in the western part of the area and the lagging process of stabilisation in the eastern borderland.

Major determinants of the regional pattern of social disparities are: a) demographic conditions, which can influence a region's economic potential and its ability to retain the local population; b) comfort level, education, income-wealth conditions, health, public security determine the regional social pattern; c) unemployment, its development and its spatial differences.

Strengths: a) Advantageous geographic position of the region within Central Europe; b) Active chain of euroregions along the border region.

Weaknesses: a) The negative consequences generated by the former one-sided industrial structure; b) Lack of marketable skills at the labour market.

Opportunities: a) Favourable conditions for the extension and production of biological foodstuffs; b) Settlement of large industrial companies oriented on demanding foreign markets.

Threats: a) Continuing lower educational level of Hungarian and Romany population, b) Postponing of governmental decisions

A jogok és az esélyegyenlőség

LÁSZLÓ ÖLLŐS

THE RIGHTS AND THE PRINCIPLE OF EQUAL OPPORTUNITIES

342.7

301.152

Rights and equal opportunities. Language rights. Educational rights. The scientific and the cultural institutions. National structuralisation. The principle of collective national respect.

1. Az esélyegyenlőség

Előfordult, hogy egyes, az emberi jogok első generációja által védeltetett emberi értékrendet képviselők nem kívánták elfogadni mások szabadságát a hasonló, de az övéknél részben eltérő értékek képviselőire. A lockei-i kivétel elve lehetővé tette, hogy hatalmi helyzetbe jutva a politikai hatalom eszközeivel akadályozzák azokat. Ha a kivétel elvét nem tartjuk indokoltnak az egyén nemzeti jogai tekintetében, akkor kérdésünknek úgy kell hangoznia, hogy a nemzeti sajátosságok, illetve azok egy része védeltetett-e hasonló jogi eszközökkel, mint például a vélemény vagy a vallás szabadsága.

Ehhez persze az emberi jogok egyenlőségelemének azon változatát kell elfogadnunk, mely szerint az egyenlőség jelentős részben a különbözőségek jogegyenlősége. A különböző véleményé, hité, szervezeté és eltérő politikai célkitűzése. A történelem során mindegyikük esetében meg kellett találni azt az eljárásmódot és intézményrendszert, amely révén érvényesül a jogegyenlőség elve az adott terület saját jellegének megfelelően. Felvethető tehát, hogy nemzeti vonatkozásban megvalósítható-e ugyanez a kérdés.

Az egyén nemzeti jogainak egyik lehetséges felfogása úgy hangozhat, hogy addig érvényesíthető az egyik fél joga, ameddig nem akadályozza a másik felet hasonló jogának érvényesítésében, azaz a be nem avatkozás elvének alkalmazása teremti meg e nemzeti szabadságot. Következésképpen ide sorolhatók azok a nemzeti sajátosságok, amelyek érvényesítéséhez elegendő, ha nem akadályozzák érvényesítésük szándékát (tehát az emberi jogok első generációjához kapcsolódó nemzeti természetű törekvések). Például az anyanyelv használata a magánéletben, illetve nyilvánosan, a nemzetiségi jellegű szervezetek, a nem állami kulturális, tudományos intézmények alapításának joga, a magánkézben lévő sajtóorgánumok megjelentetésének, a rádió és televízió működtetésének joga. Ugyanakkor ez a szabadság a verseny szabadsága is egyben. A verseny szabadsága nemcsak a győztesek és vesztesek váltakozását eredményezi, hanem egyes társadalmi csoportok tartós hátrányba szorítását, míg mások domináns helyzetének megszilárdulását.¹ A versenytársa-

dalomnak ez a tulajdonsága nemzeti vonatkozásban tovább növeli az elmaradottabb kisebbségek hátrányait.

Esetünkben például nyilvánvalóan nem oldja meg a cigányság problémáit, sőt gyakran elmélyíti azokat, még akkor is, ha jogukban áll vállalni identitásukat, s megalapíthatják intézményeiket.

A negatív nemzeti szabadság érvényesülése ugyanakkor még egy korlátba ütközik, abba, hogy az állam a nemzeti identitás számos kérdésében nem lehet semleges. Az államnak szüksége van hivatalos nyelvre, gazdaságpolitikára, kultúrpolitikára, oktatáspolitikára. Azaz politikai döntéseket kell hoznia olyan területeken, amelyeknek óhatatlanul vannak nemzeti dimenziói is. Ha az ilyen döntések egy nemzeti csoport igényeihez kapcsoltnak olyan államban születnek, amelyben több nemzeti csoport is él, akkor a többieknek az elsőhöz képest kedvezőtlenebb helyzetbe hozza. Azaz az állami beavatkozás nemzeti vonatkozásban nemcsak nem elégséges a nemzeti szabadság biztosításához, de nem is lehetséges. Ez nem azt jelenti, hogy az egyének és csoportok nemzeti életének ne lennének olyan területei, amelyek az államon kívülinek tekinthetők, de azt mindenképpen, hogy nemzeti életüknek számos olyan területe van, amelyik állami vetülettel is bír. Azaz az állam tartózkodása a nemzeti élet magánéleti területeibe történő közvetlen beavatkozástól részben ugyan megragadható a szabadságjogok fogalmaival, ám itt is megjelenhet az állam közvetett hatása. Más területek viszont állam nélkül nem létezhetnek. Ezek esetében tehát a nemzeti szabadság állapota nem biztosítható a szabadságjogok fogalmával, ezért az igényjogok nemzeti vonatkozásait kell megvizsgálunk.

Nélkülük az állam nemzetállami jellege nyilvánvalóan kedvezőtlen helyzetbe hozza azokat, akik nem az államnemzet tagjai. E kedvezőtlenebb helyzet megszüntetésének legismertebb stratégiája az állami nemzeti mércéhez való igazodás, tehát az asszimiláció. Ugyanakkor ez a stratégia súlyos ellenmonddással küzd. Az egyének elvileg fel kellene adnia korábbi egyéniségét, hogy teljesíteni tudja az állami normát. Ez pedig gyakran inkább eltávolítja a felzárkózástól, mint közelebb hozza. Esetenként az asszimiláció aránylag sikeres ugyan, tehát az egyének fokozatosan igazodnak az állami normához, ám ez a folyamat egyénileg hátrányosabb számukra, mint esetleges fejlődésük azok közt a feltételek közt, melyet saját kultúrájuk nyújtana számukra. Más esetekben maga az asszimiláció is sikertelen, s az érintetteket is visszaveti. Legjellemzőbb példája ennek a központi állami mérce sikertelen alkalmazása a romák esetében. Náluk a nemzetállami mérce alapján kialakított s jól finanszírozott felzárkóztatási programok sora sem segít, tehát a pozitív szabadság állami szintre emelt konstrukciói nem mérséklők, hanem gyakran inkább elmélyítik a problémát. Azaz okkal feltételezhető ebben a vonatkozásban is, hogy a korábbi identitás elhagyásának követelménye jelentős nehézségeket okoz mind az asszimilálódóknak, mind pedig a nem asszimilálódóknak.

Ennek azonban mindenekelőtt az állami norma elsődleges társadalmi célja az oka. Ez a cél ugyanis nem a felzárkóztatás, hanem az asszimiláció. Mindenekelőtt lojális állampolgárokat akarnak nyerni akkor is, ha az érintetteket olyan társadalmi hátrányba hozzák, hogy annak elkerüléséért vállalják az állam nemzeti normájának teljesítését. Az asszimiláció célja ugyanis mindenekelőtt a felejtés, amint azt a nemzeti felejtésmélet logikája diktálja. Ám ebben az esetben mindannak az elfeledtetése a cél, ami a nemzeti normát megalkotók szerint veszélyes lehet az államra. És

minthogy ők a hatalom gyakorlói, az államot veszélyeztető tényezők alatt elsősorban saját érdekeik veszélyeztetését értik. Azaz Gellnertől eltérően nyilvánvalóan nemcsak a nemzetté válás állapota előtti, a nemzetinél partikulárisabb identitások elfeledtetéséről van szó, hanem minden más nemzeti identitás, illetve potenciálisan más nemzeti identitás elfeledtetéséről.

E cél érdekében nem szabad elegendő fejlődési teret engedni más nemzeti identitásoknak. Sőt ha már magas fejlődési szintet értek el, akkor vissza kell fejleszteni, legalábbis a nemzetinél alacsonyabb szinten kell tartani azokat. Az egyént tehát olyan helyzetbe kell hozni, hogy lemondjon korábbi nemzeti önazonosságáról, hogy annak megtartása nagyobb vélt hátrányokkal járjon számára, mint amekkora a nemzeti identitásának feladásából származó vélt hátránya lenne. A megnövelt nemzeti hátrányok elve, amely a hatalmilag megállított, avagy lassított fejlődés elve révén érvényesül, ezt követően az ideológiai egyszerűsítés eszköztárával olyan teherként jeleníthető meg, amely az egyéni haladás gátja, ezért a róla való lemondás egyszerre tömöríti magában az állam iránti lojalitást, valamint a fejlettebbek szintjéhez történő egyéni felzárkózást. Az ideológiai egyszerűsítés és egységesítés² hatása tovább fokozható, ha az elhagyandó kultúra nem pusztán fejletlenebbnek és így kilátások nélkülinek, illetve rosszabb kilátásokat ígérőnek van beállítva, hanem alapvetően rossznak, károsnak is tekintik, és ezért morálisan elvetendőnek minősíthető. Az asszimiláló állam akkor tekinti elértnek célját, ha az egyén a továbbiakban nyilvánosan nem vallja nemzeti identitását, és gyermekeinek sem közvetíti.

A felejtési program részlegességének az az oka, hogy a nemzeti identitás feladása olyan elvárás, amelyet nem lehet maradéktalanul megvalósítani. Semmiféle állami követelmény, még a financiálisan legfinanszírozottabb asszimilációs programok sem jelenthetik az egyén újabb gyermekkorát, amelyben minden korábbi emlék, tudás és tapasztalat kitörlésével tudna megfelelni az állam elvárásainak. Sőt ezek az elvárások feltételezik, hogy ugyanaz megkövetelhető a legkülönbébb társadalmi helyzetű és életkorú egyénektől, így minden társadalmi réteg és generáció egyszerre kezd megfelelni az állam elvárásainak.

Az ilyen elvárások és a politikai deklarációk szintjén rájuk épülő felzárkóztatási programok ismétlődő sikertelenségük ellenére alighanem azért elfogadottak ma is a többségi társadalmak valamiféle segítségére hajlandó részében, mivel pusztán egyoldalú társadalmi mozgást feltételeznek. E szemléletmód alapján az adott kisebbséget elmaradottnak lehet tekinteni. Ebből kiindulva a többség azt az elvárást támaszthatja vele szemben, hogy adja fel elmaradottságát, és igazodjon a többségi társadalomhoz. Ugyanakkor a többségi társadalom tagjainak semmilyen lényeges tekintetben nem kell közeledniük az elmaradottabbakhoz. A támogatás ebben a megoldásban kimerül a többség által helyesnek tartott normák és ismeretanyag tanításában, valamint a gazdasági elmaradottság legkiáltóbb jeleinek államilag finanszírozott megszüntetési kísérleteiben.

Ugyanakkor tartós felzárkózási stratégia csak akkor lehet sikeres, ha a felzárkóztatni kívántak sajátosságaira épít. Ez világos és egyértelmű, ha az egyéni felzárkózás sikerének feltételeit vizsgáljuk meg. Az egyénnél a stratégia nem épülhet pusztán a felzárkózás külső elvárásaira. Aligha lehet sikeres zenész az, akinek gyenge a hallása. Persze a gyenge zenei halláson is lehet javítani, ám a gyenge hallást kell alapul venni, és ennek megfelelő képzést kell biztosítani az illetőnek. Ha kívá-

ló hallásúak közé helyezzük, sikertelenségek sora éri, ami fordított hatást is eredményezhet.

Ám az asszimiláló csoportfelzárkóztatások egységes csoportképből indítanak, ahol az általánosítás a meghatározó, és ebben aligha játszhatnak szerepet az egyéni sajátosságok. Főként akkor, ha azok vélt nemzeti vonásai nem felelnek meg az állam, illetve a többség által elvárt nemzeti sajátosságoknak. A csoportról alkotott állami, illetve többségi kép pedig a minden tekintetben elmaradottaknak tekintetéről pusztán negatív elemekből állhat. Azaz megerősítheti azt a meggyőződést, hogy a társadalmi mozgásnak egyirányúnak kell lennie, a kisebbségnek kell elsajátítania a többség normáit, a többségnek pedig nem kell a kisebbségét. A kisebbség válik az átalakítandó, elmaradott, a társadalomra, sőt akár az államra veszélyes vonások hordozójává, s éppen ezért az államnak erkölcsi joga s így kötelessége is egyben e sajátosságok felszámolása. Az pedig, hogy e célból milyen eszközöket választ, elsősorban lehetőségeitől függ. E lehetőségek időszakonként ugyan változhatnak a külpolitikai körülmények, illetve a kormányok és rezsimek változásának függvényében, időnként keményebb, máskor puhább fellépésre van mód, ám maga a törekvés alapvetően igazolható, tehát helyes.

Minthogy az egyes nemzetinek minősíthető jogoknak – mint az kiderült – általában vannak olyan területei, amelyek érvényesítésénél szükség van az állami intézményekre, ezért indokolt néhány jog részletes megvizsgálása abból a szempontból, hogy mit kell teljesítenie az államnak az esélyegyenlőség megteremtéséért.

A továbbiakban nem kívánjuk összeállítani a nemzeti jogok teljes listáját, hiszen álláspontunk szerint ez nem is lehetséges. Mindössze néhány kiemelt területet kívánunk megvizsgálni abból a szempontból, hogy az emberi jogok közé sorolhatók-e, és miként.

Mindenekelőtt azonban néhány fogalmi pontosítást kell tennünk. Mint az a dolgozat elején felvetett dilemma kapcsán látható volt, az emberi jogok kantiánus felfogásának kell az értékelés alapjává válnia, hiszen a kanti dilemma feloldása a tanulmány egyik fő célkitűzése. „Látható, hogy Kantnál az ember kitüntetett helyzete nem az emberi érdekek különlegességéből következik, hanem az erkölcsi szabályok és erkölcsi felelősség tudatából”.³ „A jogrend az egyének szabadságát hivatott biztosítani, mert jogi parancsok nélkül az egyéni szabadság területei nem lennének elkülöníthetők, és egyesek megfoszthatnának szabadságuktól másokat.”⁴ Következésképpen a kanti megfogalmazás szerint akkor tekinthető egy cselekedet jogosnak, ha bárki akaratának szabadsága valamely általános törvény szerint együtt állhat fenn bárki más szabadságával.

Tehát a nemzeti jogok területét olyan természetűnek tartjuk, melyek esetében nem indokolható az egyén és kisebbség feláldozása a többség érdekeinek oltárán a közboldogság elvére hivatkozva. A nemzeti jogok emberi jogi interpretációja nem tekintheti a hasznosság elvét végső erkölcsi mérőnek az egyes nemzeti sajátosságok megítélése során. Következésképpen az utilitarista felfogás elfogadása a milli, illetve a módosított sigdwicki következményekhez vezetne, feloldhatatlanná téve a felfogásban rejlő nemzeti egyenlőtlenséget és így a konfliktust.

Hasonlóképpen nem tekinthetjük az emberi jogok alapjának az egyes államok mindenkor érvényes törvényeinek tényként való elfogadását. A jogi pozitivizmus elrendszere ugyan igazolásul szolgálhat a nemzeti kérdést kisebbségei megalégedé-

sére megoldó államok számára, de ugyanúgy a nemzeti elnyomás különféle szintjeit törvényesítő országok számára is.

Ugyanakkor az emberi jogok azon interpretációja, amelyik Ronald Dworkin,⁵ illetve Kis János munkáiban jelenik meg, a tanulmány szemléletmódjának lényegi eleme. Azaz a nemzeti sajátosságok kérdésére is érvényes a megállapítás, hogy az államnak morális szempontból egyenlőnek kell tekintenie minden embert, és az emberek morális közösségére, a köztük lévő morális viszonyra is vonatkoztatható az egyenlő méltóság követelményrendszere. És az emberi méltóság és politikai egyenlőség eszméjéből származó erkölcsi jogok, amelyeket a társadalom alapvető jogként ismer el, és ezt az alkotmány szintjén is megjeleníti, emberi jogoknak tekinthetők. Jelentős mértékben erre a felfogásra építve látjuk feloldhatónak a nacionalizmusban rejlő feszültséget, a partikularizmus és univerzalizmus ellentétét.

Amint tudjuk, az egyén nemzeti jogai csak részben fogalmazhatók meg a negatív jogok terminusaival. Minthogy az állammal szemben támasztott követelmények nélkül azon jogok sem érvényesíthetők az egyenlőség elveinek megfelelően, amelyek jellege illeszkedik a szabadságjogok fogalmához, ezért a pozitív szabadság és így a pozitív igényjogok fogalmára is szükségünk van. „A törvényes igényjogok szükségképpen mások – a jog birtoklójával szemben fennálló – kötelességeinek alapjai.”⁶ Ezek jogalapja ugyan az egyén – felfogásunk szerint –, ám számos esetben csak másokkal közösségben képes azt gyakorolni. Például egyénként igényelheti az anyanyelvi oktatást gyermeke számára, de nyilvánvalóan az osztálynyi tanulóhoz mások hasonló szándéka is szükséges. Egyes területeken azonban az állam nemzeti jellegű döntéseinek hatékony befolyásolására is szüksége van az egyénnek. Nélküle kérdéses, hogy képes-e nemzeti természetű szabadságjogainak, valamint igényjogainak az esélyegyenlőség elvének megfelelő érvényesítésére, minthogy a nemzet esetében az állam szerepe megkerülhetetlen, eltérően több prenacionális közösségtípustól, például a törzstől. Ezért az ilyen esetben az egyén az állam polgáraként speciális politikai jogokat igényelhet, amellyel részben közvetlenül, részben képviselői révén döntéseket hozhat. Persze ez sajátos állami intézményeket igényel.

A jogok eme típusa, valamint a pozitív szabadság egy jelentős része természete alapján közösségben gyakorolható. Minthogy felfogásunk emberi jogi jellegű, ezért e jogok alanya az egyén. Ugyanakkor az egyén állama polgáraként államától elvárhatja, hogy biztosítsa e jogok kollektív gyakorlásának intézményes feltételeit. A nemzetállam képes e feltételek biztosítására, hiszen legalább egy nemzeti közösség esetében ezt jellege okán meg is kell cselekednie. E jogok eredete tehát az egyén, pontosabban az egyén azon elvárása, hogy állama hatáskörén belül megteremtse szabad fejlődésének feltételeit, ahol ehhez sok más területhez hasonlóan közösségi intézmények és eljárások szükségesek. Maga az állam is ilyen. És mindezt oly módon tegye, hogy általa megteremtse különböző, esetünkben nemzetileg különböző polgárai esélyegyenlőségét. Az államnak persze ki kell alakítania azokat az eljárásokat, amelyek révén polgárai rendszeresen kifejezhetik sajátos nemzeti szándékaikat, ám erre a liberális demokrácia döntéshozatali rendszere elegendő megoldási formát nyújt. Felvethető ugyanakkor az a már érintett probléma, hogy a fentiek eredményeképpen egymástól számos tekintetben eltérő intézmények és eljárások alakulnak ki az eltérő helyzetben lévő nemzeti többségek és kisebbségek esetében. Ez nyilvánvaló. Ám ha azok eltéréseikkel együtt megfelelnek a liberális

demokrácia szabályainak, és megteremtik polgáraik nemzeti esélyegyenlőségét, akkor aligha vonható kétségbe jogosságuk, hiszen az egyes liberális nemzetállamok közt is számos eltérés mutatkozik, éppen sajátosságaik okán. Következésképpen az egyes kisebbségek sajátosságait kifejezésre juttató intézményes és eljárásbeli sajátosságaik kétségbevonása valamiféle nemzeti egyenlőségelv alapján magával vonja az egyes liberális nemzetállamok közti különbözőségek megkérdőjelezését is.

A legfőbb nemzeti jogban keverednek a fenti elemek, azaz hatékonyan csak akkor érvényesíthetők, ha a jogok hordozói mindegyikükkel bírnak, méghozzá az adott terület természetének megfelelően.

2. Jogaink

Az alábbi felsorolás a korábbiakból kiindulva nem törekszik minden nemzeti jelleggel bíró jog jellemzésére, egy véges sor összeállítását ugyanis nem tartjuk lehetségesnek. Ugyanakkor néhány, mindenekelőtt a nemzeti kisebbségek számára alapvető fontosságú területet veszünk számba.

a) Nyelvi jogok

Az első pillanatban erre a kérdésre adható a legegyszerűbb válasz. A nyelv kapcsolata az emberi jogokkal ugyanis nyilvánvaló. Ha átmenetileg eltekintünk a kapcsolat morális dimenzióinak vizsgálatától, akkor is leszögezhető, hogy nyelv nélkül az emberi jogok nagyobbik része procedurálisan sem volna realizálható. Például nélküle aligha élhetne az egyén a szólás vagy a sajtó szabadságával. Sőt a kapcsolat még mélyebb. A nyelv – mint az emberi öntudat lényegi eszköze – nyilvánvalóan alapvető eleme az ember személyiségének, racionális és morális mivoltának.

Ugyanakkor az az állítás is nyilvánvalóan helyes, hogy nem töltheti be ezt a szerepet minden nyelv mindegyik egyénél. Az ember csak korlátozott számú nyelvet képes elsajátítani élete során. Az egyes egyének eltérő számút és eltérő szinten. Közismert tény, hogy melyik nyelvet képes potenciálisan a legmagasabb szinten elsajátítani és használni az ember. Nyilvánvalóan az anyanyelvét. Azt a nyelvet, amely segítségével először fogalmazza meg a világot maga körül, és vele együtt önmagát. Azt, amely révén megszületik öntudata.

A nyelvi jogok éppen erre a nyelvre irányulnak abból a felismerésből eredően, hogy az ember anyanyelve révén képes a legeredményesebben fejleszteni személyiségét, és anyanyelvéhez képest minden más nyelv kedvezőtlenebb feltételeket jelent számára.⁷

A nemzetállam azonban sajátosan szabályozza a nyelvhasználat módját. Eltérően a korai rendi államtól, élő nyelvet választ az állam nyelvéül.⁸ És ezzel összefüggésben más, az állam területén beszélt nyelveket pedig nem tesz az állam nyelvévé.

Az adott nyelv államnyelvként való bevezetése a nemzetállam kialakulásakor nyilvánvalóan a nemzetállamnak a nyelvvel szemben támasztott követelményei okán történt. Az adott nyelvet alkalmassá kellett tenni a modern állam és társadalom követelményeinek teljesítésére. Először is lehetőség szerint olyan regionális nyelvet kellett kiválasztani erre a célra, amelyet az ország minél több lakosa ért, tehát más regionális, a továbbiakban nyelvjárásoknak nevezett nyelveket beszélők számára is

aránylag közele. Majd a kiválasztott nyelvet, nyelvjárást modernizálni kellett. E nélkül nem születhetett volna meg a modern közigazgatás, törvénykezés, a tudományos élet, a sajtó, a gazdasági élet, a modern oktatás, és nem válhatott volna több más terület (például a modern, nagy létszámú hadsereg) hatékony kommunikációs eszközévé. Ugyanakkor más nyelvek kirekesztése a nemzeti nyelv státusából megfosztotta őket ezektől a lehetőségektől, tehát nem válhattak a törvénykezés, a közigazgatás, a tudomány, a sajtó, a gazdasági élet, a modern oktatás nyelvévé. Számos esetben nem azért, mert használóik nem voltak képesek alkalmassá tenni minderre anyanyelvüket, illetve mert nem volt ilyen szándékuk, hanem azért, mert – noha mindkettő megvolt bennük – az állam nem engedte. Az állam akadályozta, sőt tiltotta anyanyelvük ilyen irányú fejlesztését, hatalmának erejével próbálta a hátrányba hozott nyelvet a nemzetté válás előtti szinten tartani. Ezzel kívánta előidézni, hogy nemzetté csak az állam által előírt nyelven lehessen válni, más nyelveken pedig a nemzet előtti sokkal fejletlenebb, tehát előnytelenebb állapotba kényszerüljön az egyén. Ha esetleg olyan egyének csoportja került az állam fennhatósága alá, akik nyelve már korábban eljutott a nemzetté válás szintjére, azok nyelvét az állam megkísérelte visszafejleszteni nemzeti szint előttiére. Az államnak e célból fel kell számolnia e nyelv használatának minél több, a fenti funkciókhoz kötődő területét.

Éppen ezért akkor, amikor a nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak mértékét vizsgáljuk, aligha lehet nemzeti értelemben nyelvi jogoknak nevezni a jogot az adott, hivatalos nyelvnek nem minősített nyelv használatára a magánéletben, illetve nyilvánosan. Erre ugyanis a nemzetté válás előtti állapotban is joguk van az egyéneknek. Ezt biztosította például a „*ius gentium*”, de a középkori magyar állam is a városokat alapító betelepülők számára. Az anyanyelv nyilvános használatának joga a nemzetállamok korában csak a legdurvább diszkriminációt tiltja, nevezetesen annak büntetését, hogy az egyén az általa preferált nyelven beszélhessen azokkal az embertársaival, akikkel beszélni kíván akár otthon, akár nyilvános helyen. Ez azonban nem jelenti anyanyelvük használatának olyan jogi védelmét, amilyen szintre használói fejleszteni szeretnék és tudnák anyanyelvüket. Pontosabban nem jelenti anyanyelvük olyan szintű használatának jogát, amilyenre a nemzetállamban juthatnak az államinak minősített nyelvek.

A magánélet nyelvhasználati jogai nyilvánvalóan a nemzeti kisebbségek jogai közé tartoznak. Ám ha az adott kisebbségi nyelv nemzeti funkcióinak egyikét sem biztosítja az állam, a magánéletre korlátozott nyelvhasználati jogok révén mégis prezentálhatja a nyelv egyfajta jogvédelmét, védelmét a magánéletben, sőt akár a jogot az adott nyelv használatára nyilvános helyen. Ha pedig az állam hivatalos nyelvét semleges eszköznek minősíti, akkor érvelhet úgy, hogy az anyanyelv használatának ilyen szabadsága kielégíti a szólásszabadság követelményeit. Sőt akár tovább is bővítheti a nyelvhasználat engedélyezett körét anélkül, hogy a nemzetté válásnak az állam által kiválasztott nyelvhez kötését veszélyeztetné. Engedheti, hogy sajtótermékek jelenjenek meg az adott nyelven, rádió- és tévéadók sugározzanak. Érvelhet úgy, hogy ezzel megfelel a sajtószabadság követelményeinek.

A nemzeti nyelvi jogok azonban azt a jogot kell, hogy jelentsék az egyén számára, hogy anyanyelvét a nyelv nemzeti funkcióinak megfelelően használhassa. Tehát az állam intézményeinek nyelvévé, a tudomány, az oktatás, egyes kulturális intézmények, a szépirodalom, a sajtó, a gazdasági élet nyelvévé tegye. Ha nyelvét hasz-

nálhatja ugyan a magánéletben, és korlátozottan nyilvánosan is, az még nem jelenti a nyelvhasználat nemzeti jogait, hanem jelentős részben a nemzeté válás előtti nyelvhasználati állapotok konzerválását, illetve restaurálását.

Tove Skutnabb-Kangas megjegyzése, hogy képzeljük el, milyen lenne, ha senki se beszélne egy nyelvet sem,⁹ megvilágítja a probléma egyik jól ismert oldalát, nevezetesen azt, hogy a nyelv az emberek közti kapcsolatteremtés eszköze, nélküle elképzelhetetlen az emberi társadalom. Ugyanakkor a nyelvek egyike, az anyanyelv további funkcióval is bír, a kialakuló emberi egyéniség egyik meghatározó eleme. Méghozzá oly módon, állítja a szerző, hogy a folyamat már a gyermek megszületése előtt megkezdődik, mivel a beszéd ritmusát, hangjait már az anyaméhben érzékeli, és így tanulni is kezdi a gyermek, majd a tanulási folyamat a születés utáni első hónapokban folytatódik. A gyermek továbbá tanulja a verbális jelek értelmezését, például a mimika jelentéseit. Ugyanakkor ezek a jelek is jelentős kulturális sajátosságokkal bírnak. Mindezek együtt adják számára azt az eszköztárat, amely révén megfogalmazza önmaga identitását, kialakítja saját Én-tudatát.

Az anyanyelv rovására elsajátított második nyelv csak felszínes folyékonytságot eredményez, ami azt jelenti, hogy látszólag folyékonyan beszél ugyan az illető a nyelvet, ugyanakkor nagyobb erőfeszítést igényel tőle a második nyelv használata, ezért nehezebben oldja meg az összetett helyzeteket. Tehát logikusan következik belőle a személyiség problematikusabb fejlődése, mint az anyanyelven szerzett ismeretek esetében.

Ugyanakkor persze elsajátítható második nyelv, sőt elsajátíthatók további nyelvek is, ám az anyanyelvre építve. Ebben az esetben az egyén világosan tudja, melyik az anyanyelve, és melyik az újabb. Lehet akár két anyanyelve is, ám csak akkor, ha már családi környezetében használatos mindkét nyelv, és így mindkettő minden eleme a kezdetektől részévé válik személyiségfejlődésének.¹⁰

Az anyanyelv – mint az emberi személyiség része – nyilvánvalóan olyan elem, amelyik jogi tekintetben nemcsak besorolható, hanem be is sorolandó az emberi jogok közé. A fenti érv továbbiakkal is kiegészíthető kifejezetten az emberi jogok köréből, hiszen racionális lényként is anyanyelvén képes a legtöbbre az ember, ezen ébred rá a legtöbb új gondolatra, ezen a legkreatívabb, azaz szólásszabadságával is ezen a nyelven képes a leginkább élni. De ezen a nyelven fogalmazza meg a legpontosabban írott gondolatait is, így ezen a nyelven érheti el a sajtószabadság legmagasabb szintjét.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az anyanyelv az egyetlen eszköze a szólás és a sajtó szabadságának, hiszen a kultúrák közösségében, globalizálódó világunkban a pusztán anyanyelvi megszólalási képesség korlátozó elem is lehet. Ugyanakkor ez az a nyelv, amelyiken leggyakrabban és a legpontosabban gondolja át s fogalmazza meg álláspontját az egyén. Még ha ezt követően más nyelven közli is azt környezetével.

Továbbá felvethető az a kérdés, hogy beszélhetünk-e jogegyenlőségről az oktatásban az anyanyelvi oktatáshoz való jog hiányában. Jogegyenlőségnek nevezhető-e az az állapot, amelyben az állam egyes polgárainak anyanyelvét az iskolák oktatási nyelvvé teszi az oktatás minden szintjén, másokét pedig kizárja az oktatás nyelvei közül, avagy csak korlátozottan engedi az oktatás nyelvvé válni? Polgárai egyik cso-

portjának intézményesen lehetővé teszi a lehető legkönnyebb tanulási módot, másokat pedig hatalmi eszközeivel akadályoz ebben.

Ugyanezt a kérdést kell feltenni az állami befolyás alatt álló tudományos intézményrendszerrel kapcsolatban. Ha a tudományos intézmények nyelvét s ezzel az államban a tudomány nyelvét az egyik csoport anyanyelvét teszi az állam, más csoportokét pedig kizárja, illetve korlátozza, úgy az egyik csoport kárára befolyásolja a tudományos kutatások eredményességét. A felfedezések során olyannyira szükséges kreativitás anyanyelvi tényezői csak az egyik csoport tagjai számára azonosak anyanyelvükkel. A másiknál ez az intézményi életen belül egyáltalán nem vagy csak korlátozottan engedélyezett. Ebből következően a kutatások intézményes folytatása, a kutatócsoportok nyelve is az állam által megszabott. Továbbá az eredmények közzététele is az egyik nyelven történik, más nyelveken ez egyáltalán nem vagy csak korlátozott mértékben lehetséges. Vagyis azok, akiknek nem a többségi nyelv, nem az állam által előnyben részesített nyelv az anyanyelvük, hanem valamely másik, és érdeklődnek ezen eredmények iránt, túlnyomó részben csak az államilag preferált nyelven juthatnak hozzá olyan szerzők esetében is, akik saját anyanyelvükön is közzétennék eredményeiket, ha lehetséges volna.

Ugyanez mondható el a közigazgatás nyelvéről is. Ha a polgár ügyeit nem intézheti anyanyelvén, akkor minden elképzelhető kérdésben, ami állami ügyintézkést igényel, azt a szakterminológiát kell használnia, s azon a nyelven kell érvényesíteni igényeit. S nemcsak az állam hivatalnokaival szemben kell képesnek lennie arra, hogy pontosan eljárjon ügyében, hanem olyan magánszemélyekkel és jogi személyekkel szemben is, akiknek, illetve akik képviselőinek anyanyelve a hivatalok nyelve.

Az illető anyanyelve ezzel az intézkedéssel teljesen vagy legalábbis részlegesen kizorul a hivatalos használatból, azaz nem használhatja hatékonyan ott, ahol az államhatalommal érintkezik, annak révén, avagy azzal szemben kívánja érvényesíteni akaratát. Ugyanakkor más polgárok élhetnek ezzel a lehetőséggel.

Teljes szigorúsággal érvényesül ez a szabály abban az esetben, ha állami hivatalban kíván állást vállalni az adott állampolgár. Olyan feltételek mellett verseng más jelentkezőkkel, amelyekben nemcsak azok anyanyelvén kommunikálva kell neki jobbnak lennie, hanem a saját anyanyelvének ismerete nemcsak feltételként nem szerepel, de előnyt sem jelent az állás betöltésénél. Érvényes ez a szabály azokon a helyeken is, ahol pedig jelentős számban élnek olyan polgárok, amelyek anyanyelve azonos a jelentkezőével.

Hasonló kérdés vethető fel a hivatalossá tett nyelv egyéb megjelenési formáival kapcsolatban is. Ilyen például a bíróságok előtti nyelvhasználat kérdése. Ezért állítható, hogy mind a hivatalok nyelvhasználat, mind pedig a bíróságok előtti nyelvhasználat felveti a szólásszabadság kérdését.¹¹ Abban az értelemben mindenképpen, hogy az állam polgára használhatja-e anyanyelvét az állami hivatalokkal szemben, avagy köteles-e az állam által megszabott nyelvet használni. Továbbá az állam által preferált nyelv hatással van a társadalmi élet számos területére, nyilvánvalóan előnyösebb helyzetbe hozva a hivatalosan is használható nyelvet a hivatal falain kívül is.

A modern államnak nyilvánvalóan szüksége van hivatalos nyelvre. A több hivatalos nyelvvel szemben felvethető első ellenérv ezért úgy hangzik, hogy egy államnak nem lehet korlátlan számú hivatalos nyelve. Például annak okán szükséges leszögezni ezt a tényt, mert az adott állam polgárai anyanyelveinek száma magas lehet,

hiszen bevándorlók is polgárai lehetnek. A másik ellenérv úgy hangzik, hogy egy államnak csak egy hivatalos nyelve lehet. Az indoklások persze már változnak. Például ez a nyelv fejezi ki az állam szellemi egységét. Minden egyéb megoldás veszélyezteti az államot, hiszen megosztja a benne élőket. Ugyanakkor létezhetnek más válaszok is. Az egyik szerint egy államnak legfeljebb két hivatalos nyelve lehet.¹²

Az állítás mellett felsorakoztatott érvek szintén technikai jellegűek. Ugyanakkor az érv egyszerűen figyelmen kívül hagy olyan példákat, ahol kettőnél több hivatalos nyelv létezik, mint például Svájcban, s az állam működése számára ez nem jelent megoldhatatlan problémát. A különbségekre az igényjogok természete magyarázatul szolgálhat. Nevezetesen az állam képessége az adott jog biztosítására. Az első eset a bevándorlók esete. Náluk az állam nyilvánvalóan képtelen e jog biztosítására, ugyanakkor esetükben az egyik állam felcseréléséről van szó másokra.

A második az őshonos kisebbségekhez tartozók esete. Esetükben azonban nem elég e jog teljesítésének mértékéül az állam esetleges illetén kötelességét mértékül szabni. És ezt éppen a liberális demokrácia alapelvei alapján állíthatjuk. Ha az államok morális lényegét ugyanis nem konvenciókban, illetve hatalmi együttthatókban keressük, és nem is valamely, a természet törvényeihez hasonló determinatív törvényszerűség szükségszerűen érvényesülő következményének tartjuk, hanem polgárai akarataból eredő intézménynek, amely ennek okán szabadságukat és egyenlőségüket köteles biztosítani, akkor megkapjuk e kötelesség szintjét. Ez pedig a polgároknak a képessége, hogy az állam alkotmányos intézményrendszere révén éljenek ebbéli lehetőségeikkel. Következésképpen a nyelvi jogok határaként is a polgárok, illetve az általuk alkotott csoportok képességei és adottságaik szabhatók azon túl, hogy az állam az intézményes lehetőséget biztosítja. Azaz az állam lehetőséget biztosít polgárainak anyanyelvük használatára intézményeiben. A polgárok élhetnek vele azon a színvonalon, amelyen biztosítani képesek az anyanyelv használatát. Következésképpen a hivatalos nyelv kérdésében nemcsak az a lehetőség létezik, hogy az állam egész területén bírjon hivatalos státussal egy nyelv, hanem ha nem beszélnek mindenütt, kisebb egységekben, például regionálisan is lehetséges ilyen státusa.¹³ Azaz létezhetnek regionálisan, az adott nyelvhasználati körön belül a hivatalos nyelvek sorába emelt nyelvek. Az elképzeléssel szemben felvethető, hogy nem eredményez nyelvi egyenlőséget, ugyanis a többiek által beszélt nyelvek nagyobb súllyal lesznek jelen az adott állam hivatalos nyelvhasználatában, mint a kisebbségek. Következésképpen a felfogás nem jelent jogegyenlőséget. A bíróság első része nyilvánvalóan igaz. Nyilvánvalóan lesznek különbségek a legnagyobb és a kisebb nyelvek használati szintje között az adott államban. Ám ezek a különbségek ebben az esetben nem az államhatalom korlátozásának következményei, nem az államhatalom döntéseinek eredményei, hanem annak a döntésnek, hogy hány egyén kívánja használni az adott nyelvet, hányan és milyen mértékben kívánják fejleszteni azt, és ők így milyen szinten képesek azt az állami intézmények nyelvivé tenni. Ezért e különbségek nemcsak más igényjogokkal vethetők össze, de a szabadságjogok eredményezte különbségekkel, beleértve a klasszikusnak nevezett emberi jogokat is. Például a szólás szabadsága sem jelenti egyben minden nézet azonos súlyát. Az egyes nézetek súlya függhet minőségüktől, azaz igazságtartalmuktól és kifejtésük színvonalától, de függhet társadalmi támogatottságuk mértékétől is. Ugyanakkor jelenti azt a lehetőséget, hogy az egyének éljenek ezzel a joggal azon a

szinten, amelyre képesek. Ugyanakkor nem kényszeríthetnek másokat, hogy az ő nézeteiket vallják, s ezt nem teheti az állam sem. Ez az elv vonatkoztatható a nyelv hivatalos használatára is. Az államnak az egyének által megfogalmazott igény megjelenése esetén lehetőséget kell biztosítani az intézményi változásokra, valamint a kialakított pozíciók elfoglalására, sőt adott esetben a szükséges szakértelem megszerzésére is. Ebben az esetben az adott nyelv hivatalos intézményesülésének mértéke attól függ, milyen mértékben képesek élni vele az adott nyelvet preferálók. Nyilvánvalóan más szinten intézményesül egy olyan nyelv, amelyet ötvenezer, s más szinten az olyan, amelyet ötszázezer ember beszél. Más szinten az a nyelv, melynek használói közös településeken, régiókban élnek, és más szinten az, melynek használói szórványban, egymástól aránylag nagyobb távolságban élnek.

Ám ezek a különbségek nem az államhatalom korlátozó intézkedéseiből fakadnak. Az ilyen helyzetben kialakult különbségek nem jelentik a jogok egyenlőtlenségének olyan mértékét, amelyet más hasonló jogainak megsértése nélkül csökkenthető volna, tehát anélkül, hogy másokat kényszerítene az állam az adott nyelv használatára. Azaz emberi jogi tekintetben általában véve nem beszélhetünk a jogok egyenlőtlenségéről.

Ugyanakkor persze létezhetnek kivételes helyzetek, amelyekben jogosult egyesek kivételes támogatása azon a szinten túl is, amely szint elérésére saját maguk képesek az állam által szabaddá tett intézmények keretei közt. Azaz adott esetekben jogos lehet a pozitív diszkrimináció iránti igény is. Ám ehhez további kritériumoknak kell teljesülniük.

A rendező elv tehát az állam alkotása. Az államot pedig polgárai alkotják, azaz a kisebbséghez tartozók is tagjai a „népnek”. Az állam intézményeinek kialakításához a polgárok egyetértő akarata is szükséges. Esetünkben például egy közép-európai állam meghirdethetne ugyan egy állást malájul beszélő hivatalnokok számára, ám aligha lenne elegendő és alkalmas jelentkező. Ugyanakkor egy demokratikus állam senkit sem kényszeríthet ilyen állás betöltésére s a hozzá szükséges ismeretek elsajátítására. Ugyanez lehet a helyzet az állam nemzetileg homogén területein is, ha csak hosszú folyamat eredményeképpen nem váltak elegendően alkalmassá az ilyen feladatok betöltésére. Ám nem ez a helyzet ott, ahol az adott nemzeti kisebbség tagjai élnek.

Hasonló probléma jelenik meg az államilag szabályozható feliratok nyelvének kérdésében. Ha az állam szabadon dönthet erről a kérdésről, s a feliratok nyelve nem kötődik az adott helyen élők jogához, akkor nyilvánvalóan hátrányba hozza azokat az egyéneket, akiknek nem anyanyelve a feliratok nyelve. Van a hátrányba hozásnak egy finomabb megoldása is, nevezetesen az, hogy nem minden felirat jelenik meg csak a hivatalosnak minősített nyelven, egyesek megjelenhetnek kétnyelvűen is. Továbbá hogy a hivatalosnak nem minősített nyelven megjelenő feliratok kisebb táblán jelennek meg, esetükben kisebb betűket használnak, mint a hivatalos nyelven megjelenőknél, amint az például Szlovákiában történt, ezzel jelezve, hogy itt másodrendű, tehát kisebb értékű nyelvről van szó, mint az állam által hivatalosnak minősített.

Olyan jogok esetében, mint az információszabadság, tehát esetünkben az információ közlésének a szabadsága a kisebbség nyelvén, valamint a közszolgálati médiumokhoz való hozzájutás joga, természetesen szintén az adott kisebbség nyelvén,

olyan jog, amely eredeztethető az egyén jogából, de nyilvánvalóan vannak közösségi dimenziói is, amelyek esetében az állam intézményeire is szükség van. Például belőle következik a közszolgálati médiákban való részesedés, illetve saját média kialakításának a joga.

De a fentiek alapján egyéni jogból következik a kisebbségi nyelv elismeréséhez való jog, illetve településnevek, utcanevek, valamint egyéb jelzések felállításához való jog, illetve egyéb jelzések kisebbségi nyelven történő feltüntetéséhez való jog. Az egyén ugyanis elvárhatja ezek érvényesítését, s megtalálhatók azok az eljárások, melyek révén szabadon ki is nyilváníthassa ezen elvárását. Mint ahogy például individualizálható a vallásszabadság kapcsán nemcsak a saját vallási szervezetek létesítésének joga, hanem a saját vallási intézmények létrehozásához való jog is.

b) Oktatási jogok

Az oktatás nyelvét illetően a hivatalos nyelv rendezőelvéből kiindulva rendezhető az anyanyelvi oktatás kérdésköre is. Az oktatás mind állami, mind pedig magániskolákban két kritériumhoz kötendő. Az első az anyanyelvi oktatás iránti igény, a második pedig az adott oktatási intézmény megfelelő színvonala.

Az államnak az igény megjelenése esetén lehetőséget kell biztosítania az anyanyelvi oktatásra minden szinten, amelyen a megfelelő, tehát az általánosan elfogadott színvonal biztosítható. Azaz magának az intézményes rendezésnek az egyén anyanyelvi oktatáshoz való jogából kell kiindulnia. Ez a jogot kell a lehető legszélesebb mértékben érvényesíthetővé tenni, annyira, amennyire képesek erre azok, akik élni kívánnak e jogukkal. Az ilyen oktatási intézmények szakmai kritériumait az állam szabja meg, s ezek általános mutatóinak nyilvánvalóan meg kell egyezniük a többi hasonló intézményével. Ha pedig akadnak olyan személyek, akik képesek ilyen oktatási intézmény létrehozására és működtetésére, valamint a szülők ezekbe kívánják írni gyermekeiket, illetve nagykorú diákok esetén ők szeretnének ezekbe járni, akkor az állam ezt köteles lehetővé tenni. Azaz állami iskolák esetén köteles hozzájárulni ezek létrehozásához ugyanúgy, mint más állami iskolák esetében, magániskolák esetében pedig nem tagadhatja meg a működés engedélyezését. Nem akadályozhatja sem megalakulásukat, sem pedig működésüket az oktatás nyelvére, illetve egyéb nemzeti vonatkozásaira való hivatkozással, hanem támogatni köteles azokat ugyanúgy, mint a nemzeti többség sajátosságait hordozó iskolákat.

Ugyanakkor az anyanyelvi oktatáshoz való jog nem ér véget az anyanyelven folyó oktatással. Vagyis az a jog, hogy a tanuló ilyen oktatási intézménybe járjon, egyben azt is magában foglalja, hogy az oktatás sajátos vonásokkal is bírjon, igazodva az adott kultúra sajátosságaihoz, méghozzá nemcsak tartalmilag, hanem pedagógiai-lag is. S ennek nem csupán olyan tipikusan kultúraspecifikus tárgyaknál van jelentősége, mint a történelem, illetve a művészeti tárgyak, amelyek nemzetiségi specifikumainak védelmét egyébként a nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumok immár le is szögezik, hanem bármelyik tárgy esetében. Azaz az anyanyelven folyó oktatás jogának ki kell egészülnie az adott kultúra egyes elemeinek szabad érvényesíthetőségével az oktatás minden területén. A fő kritériumnak a hatékonyságnak kell lennie, annak, hogy a tanulók minél könnyebben, minél magasabb szinten sajátítsák el az adott tárgyat. Az állam nem akadályozhatja, hogy e célból a többségi

kultúrától eltérő kultúrából használjanak fel elemeket a pedagógiai folyamatban, sőt azt segítenie kell.

Maga a probléma lényege nem pusztán az előnyben részesítés, hanem sokkal inkább a hátrányba helyezés. Nemcsak arról van szó, hogy az állam a lakosai által használt nyelvek közül valamelyiket inkább használja, mint másokat, hanem arról is, hogy egyes nyelveket kizár az államnyelvi státusból, sőt rosszabb esetben egyáltalán nem teszi lehetővé hivatalos használatukat, jobb esetben pedig csak korlátozottan, tehát az államnyelv használati kereteihez képest szűkebb keretek közt. És mindezt annak ellenére teszi az állam, hogy számos polgára igényelné, hogy anyanyelve hivatalos nyelvvé váljon. Ez az igény azonban nem jelenhet meg effektív módon, azaz nem ölthet olyan döntéshozatali kereteket, amelyek alkalmasak volnának az igény érvényesítéséhez. De nem kaphat olyan jogi státust sem, amely az állami intézményeknek köteleességévé tenné az ilyen igény kielégítését, függetlenül az igény hordozóinak hatalmi helyzetétől, azaz nem ismerhető el emberi jogként.

E jogokat két csoportba kell osztanunk. Az egyik az oktatás nyelvére vonatkozik, a másik pedig a tananyag tartalmára és az oktatás módszereire. Az oktatás nyelvének kérdése a nyelvi jogok közé sorolható, ugyanakkor lehetnek olyan vonatkozásai, amelyek a tananyaghoz is kapcsolják. A tananyaggal kapcsolatos jogokat azzal a kérdéssel világíthatjuk meg, hogy joga van-e a szülőnek elvárnia az iskolától, hogy gyermek a nemzetével kapcsolatos ismeretanyagot is oktassa, valamint hogy a nemzeti sajátosságokat is figyelembe vevő pedagógiai és didaktikai módszereket alkalmazzon az egyes tantárgyak oktatásánál. Továbbá az a kérdés is felvethető, hogy joga van-e a pedagógusnak ilyen tárgyak oktatására, illetve az egyes tárgyak így módon való oktatására. Ha ugyanis nincsen joga, akkor a nemzetállam oktatásügyében nem jelent valamiféle semlegességet, hanem a tanulók nemzetiségétől eltérő nemzeti elvek preferálását a tananyag és az oktatás módszereinek megválasztásánál. Ezeket a tanulókat tehát az állam hátrányos helyzetbe hozza azokkal szemben, akik nemzeti sajátosságainak megfelel a tananyag és az oktatás módszere. Azaz egyes tanulókat olyan helyzetbe hoz az állam, amelyben saját lehetőségeikhez és képességeikhez képest gyengébb teljesítményre képesek, valamint nem teszi lehetővé, hogy a pedagógusok legjobb tudásuknak megfelelően alakíthassák és modernizálhassák a tananyagot és az oktatás módszereit. Ez az állapot pedig csak akkor indokolható, ha erkölcsi alapja nem a tanuló azon joga, hogy lehetőségeihez és képességeihez mértén a legjobb oktatásban részesüljön, valamint a pedagógus azon joga, hogy a legszínvonalasabb munkát végezzen hanem az állam joga, hogy a tanulót saját akaratának megfelelő oktatásban részesítse akár a tanuló képességeinek és lehetőségeinek rovására is. Ez az állapot azonban morálisan aligha indokolható.

A liberális nemzetállam is védekezhet úgy, hogy nem akadályozza magániskolák alapítását, illetve kutatási programok kivitelezését, azaz nem sérti az adott nemzeti kisebbség jogát a kisebbségi oktatáshoz, illetve nem korlátozza esetükben a kutatás szabadságát. Ám éppen ebben az érvelésben rejlik a különbségtevés lényege. Az állam az egyik csoport számára legfeljebb szabadságjogként kezeli az oktatás és a kutatás szabadságát, azaz olyan jogként, amelynek érvényesítését nem akadályozza az állam. Az egyén kutathat, ha akar, s aki igényel valamilyen kutatást, az finanszírozhatja azt. Alapíthat magániskolákat, ha van, aki finanszírozza. Ugyanakkor az államalkotó nemzet szempontjából a tudományos életet államilag támoga-

tandó területnek tekinti, amelynek eredményeire igényt támaszthat a nemzet minden tagja, s amelynek kivitelezését bizonyos feltételek teljesítése esetén igényelhetik a kutatók. Azaz a többség esetében az állam e jogokat vagy kollektív jogként, vagy individuális igényjogként kezeli. A kisebbség esetében pusztán nem akadályozza érvényesítésüket, a többség esetében viszont államilag támogatja. Ezért a kisebbségben élő polgárai előtt két lehetőség áll. Az első, hogy mintegy még egyszer adózva, saját maguk finanszírozzák intézményeiket, miközben rendes adójukból a többséget finanszírozza az állam, azaz kettős terhet vállalnak. A másik pedig, hogy feladják igényüket a kisebbségi intézmények iránt, s a többség intézményeinek elvárásaihoz igazodnak. A második lehetőség az asszimiláció. Egyenrangú megoldásra nem ad módot a liberális nemzetállam jogi érvelése. Ez az érv a valóságban nem jelenti a polgárok jogegyenlőségét. Az azonban, hogy az adott ország polgáraiként a polgárok egyenlőségének nevében igényelhetik, hogy intézményeik helyet kapjanak az állam intézmény- és támogatási rendszerében, egyenrangúságuk alapja, hiszen feltétele esélyegyenlőségüknek.

c) A tudomány és a kulturális intézmények

A kérdés az, hogy igényelheti-e az állam polgára, hogy állama méltányosan támogassa nemzeti sajátosságainak tudományos vizsgálatát, illetve igényelheti-e a kutató, hogy a többségtől eltérő nemzeti sajátosságokkal bíró polgárok életének kutatásához az állam méltányos feltételeket teremtsen. Ha ezt nem teszi, akkor polgárai egy részét elzárja a fejlődéshez szükséges kutatási eredményektől, míg másokat nem. Azaz a tudomány – mint a modern társadalom egyik elengedhetetlen attribútuma – egyenlőtlen feltételek mellett válik hozzáférhetővé és művelhetővé az állam egyes polgárai és e polgárok egyes csoportjai számára, hiszen Gellner kapcsán a magas kultúra és a nacionalizmus kapcsolata nyilvánvaló. Továbbá a tudomány egyben a múlt vizsgálatának eszköze is, tehát az adott nemzeti csoport adottságainak, örökségének vizsgálatához, értékeléséhez is elengedhetetlen. Ennek jelentőségét pedig a primumordializmus–modernizmus-vita igazolta.

Ám a nemzetállam nemcsak a kutatások eredményeit hasznosítani kívánók, hanem a kutatók egy része számára sem teremti meg a kutatás egyenlő feltételeit azon az alapon, hogy azok nem felelnek meg az állam nemzeti jellegének és kutatási céljainak, míg mások számára megteremti azt. Ezt az egyenlőtlenséget nyilvánvalóan nem ellensúlyozza a tudományos kutatás pusztán szabadságjogként történő garantálása az állam által, még ha a kérdés szabadságjogként ebben az esetben is feltétele az esélyegyenlőség megteremtésének. Államilag fenntartott, illetve időszakonként finanszírozott intézmények és programok hiánya ugyanis nyilvánvalóan a hátrány halmozódásával jár azokkal szemben, akiket támogat az állam. Azaz a többséghez hasonlóan az állam által fenntartott, illetve támogatott tudományos intézmények és kutatási programok igénylése és méltányos fejlesztése egyik fontos eleme azoknak a jogoknak, amelyeket a közösség támaszt, kifejezve az egyének ilyen igényét.

Hasonló a helyzet a művészetek, a közművelődés terén, illetve a kulturális élet más területein is. Az állam eltűrheti színházak, könyvtárak és egyéb intézmények alapítását anélkül, hogy támogatná, illetve méltányosan támogatná azokat. Például eldöntheti, hogy mely nyelvre szinkronizált, illetve mely nyelven feliratozott filmeket támogat, avagy nem támogat nyilvánvaló egyenlőtlenségeket teremtve.

d) A nemzeti szerveződés

Ebben az esetben is állíthatja az állam, hogy nem sérti az egyesülési szabadságot, hiszen nem tiltja be a nemzetiségi szervezeteket. Az egyesülési jog története nem az államon belüli nemzeti törésvonalak mentén alakult, hanem más társadalmi konfliktusok mentén.¹⁴ Ugyanakkor az állam és mögötte a politikai közösség más-képpen is viselkedhet. Megteheti, hogy a nemzetileg preferáltakkal szemben kevésbé vagy pedig egyáltalán nem támogatja őket. Például az állam által meghirdetett pályázatokból e szervezetek nem részesülnek, az állami konzultatív testületekbe nem kapnak meghívást, egyszóval az állam az ilyen szervezeteket nem tekinti partnerének, míg a nemzetileg is megfelelőket igen. Vagyis az állam engedélyezheti nemzetiségi rendezvények szervezését, nemzetiségi egyletek, társaságok, sőt akár politikai szervezetek alapítását és működtetését. És állíthatja, hogy megfelel a gyűlekezési, valamint az egyesülési szabadság követelményeinek. Ugyanakkor ez az állapot nem védi hatékonyan az egyén nemzeti sajátosságait azzal az az állammal szemben, amelyik a saját maga által megfelelően nemzetinek minősített intézményeket nemcsak eltűri, de támogatja is.

Ennek kapcsán külön említést érdemel az a jog, hogy olyan politikai szervezeteket alapítsanak az adott ország polgárai, amelyek révén nemzeti sajátosságaikat kívánják érvényesíteni, s ezek révén kapcsolódjanak be az ország politikai életébe. Itt jegyezzük meg, hogy maga Mill ennek az elvnek az érvényesítését nem tudja elképzelni. A politikai verseny többségi alapú eldöntése ugyanakkor állandó nemzeti alapú törésvonalakat eredményez az adott ország választói rétegében, és ezért pártrendszere is ezen a törésvonal mentén szerveződik.¹⁵ A nemzeti forradalom egy nemzethez kötése ezzel a következménnyel járhat a többségi politikai döntéshozatal eredményeképpen a nemzeti politikai szerveződés engedélyezése esetén is.

A politikai pluralizmus intoleranciát teremtő elemei¹⁶ az eltérő nemzeti identitá-sú személyeket is elválaszthatják egymástól, nemzeti előítéleteket teremtve, amelyek tovább szilárdítják a politikai törésvonal nemzeti jellegét. Azaz maga a politikai szerveződés szabadsága a politikai döntéshozatalban történő effektív részvétel nélkül nem eredményezi az adott kisebbségben lévő csoport nemzeti értékeinek elégséges képviselését.

Ezért a fenti és nem csak a fenti esetekben megfogalmazható ezeknek a területeknek igényjogként való megjelenítése, legalább olyan feltételek mellett, mint amilyenek mellett a többség intézményei részesülnek állami támogatásban. Az is nyilvánvaló, hogy igényjogként történő megjelenésük az esetek jelentős részében e jogok közösségi vonatkozásaival is együtt jár.¹⁷

Ehhez azonban még egy megjegyzést kell fűzni. Nevezetesen a politikai többség nemzetet meghatározó hatalmának potenciális kiterjedése mindazokra a területekre, amelyeket maga nem tart nemzetinek, a liberális nemzetállam erkölcsi szabályain való túllépés lehetőségét is megteremti, méghozzá a liberális nemzetállam jogi feltételei közt. Az állam ugyanis nemcsak azon polgárai által alapított intézményeket zárhatja ki az államilag támogatottak köréből, illetve hozhatja a többenél hátrányosabb helyzetbe, hanem a többségi hatalom elvének érvényesítésével megteheti ezt azokkal is, akiket maga minősít nemzetietlennek, függetlenül az érintettek álláspontjától. Azaz megteheti ezt a politikai kisebbséggel, különféle kulturális vallási és egyéb kisebbséggel.

Minthogy az állam nemzetileg nem semleges, nemzeti kisebbségeivel megteheti, hogy más nyelvet kényszerít rájuk a hivatalos életben, az oktatásban, s nem azt az ismeretanyagot közvetíti feléjük az oktatásban, amely saját nemzeti hovatartozásukból fakad, más nemzeti eseményeket tesz állami ünnepekké, más nyelv dominálja a közéletet, és az állam teljes szimbolikájával azt sugározza, hogy más nemzet állama. Az állam ebben az esetben is azt a követelményt támasztja az egyénnel szemben, hogy a nemzeti lét teljességét csak az általa kijelölt úton haladva érheti el. Ha nem ezt választja, akkor vagy nem érhet el a nemzetté válás szintjére, s meg kell maradnia a nemzeti előtti szint törzsi, nemzetségi, esetleg rendi társadalmának kulturális és hatalmi viszonyai közt, vagy ha más nemzet révén érte el a nemzeti szintet, akkor a magánéletre, illetve esetleg a közélet néhány területére visszaszorítva élhet személyiségének ezekkel a vonásaival.

Nemzetietlennek minősített politikai kisebbségeire pedig a helyesnek tartott nemzetfelfogást kényszerítheti rá a rendelkezésére álló hatalmi eszközökkel, a kultúrpolitikától kezdve az oktatásügyön és a támogatáspolitikai különféle szféráin keresztül az egyes állami pozíciók elfoglalásáig. Az egyén az úgymond teljes nemzeti létet ebben az esetben is csak az állam által kijelölt úton haladva érheti el.

Ugyanakkor létezhet más megoldás is. Nevezetesen az, hogy az egyénnek joga van felhasználnia az állam kereteit nemzeti jogai érvényesítésére. Ekkor válik az állam nemzeti értelemben véve is saját államává, olyan kooperatív vállalkozássá, amelyben az állam szabály- és intézményrendszerében teret ad az egyének illetén sajátosságainak is. Akkor is, ha az többféle nemzeti identitáshoz kötődik. Azaz joga a politikai életben való részvételhez nem lesz korlátozottabb azokénál, akik e jogukat nemzeti sajátosságaik fejlesztésére is használhatják. Ehhez azonban olyan intézményrendszer szükséges, amelyik ezt ténylegesen lehetővé teszi. Az effektív részvételnek számos intézményes módja van, és ilyen jogigény nyilvánvalóan támasztató. A legismertebbek a különféle önkormányzatok, autonómiák. Persze itt meg kell jegyezni, hogy olyan megoldások is lehetségesek, amelyeknek nincsen közvetlen jogi vonatkozásuk, és az adott körülmények közt mégis megfelelők. Ilyen például az a finnországi gyakorlat, hogy a svéd kisebbség pártja rendszeresen tagja az ország kormányának. Ez a törekvés persze más országokban is megjelenik.

Ugyanakkor a korlátozásmentes nemzeti politikai verseny azzal a következménnyel is járhat, hogy az így kialakuló pozícióikat nemzeti alapon állandósító szervezetek vezetői a kisebbségek körében is egyfajta oligarchiákká szilárdulnak, kirekesztve saját nemzeti csoportjuk más tagjait a hatalmi pozíciókból. A politikai, illetve társadalmi pluralizmus garanciái tehát akkor is szükségesek az egyes nemzeti csoportokon belül, ha az adott csoport kisebbséget alkot a társadalom egészében. Amint jeleztük, a többségi csoporton belüli többség is marginalizálhatja nemzeti érvekkel saját politikai kisebbségét ilyen garanciák hiányában. De megteheti ezt az adott nemzeti kisebbség vezetőinek egy csoportja is, vagyis a nemzeti pluralizmus garanciáira az adott nemzeti csoporton belül is szükség van.

e) A kollektív nemzeti tisztelet elve

A nemzeti kisebbségek jogai kapcsán az állam kötelességeit emlegetve rendszeresen meg szokás állni a jogok lehető legszélesebbre tárásánál anélkül, hogy a nemzeti identitás lélektani összetevői is helyet kapnának az igényelhető jogok között,

noha a nacionalizmus is rendelkezik lélektani összetevőkkel, s ezen összetevőknek is vannak morális dimenziói, éppen ezért morális vita tárgyává tehetők, és politikai dimenziói is alávethek morális értékelésnek. Ezért igényeket támaszthatunk az állammal szemben ebben a kérdésben is. Nevezzük ezt a területet a kollektív nemzeti tisztelet elvének.

Arról van szó, hogy minden egyéni és csoportjog megadása esetén sem biztos, hogy az adott nemzeti csoport tagjai „otthon érzik” magukat az adott állam keretei közt. A probléma egyik lényeges elemét már Lord Acton felveti, amikor a nemzeti elnyomást többek között úgy jellemzi, hogy „semmibe veszik” a másik nemzetet.¹⁸ Lichtenberg szerint például Margalit és Raz az államban a csoport kultúrájának és önérzetének védelmezőjét látják. Ezt nevezik ők önrendelkezésnek.¹⁹ Brian Walker pedig a nemzeti szimbólumokról, ünnepekről hozott állami döntést ugyanabba a kategóriába sorolja, mint a hivatalos nyelv kérdését. Ezek szerinte az etnikai hegemonia modelljéhez kapcsolódnak.²⁰

A kollektív nemzeti tisztelet igényével szemben felvethető, hogy ez nem jogi kérdés, ezt nem kell törvények által rendeznie az államnak. Ám mégis ezt teszi, és tennie is kell. Az állam, minthogy lélektani vonatkozásai is vannak, szimbólumokat, ünnepeket választ magának. Nemzetállamként ezeket javarészt jelentős nemzeti eseményekhez, személyiségekhez köti, és törvény által szabályozza, biztosítva polgárai számára a jogot az ünnepek megünneplésére, a szimbólumok használatára. Sőt bizonyos helyzetekben kötelezi is őket erre. Ugyanakkor az állam szimbólumrendszerébe nyilvánvalóan belefoglalhatók különféle nemzetiségű polgárainak értékes nemzeti teljesítményei és jelképei is. Lehetséges ezek közös, illetve kölcsönös ünneplése, tisztelete, használata. Tiszteletük az ember már taglalt morális képessége okán akkor is lehetséges, ha adott esetben egyikük-másikuk az egymás ellen vívott nemzeti küzdelemre is emlékeztet, minthogy az adott esemény a kor fejlődésirányának fényében ellentmondásos volt. Az ellentmondásosság felismerése nem vonja kétségbe az adott esemény, cselekedet pozitív elemeit, sőt éppen ez teszi alkalmatlanná a jelenkori „ellentmondások” historizáló alátámasztására.

Mindezekre nemcsak annak az egyénnek van szüksége, aki a többségi nemzethez tartozik államán belül, hanem annak is, aki kisebbségben él. Vagyis nem szükséges a morális indoklás alapjául szolgáló társadalmi egységet elválasztani az egésztől, az egyén nemzeti kisebbségi jogainak alapját elválasztani az egyén nemzeti jogainak alapjától, mivel lényegében ugyanarról a jogról van szó. Következésképpen az egyén helyzete államában lehet más és más attól függően, hogy a nemzeti többséghez vagy a kisebbséghez tartozik-e. Ám hivatkozása nemzeti jogainak tiszteletére ugyanabból a forrásból ered. Abból az emberi igényből, hogy szabadon használhassa azokat az ismereteket és tapasztalatokat, amelyeket kultúrájának nemzeti és a nemzetté válás előtti szakaszai halmoztak fel, valamint hogy mindezt szabadon tehesse a társadalomfejlődés nemzeti szintjén. Az állam pedig rendelkezik azokkal a lehetőségekkel, amelyekkel biztosíthatja az egyén nemzeti szabadságát abban az esetben is, ha az adott egyén másokkal együtt olyan csoportot kíván alkotni, amelyik tagjai az állam polgárainak összességén belül nemzeti sajátosságuk tekintetében számbelileg kisebbségben vannak.

Ugyanakkor ahhoz, hogy jelentősebb előrelépés történjen e probléma megoldásában, az adott csoportot alkotók sajátosságainak kell a megoldási kísérletek kiin-

dulási alapjául szolgálja. Például elmaradottságuk esetén csak maguk zárkozhatnak fel a fejlettebb többséghez, más nem teheti ezt meg helyettük, még az állam sem. Az állam ebben legfeljebb segíthet, és a segítség adott helyzetben kötelességévé is tehető, ám nem helyettesítheti azoknak a szándékát, akik szeretnék ledolgozni hátrányukat. Ugyanakkor ez a szándék az esetek jelentős részében hasonulást is jelenthet. Nem jelenti azonban szükségszerűen korábbi sajátosságaik teljes feladását, de jelentheti azok átalakítását, modernizálását. Éppen ezért nem kell együtt járnia identitásuk megszűnésével sem.

A nemzeti jogok alapjának ezért mindenképpen a jogokat igénylő személyeknek kell lenniük. Ha ugyanis csak a közösség e jogok hordozója, akkor mindenekelőtt azt a szervet kell megadni, amelyik az adott közösség jogainak hordozója. Ha a nemzeti sajátosságokkal rendelkező közösség e jog kizárólagos letéteményese, akkor ez azt jelenti, hogy a jogigény meghatározó elemeit, a nemzeti sajátosságok körét a közösség szervei maguk határozhatják meg. Maga a közösség azonban bármilyen szerkezetű lehet, vagyis ilyen joggal rendelkezhetnek az antidemokratikus nemzeti jellemvonásokkal bíró csoportok is, amelyek eme beállítottságukat a más álláspontot képviselők hangjának elfojtására használják saját csoportjukon belül, azaz a csoporthoz telepített jogokat az egyéni jogok korlátozására használják fel csoportjukban.

Ugyanakkor természetesen nem lehet azzal érvelni, hogy ha az adott csoport nem teljesíti a demokrácia bizonyos feltételrendszerét, akkor nem illetik meg őket a nyelvi jogok. Ezzel ugyanis hasonló eredményre jutunk, mint az első esetben, amikor is minden csoporthoz hozzárendeltük e jogokat. Ebben az esetben még azoktól az egyénektől is megvonjuk e jogokat, akik nem sértik mások hasonló jogait, akik nem tartoznak az elnyomó hatalom gyakorlói közé.

A nemzetiségi jogok egyenlősége emberi jogi megközelítésben tehát abban rejlik, hogy az eltérő nemzetiségűek szabadon ápolhatják és fejleszthetik nemzeti sajátosságaikat. E szabadságot nemcsak saját nemzeti jogaink, hanem mások nemzetiségi jogai is jelentik. Ugyanakkor még egy korlátozásra szükség van, arra, hogy csak olyan nemzeti sajátosságok jelenthetnek korlátokat, melyek nem állnak ellentétben az emberi jogokkal, azaz például mások diszkriminációjának, társadalmi ki-rekesztésének, elnyomásának, elpusztításának nemzeti ideológiájú hagyományai, illetve eszméi nem jelenthetik azt a korlátot, amely mögé kell húzódnia az egyik félnek, mivel nemzeti jellegzetességnek minősülnek. Akkor ugyanis kölcsönösen el kellene fogadnunk az egymás kölcsönös elnyomására, sőt kiirtására irányuló nemzeti ideológiájú szándékok jogosságát, ami feloldhatatlan logikai ellentmondásba sodorná a rendszert.

Jegyzetek

1. A liberális demokráciák vonatkozásában ezt a jelenséget írja le Robert Paul Wolff: *The Poverty of Liberalism* című művében (Boston, Beacon Press, 1968).
2. Például Elie Kedourie és Anthony Giddens is szükségesnek tartják a nemzetállam ideológiai egységét.
3. Halmi Gábor–Tóth Gábor Attila: Az emberi jogok eredete. In: Halmi Gábor–Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 50. p.

4. Uo.
5. Ronald Dworkin álláspontját az emberi méltóság és az egyenlőség társadalmi feltételeinek kapcsolatáról lásd Ronald Dworkin: Vegyük komolyan a jogokat. In: Houranszki Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozófia*. Budapest, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 1998, 71–74. p. vagy Ronald Dworkin: *A Matter of Principle*. Oxford, Clarendon Press, 1986, 190–213. p.
6. Joel Feinberg: *Társadalomfilozófia*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 87. p.
7. Lásd Tove Skutnabb-Kangas: *Menšina, jazyk a rasizmus*. Bratislava, Kalligram, 2000, 286–287. p.
8. Lásd Anderson: *Imagined Communities*. 67–82. p.
9. Skutnabb-Kangas: i. m. 9. p.
10. Uo. 204–205. p.
11. Ferdinand de Varennes: *Language, Minorities and Human Rights*. Hague–Boston–London, Martinus Nishof Publishers, 1996, 42–43. p.
12. Lásd Brian Walker: Plural Cultures, Contested Territories: A Critique of Kymlicka. *Canadian Journal of Political Science*, Vol. XXX, No. 2, June, 1997, 228. p.
13. A nyelvi zónák kérdésével foglalkozik a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája kapcsán Kovács Péter: *A nemzetközi jog és kisebbségvédelem* című művében (Budapest, Osiris Kiadó, 1996, 64–67. p.).
14. Ez jól látható Halmi Gábor: *Az egyesülés szabadsága* című művében (Budapest, Atlantisz Kiadó, 1990).
15. Martin Seymour Lipset és Stein Rokan ezzel nem számoltak a politikai törésvonalak elméletének megfogalmazásakor, jóllehet az első forradalmat nemzetnek minősítik. Lásd Seymour Martin Lipset and Stein Rokan: *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments*. In: Peter Mair (ed.): *The West European Party System*. Oxford, Oxford University Press, 1990, 99–101. p.
16. A pluralizmus és intolerancia lehetséges kapcsolatát Joseph Raz kiválóan jellemzi. Raz megoldása is az emberi szabadság autonómiára épülő doktrínán nyugszik. Lásd Joseph Raz: *Szabadság és autonómia*. In: Houranszki Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozófia*. Budapest, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 1998, 95–115. p.
17. A kollektív jogoknak arról az értelmezéséről, hogy azt az adott közösség tagjai együttesen gyakorolják, lásd Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest, Osiris Kiadó, 1996, 173–176. p.
18. Lord Acton: *Nacionalizmus*. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. I. köt. Budapest, Atlantisz, 1991.
19. Ha Lichtenberg gondolatmenetét követjük, két praktikus probléma fakad a fentiekből. Az egyik, hogy a Föld összes területe immár foglalt, s az elszakadás, új állam alakítása komplex probléma, melynek több dimenziója van. A másik, hogy a nemzeti terület lakosai közt lesznek más nemzetiségűek. Ezért szerinte az államnak biztosítékokat kell adnia e kis nemzetek számára. Lichtenberg itt a kultúrára összpontosít. Ugyanakkor Lichtenberg látásmódjához feltétlenül hozzá kell tenni, hogy az önérzet kérdése nem kevésbé fontos. Nem elég a kulturális szabadság, tiszteletre is szüksége van az adott csoportot alkotóknak mind saját maguk, mind pedig csoportjuk vonatkozásában. Méghozzá az állam eszközei révén is.
20. Brian Walker: Plural Cultures, Contested Territories: A Critique of Kymlicka. *Canadian Journal of Political Science*, Vol. XXX, No. 2 (June 1997) 211–234. p.

LÁSZLÓ ÖLLŐS

THE RIGHTS ÉS AND THE PRINCIPLE OF EQUAL OPPORTUNITIES

The study examines whether it is possible to interpret national rights from the point of view of human rights. This results the rights of minorities, in other words, the rights of national minorities, the rights of the given national groups, tha is the minorities within the majority and minority, i.e. the rights of those who have different viewpoints than the majority on certain national issues. The study offers a solution, by which not just the rights of national minorities, but also the national rights of individuals can be considered as human rights. Consequently, every individual has the right to exercise his national rights regardless of the fact whether he reckons himself among the national majority or national minority within the given country. The country is obligatory to ensure the right for freedom and all the rights that belong to demand rights. In this case the principle that the object of human rights is also the one who stands against them is effective. The study's conclusion follows Kant's tradition. It predicts that the range of human moral abilities, thanks to which the individual is able to recognize and judge other people's abilities different than his, and he wants to prove that with this his ability he can live in connection with national characteristics, even in the world of politics.

Zeman László köszöntése

FAZEKAS JÓZSEF

Zeman László a tudós és tanár

JÓZSEF FAZEKAS

LÁSZLÓ ZEMAN, THE SCIENTIST AND TEACHER

80-051(437.6=945.11)

37-051(437.6=945.11)

929 Zeman László

László Zeman's activities in the field of linguistics and literature. The structural linguistics of the 20th C (Saussure, Trubeckoj, Hjelmslev, Bloomfield, Chomsky) and the influence of the Prague School (Mukařovský) on László Zeman. László Zeman's conception of language teaching. The ideological heritage of the Evangelic College in Prešov. Teacher of the Comenius University.

Zeman László 1928. november 7-én született Eperjesen. Szülővárosában járt iskolába, a Sárosban akkor egyetlen magyar tanítási nyelvű evangélikus elemibe, s folytatta tanulmányait a kollégiumi, majd az ennek utódjaként számon tartott gimnáziumban, amelyben a háború végén, némi kihagyással, 1948-ban érettségizett. Ugyanebben az évben, tehát 1948-ban a pozsonyi Comenius Egyetem Természettudományi Karán természettudományi-filozófia szakra iratkozott be. A harmadik évfolyamtól lehetőség nyílt a szakosodásra, s ekkor a biológiai stúdiumokra tért át, de 1953-ban az eredeti szakpárosítású tanári oklevelet is megszerezte. Már mint negyedéves egyetemi hallgató (1952) a pozsonyi magyar tanítási nyelvű pedagógiai gimnáziumban oktatott, 1953-tól 1958-ig pedig tanársegédként és adjunktusként a pozsonyi Pedagógiai Főiskola biológiai tanszékén látta el a magyar tagozaton az oktatást. Közben 1955-ben a Főiskolán képesítést nyert magyar nyelvből és irodalomból, s 1956-ban egyúttal fonetikát adott elő a magyar tanszéken. Mivel küszöbön állt a főiskola Nyitrára történő helyezése, 1958-ban a kassai magyar tanítási nyelvű gimnáziumban vállalta az oktatást, az 1960/1961-es tanévben igazgatóhelyettesként. Visszatérve Pozsonyba, 1961-ben a Duna utcai magyar tanítási nyelvű gimnáziumban működött két évig. 1962 végén pályázat útján a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kara magyar tanszékének adjunktusa lett. A prágai Károly Egyetem finnugor szakán Vladimír Skaličkánál doktorált 1971-ben. 1989-ben vonult nyugalomba.

Az egyetemen főképp nyelv- és irodalomtudományi tárgyakat adott elő, s vezette a megfelelő szemináriumokat és gyakorlatokat (fonetika, stilisztika, általános nyelvészet, lektori gyakorlat, stilisztikai gyakorlat, fordítói szeminárium, irodalomelmélet, mindkét szakág didaktikája, szakdolgozók vezetése), valamint a záróvizsgabizottság és a doktorizációs bizottság tagja volt, az utóbbinak vizsgáztatója.

**Elhangzott 2003. november 21-én a Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén, a Fórum Kisebbségkutató Intézet és a Szlovákiai Magyar Írók Társasága által szervezett Gimnasiológia. 75 éves Zeman László című szimpóziumon.*

Ezek a tömör életrajzi adatok legfeljebb Zeman László sokoldalúságáról, kettős – természettudományi és humán – képzettségéről tanúskodnak s arról, hogy egyetemi oktatói munkája szinte egy egész tanszék munkáját felölelte. Ezenkívül még az sejlik fel áttételesen belőlük, hogy újabb és újabb stúdiumai egyfajta kihívást jelenthettek számára az egyetemesség-igénynek megfelelés kényszerével.

Tudományos munkásságának főbb területeit, oktatói tevékenységének akciórádiuszát publikált műveiből, tanulmányaiból, illetve egyetemi előadásaiából rekonstruálhatjuk. Ennek kapcsán feltétlenül meg kell említenünk azt az oktatás helyzetét eleve meghatározó tény, hogy a két világháború között nem létezett szlovákiai magyar egyetemi oktatás – az 1925-ben létrehozott losonci református teológiát leszámítva –, s a magyar nyelv és irodalom oktatását a pozsonyi egyetemen 1923–1945 között csupán igen nagy jóindulattal lehetett egyeteminek nevezni, hiszen azt nem önálló tanszék, hanem csupán szeminárium keretében egy vagy két szlovák (vagy cseh) nemzetiségű vendégoktató biztosította, részben szlovák nyelven. Az 1953-ban Pozsonyban létrehozott Pedagógiai Főiskola 1959-ben megszűnt (helyét a nyitrai pedagógiai kar vette át), s Pozsonyban létrejött a magyar tanszék. Tulajdonképpen erre az éppen formálódó magyar tanszékre került 1962-ben Zeman László. Az általa oktatott tárgyak száma egyre bővült, s ez a szükség szülte helyzet erősné változott azzal, hogy tulajdonképpen az ő kezében „futottak össze” az irodalom- és nyelvtudomány oktatásának számai, ő lett az, aki tudományos igénnyel rendszerezte, korrigálta és bővítette a diákok megszerzett ismereteit.

Tudományos munkásságának és ezzel párhuzamosan oktatói tevékenységének korszakos jelentőségét csak akkor érthetjük meg igazán, ha azt a magyar nyelv- és irodalomtudomány akkori fő irányvonalával vetjük össze. A hagyományos (vagy klasszikus) nyelvészet kapcsolata a modern irányzatokkal az ötvenes évektől kezdődően – főképp az ideológiai hatások gyengülésével – jelentős változáson ment át, s megkezdődött a máig tartó „békés egymás mellett élésük”. A modern irányzatok ugyan ösztönzőleg hatottak a hagyományos alapozású fonetikai és fonológiai, szemantikai, morfológiai, szintaktikai, szövegnyelvészeti és nyelvtipológiai kutatásokra, ám nyilvánvalóvá vált, hogy az elsődlegesen diakronikus beállítottságú hagyományos nyelvészet képtelen a nyelv történetileg adott formáit a múlttól elvonatkoztatva egyidejű elemek rendszereként a maguk funkcióiban vizsgálni. Ennek következtében a belőlük kiinduló hagyományos nyelvtanok nem tudták feltárni a nyelvi megformálás, kreativitás szabályait, adósak maradtak a nyelvhasználat és a kommunikációs tevékenységformák összefüggéseinek leírásával, s ezért a rájuk épülő anyanyelvi és idegen nyelvi oktatás sem volt igazán hatékony.

Ezzel szemben Zeman László munkásságának és ezzel párhuzamosan oktatói tevékenységének magvát és kiindulópontját a Saussure nyomán kibontakozó ún. strukturális nyelvészet egyes irányzatai, jelesül a prágai iskola, azaz a funkcionális nyelvészet, a Hjelmslev nevéhez fűződő koppenhágai vagy glosszematikus iskola, az amerikai Bloomfield által kidolgozott leíró vagy deskriptív nyelvészet legfőbb eredményei, a Chomsky nevével fémjelzett generatív nyelvelmélet alkalmazása képezi, hogy csak a legfontosabbakat említssem. Ő az a magyar nyelvész, aki kezdettől fogva a modern nyelvészeti irányzatok vonzásában él, s vizsgálódásai során ezen iskolák eredményeit hasznosítja. Ebben nyilvánvalóan kedvező külső körülményeket jelentett számára, hogy a szlovák nyelvtudomány hosszú évtizedeken keresztül a cseh

nyelvtudománnyal szorosan együttműködve fejlődött, s benne a prágai iskola főbb eredményei a kutatás kiindulási pontjait alkották. (Maga Jan Mukařovský 1931–1937 között a pozsonyi egyetemen is előadott, s 1934-ben ugyancsak Pozsonyban nevezték ki egyetemi tanárrá. Josef Kořínek szintén Pozsonyban oktatott 1935–1945 között.)

Zeman Lászlónál a prágai iskola hatása jól érzékelhető a Magyar nyelv leíró nyelvtana c. egyetemi tankönyv általa 1968-ban írt *Fonetika* című fejezetében; ennek középpontját a Trubeckoj által megfogalmazott s Jakobson által tovább finomított elmélet képezi, mely szerint a fonológiai leírás középpontjában Saussure nyomán az ún. disztinktív vagy megkülönböztető jegyek alapján megállapított fonológiai oppozíció fogalma áll, s ugyancsak Trubeckoj felfogása alapján különíti el egymástól a háromféle (privatív, graduális, ekvipolens) oppozíciót, s alkalmazza a magyar anyagra, s nem hagyja ki az utalást a hangzók formánsszerkezetére.

Stilisztikai munkásságának kiindulópontját ugyancsak a prágai iskola jelenti, amely egyrészt koherens nyelvészeti és irodalomelméleti-esztétikai rendszert alakított ki, központi fogalmával, a funkcionális stílussal, s például az irodalmi művet saját belső fejlődése, törvényei és a külső, társadalmi impulzusok metszéspontjába helyezi el, másrészt a formális elemzéstől továbblép a jelentés elemzése felé. Mindez kiegészülve a későbbi nyelv- és irodalomtudomány, köztük a František Miko neve által fémjelzett ún. nyitrai iskola eredményeivel (a struktúra, a hierarchia, a strukturális oppozíciók, az esztétikai funkció és norma, az aktualizálás, a funkcionális stilisztikai kategóriák stb. kutatásával, hogy csak a legfontosabbakat említsem), az irodalmi mű leírásának olyan modelljét nyújtja, amely ösztönzőleg hat a további kutatásokra. Ugyanakkor František Miko *Az epikától a líráig* c. kötetének fordítójaként Zeman Lászlót joggal tarthatjuk a funkcionális stilisztika magyar nyelvű fogalom-, illetve terminológiai-nevezéktani rendszer egyik megalapozójának. Mindez nála kiegészül a szlovák–magyar szak- és műfordítás elméleti-gyakorlati kérdéseinek vizsgálatával, valamint a szlovák–magyar összevető nyelvvizsgálattal mint a sajátos (kisebbségi) helyzetünkből adódó feladat kényszerű, mert mások által el nem végezhető feladat felvállalásával.

A nyelvoktatással kapcsolatban úgy véli, hogy az idegen nyelvek didaktikájában a generatív-transzformációs nyelvi modell alkalmazásának eredményeként történt némi előrelépés, de az anyanyelv oktatásának elmélete terén nem. Az egyik tanulmányában felvázolt nyelvoktatási koncepciójában a tanulók nyelvi-kommunikatív készségének növelését és a beszédművelés szükségességét hangsúlyozza mint elérendő célt. Ezt a stílustannal szervesen párosuló, jelentéstani megalapozottságú mondattan révén véli megvalósíthatónak, miközben a mondattanból elindulhatunk a szöveg felé is. A mondat- és szövegközpontúság által pedig meg lehet teremteni a nyelvtan és a fogalmazás-szerkesztés (azaz a stílustan, a szövegek befogadása és képzése) közötti szerves kapcsolatot. A mondat szervező központjaként az igealakra támaszkodik. A mondat nem más, mint az igealaknak és bővítményeinek együttese. Ilyformán a nyelvtan tengelyében az általános (jelentéstani és szintaktikai) értelemben vett igevonzatok fejezetének kell állnia.

Mindezeket nyelv- és grammatikateóriává formálva tárgyalja a Tesnière által kidolgozott ún. valenciaelmélet. Tesnière az igét teszi meg a mondat irányító központjának (hiszen abban az alany, a tárgy vagy némely határozói bővítmény már adva

van, függetlenül mondatbeli kitételeüktől, ill. attól, kényszerűek-e vagy hiányozhatnak), követi az általa meghatározott függőségi viszonyokat, azt, ahogy az ige kiosztja a résztvevőknek (vagyis aktánsoknak, azaz az alanynak, tárgynak, részeshatározónak) a történésben-folyamatban a „szerepeket”. Az ún. függőségi nyelvtanra épülő mondatnapi tipológia nemcsak a nyelvtudományban, hanem mind az anyanyelv, mind az idegen nyelvek oktatásában bizonyos hagyománnyá fejlődött. Ez tudniillik olyan osztályozó és mondatképző eljárást jelent, amely lehetővé teszi az egyszerű, elemibb nyelvszerkezetekre és elsajátításukra támaszkodva variálásukat és összefűzésüket, összetettebb mondatok képzését. A módszer az 1960-as évektől alkalmazott generatív-transzformációs nyelvi modellel kölcsönösen átképezhető viszonyban van. Ezzel kapcsolatban Zeman kiemeli Eugen Paulinynek az ige intenciójáról kifejtett nézetét (amelyre egyébként a szlovák akadémiai nyelvtan igei típusának épül), s az ekképpen definiált igejelentésből levezethető mondatformák-mondatminták koncepcióját, valamint mások (mint pl. H. Molnár Ilona, Havas Ferenc) vonatkozó kapcsolatos dolgozatainak fontosságát egy modern anyanyelv-oktatási koncepció kidolgozásának szempontjából.

Itt nincs sem mód, sem idő arra, hogy részletesebben felvázoljuk Zeman László nyelv- és irodalomtudományi és az ezzel párosuló nyelvoktatási koncepcióját. A mintegy címszavakban felvázolt kutatási bázis azonban egyértelműen arról tanúskodik, hogy személyében egy kitűnően felkészült, az adott tudományterületeket jól ismerő és azok eredményeit aktív módon továbbfejlesztve alkalmazó tudósról van szó, aki ha szerencsésebb csillagzat alatt születik, minden bizonnyal iskolateremtővé női ki magát. Hogy most, születésnapján, Zeman Lászlóról, nem pedig a Zeman-iskola megalapítójáról beszélünk, nyilván sok oka van. Ezek egyike a pozsonyi egyetem magyar tanszékének sajátos helyzete, az, hogy annak tanáraként az évek során hét-nyolc tárgyat is kénytelen volt oktatni, s ez a vállalása jelentős energiákat vont el a kutatótól. A tanszék a hatvanas évek végén nem élt a kor adta kedvező lehetőségekből fakadó bővítéssel (mellyel akkoriban az egyetem bölcsészkarán nagyon sok tanszéken éltek), hogy ún. kabinetet hozzon létre a tanszék mellett, ahol önálló kutatói státusú nyelvészek – akár Zeman László vezetésével – a modern cseh, szlovák és külföldi nyelv- és irodalomtudomány eredményeire támaszkodva egy korszerű, a hagyományos vagy klasszikus nyelvészeten, illetve irodalomtudományon (egyebek közt stilisztikán) túllépő koncepciót vázoljanak fel annak minden, az oktatásra is vonatkozó következményével együtt.

Nyelv- és irodalomtudományi szemléletével nem korrespondeált a magyar tanítási nyelvű általános és középiskolák tanterve sem, amely leginkább az azonosító-osztályozó, a nyelvi anyagot érintőlegesen, informatív jelleggel bemutató oktatást pártolta, az oktatási kérdésekben legilletékesebb szervnek, a Pedagógiai Kutatóintézetnek pedig – hogy finoman fogalmazzak – nagyon kevés affinitása volt a nagyon is akut nyelv- és irodalomoktatási kérdések iránt. Így Zeman László a szlovákiai magyar közegben szinte egyedül maradt a maga felfogásával, melyet mindenekelőtt tanítványainak fejtett ki egyetemi előadásai, szemináriumai és gyakorlatai során, illetve tanulmányaiban publikálta. Hogy ebből egykori tanítványai mennyit hasznosítottak vagy hasznosíthattak munkájukban a tanári katedrán vagy valamelyik szerkesztőségben, azt csak az érintettek tudják megmondani. Én mindenesetre szerkesztői pályafutásom során leginkább a Zeman tanár úr által megszerzett ismeretekre tá-

maszkodhattam, hiszen kiadói szerkesztőként a benyújtott kéziratok elbírálása során szinte naponta kellett állást foglalnom azok minőségét illetően, ami – tudatosítván, hogy mögöttük érző emberek, szerzők állnak – nem kis szakmai felelősséggel járt. A jövőben a szlovákiai magyar tanítási nyelvű általános iskolák és középiskolák magyar nyelv és irodalom tantervének elkerülhetetlen felülvizsgálatát, megújítását, az új tankönyvek megírásával kapcsolatos módszertani kérdések megvitatását egyenesen elképzelhetetlennek tartom Zeman László és az ő szemléletét leginkább kiaknázó tanítványainak tanácsai, aktív közreműködése nélkül.

„Zeman tanár úr ablakából messzire látni: otthonos a magyar, a szlovák, a cseh tudományosságban és az azokon túliakban is... De a »sugárzó központ«, ahonnan ilyen messzire tekintget, kezdettől mindvégig szülővárosa, Eperjes, a »háromnyelvű város«, ahonnan gyökerestül sem lehetne őt kitépni. Igen, Eperjes, és persze tágabbban az a keleti (vagy északkeleti) szűkebb pátria, amelyben benne foglaltatik Kassa és a Tatra, Sáros és Szepes: ezeknek tanúja és tudója, enyésző szellemüknek borongó krónikása. Pótolhatatlan színe szellemi életünknek, ha úgy tetszik: Kassától Prágáig.” Így jellemezte 1996-ban Zeman László a barát, a pályatárs, az Eperjeshez közeli Kassa szülöttje, a tavaly elhunyt Rákos Péter. A „Tarca-parti Athénnek” is nevezett Eperjes mindenkor Magyarország egyik leghíresebb iskolavárosa volt. Az 1667-ben alapított Kollégiuma a későbbiekben főgimnáziumot, jogakadémiát, evangélikus teológiai akadémiát és tanítóképzőt foglalt magában. Külön ki kell emelnünk az egykor háromnyelvű (magyar, német, szlovák) város Kollégiuma eszmei tengelyében álló tudományosságigényt és humanista örökséget, melynek jegyében mindenkor a nemzeti-nemzetiségi és vallási tolerancia letéteményesének bizonyult. (A többnyelvűség elsősorban a szabad királyi városokra és a bányavárosokra volt a jellemző.) 1711-ig a német lakosság volt többségben Eperjesen, a 18. század második felétől azonban már a szlovák. A szlovákság számának emelkedéséhez jelentősen hozzájárult a Habsburg-ellenes felkelés leverése, amelyet elsősorban a protestáns magyar és a német lakosság sínylett meg, de az 1696. és 1710. évi pestis is jelentős emberáldozatot követelt. 1781-ben a városban jurátuskodó Kazinczy Ferenc így jellemzi a várost: „Eperjest az is nevezetessé teszi, hogy a tanulók mindig deákul beszélnek, az uraságok magyarul, a polgárság németül, és tótul mindenki.” Az Eperjesen jogot tanuló, ám később földrajztudóssá lett Hunfalvy János az 1850-es években így ír: „Eperjes lakossága nagyon kevert, a köznép tótajkú, a felsőbb osztálybeliek is tótul, németül és magyarul beszélnek; tisztán magyarul vagy németül beszélő ember aránylag kevés van.” Az 1891-es népszámlálás Eperjesen 5573 szlovák, 2670 magyar és 1786 német nemzetiségű lakost mutatott ki, az 1910-es pedig 7969 magyart, 6494 szlovákot és 1404 németet. Az 1918-as államfordulót követően a város fokozatosan elszlovákosodott.

Zeman László most megjelent könyve, a *Gymnasiologia*, amely alcíme szerint *Az eperjesi Kollégium és áthagyományozódásai*, egyrészt az egykori alma maternek kíván emléket állítani. Annak a Kollégiumnak, melynek tanárai között olyan jelentős személyiségek voltak, mint Ludmann Ottó, Wallentínyi Samu, Schöpflin Géza, Vandrák András, Hazslinszky Frigyes, Greguss Mihály, Szlávik Mátyás, Maléter István, Flórián Károly, valamint Berzeviczy Albert, aki később, 1905–1936 között az MTA elnöke volt. Az 1816/17, 1817/18 és 1818/19-es tanévben a főiskolai jellegűvé fejlődő kollégium diákja volt Kossuth Lajos is. Eperjesen született és lakott 1849-ig

Kerényi Frigyes, 1837–1838-ban itt volt ülnök Eötvös József, aki itt kezdte írni *A karthausi c. regényét*. 1845 áprilisában Petőfi meglátogatta Eperjesen Kerényit és az ott nevelősködő Tompa Mihályt (e látogatás nevezetes emléke az ún. költői verseny). Dessewffy Arisztid, a későbbi aradi vértanúk egyike is a kollégiumi diákok, majd tisztségviselők közé tartozott. A város szülötte volt többek közt Korabinszky János Mátyás földrajzi író, térképész, Bercsényi László francia marsall, a Rákóczi-szabadságharc résztvevője, Pulszky Ferenc régész, publicista és Maléter Pál, az 1956-os második Nagy Imre-kormány kivégzett minisztere.

Eperjes városa és Kollégiuma a második világháború után kikerült a magyarországi kutatók látóköréből. Gömör Jánosnak az 1933-ban írt rövid monográfiája s annak későbbi változata a *Szlovenszkói városképekben*, valamint Fabiny Tibor egyháztörténeti, Frenyó Lajos hely- és egyháztörténeti, illetve Sziklay László szlovák vonatkozású dolgozatai tartották fenn csupán a folytonosságot. Ezzel szemben a szlovák kutatók már évtizedek óta „felfedezték” a város és a Kollégium jelentőségét, amelyet természetesen elsősorban a szlovák művelődéstörténet vonatkozásában követnek. A tárgykör ma már Grant-programként iktatott, és európai viszonylatúvá vált. A régió múltjának feltárásában, a történelemkutatásban, a Kollégium témakörét sem mellőzve, számottevőek Kónya Péter ez irányú monográfiái. Zeman László most megjelent kötete e tekintetben akár felhívásként is értelmezhető, hogy ez ügyben nekünk is lépnünk kell: újra a figyelem középpontjába kell állítani a magyarság számára Eperjest, az eperjesi Kollégium örökségét.

Zeman László 75 éves. Munkásságáért 2000-ben a Magyar Köztársaság elnöke, Göncz Árpád elnöki aranyéremmel tüntette ki, 2001-ben a már említett Miko-kötet fordításáért a Szlovák Irodalmi Alap Madách-díját nyerte el, az idén pedig közelgő születésnapja alkalmából a megmaradásáért küzdő Márai Sándor Alapítvány Hunčík Péter magánadományából finanszírozott Nyitott Európáért-díját kapta meg. A Fórum Társadalomtudományi Szemle szerkesztőbizottságának tagjaként három éven keresztül segítette a lapot hasznos tanácsaival.

Ha tömören összegezzük életművét, akkor annak jellemzésére két szó a legalkalmasabb: az érték és a szolgálat. Munkásságának tengelyében a tudományos vagy irodalmi-esztétikai érték felmutatása állt, s erre az értékek iránt egyre érzékeltenebb korunkban már ma jóval nagyobb szükségünk van, mint a múltban volt, és ez a jövőben csak fokozódni fog. Zeman László évtizedeken át a nyelv- és irodalomtudomány és a szlovákiai magyar oktatásügy szolgálatában állt, tanárnemzedékek egész sorát nevelve fel. Szerényen, háttérben maradván, a széles nyilvánosság előtt ritkán megszólalva, de amikor megszólalt – szóban vagy írásban –, annak mindenkor súlya volt, a szakmabeliek körében legalábbis.

Éppen ezért születésnapja alkalmából azt kívánom, hogy még sokszor „megszólaljon”, hogy még sok könyvet és tanulmányt írjon mindnyájunk szellemi épülésére. Ehhez kívánok neki további jó egészséget.

Zeman László művei

Könyvek

- Jakab István–Kazimírné Pesthy Mária–Zeman László: *A magyar nyelv leíró nyelvtana* [Hangtan. 5–47. p.; egyetemi jegyzet]. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1964.
- Jakab István–Kazimírné Pesthy Mária–Zeman László: *A magyar nyelv leíró nyelvtana* [Leíró hangtan. 4–58. p.; egyetemi tankönyv]. Bratislava, Univerzita Komenského, 1968.
- Stílus és fordítás*. Pozsony/Bratislava, Madách, 1993.
- Gymnasiologia. Az eperjesi Kollégium és áthagyományozódásai*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2003.

Főbb tanulmányok, cikkek

- Radnóti Miklós. *Irodalmi Szemle*, 5. évf. (1964) 9. sz. 831–833. p.
- Tantárgyelméleti kérdések a középiskolai irodalomtanításban. *Szocialista Nevelés*, 12. évf. (1967) 9. sz. 369–274. p. II. 11–12. sz. 338–346. p.
- Nyelvi tallózás a Természet és Társadalom lapjain. *Irodalmi Szemle*, 12. évf. (1969) 6. sz. 551–554. p. (Kötetben: Jakab István [szerk.]: *Hogy is mondjuk?* Bratislava, Madách, 1976, 113–121. p.)
- Egy fordításkötetről. *Irodalmi Szemle*, 12. évf. (1969) 3. sz. 228–234. p.
- Adalék a mű- és szövegközpontúsághoz. *Szocialista Nevelés*, 14. évf. (1969) 8. sz. 140–146. p.
- Modern költészet az oktatásban. *Irodalmi Szemle*, 13. évf. (1970) 7. sz. 609–618. p.
- A természettudományi szókincs az elbeszélő és az alakok síkjának viszonylatában „A befejezetlen mondat”-ban. *Magyar Nyelv*, 69. évf. (1973) 3. sz. 325–340. p.
- Adalék „A befejezetlen mondat” stílusvizsgálatához. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.): *Jelentés és stilisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 674–679. p. /Nyelvtudományi Értekezések, 83./
- Versfordítás, versértelmezés. *Irodalmi Szemle*, 19. évf. (1976) 1. sz. 49–53. p.
- Príspevok ku konfrontačnemu skúmaniu slovenskej a maďarskej odbornej terminológie. In: Sima, František–Buzássyová, Klára (red.): *Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny – Tanulmányok az összevető szlovák–magyar nyelvtudomány köréből*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977, 167–199. p.
- A tudományos nyelvhasználat. *Magyar Nyelv*, 74. évf. (1978) 3. sz. 316–333. p.
- Miko, František – Zeman, Ladislav: Zmysel básne a jeho realizácia v origináli a v preklade (Tri preklady Adyho básne). *Slavica Slovaca*, 14. évf. (1979) 175–191. p.
- K problematike prekladu lyrizovanej prózy. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, *Philologica*, XXXI. évf. 1980. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1981, 163–182. p.
- Egy fordításelméleti kötet magyar fordításban. *Irodalmi Szemle*, 24. évf. (1981) 10. sz. 958–959. p.
- Jegyzetek a szaknyelvi fordításról. In: *A szlovák–magyar szak- és műfordítás kérdései – Probléma odborného a umeleckého prekladu zo slovenčiny do maďarčiny*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1981, 76–125. p.
- Bevezetés František Miko tanulmányához és fordítása – Érték és kommunikáció. *Irodalmi Szemle*, 27. évf. (1984) 1. sz. 69–76. p.
- Megfeleltetések és korrespondenciák (Babits lírájának cseh és szlovák fordításairól). *Irodalmi Szemle*, 27. évf. (1984) 3. sz. 273–287. p.
- Jegyzet a szaknyelvi nominalizáltságról. *Irodalmi Szemle*, 28. évf. (1985) 1. sz. 37–47. p.

- Zeman László–Ján Sabol: Adalék Ady lírája szlovák fordításai kérdésköréhez. In: Béládi Miklós et al. (szerk.): *A magyar vers*. Budapest, Nemzetközi Filológiai Társaság, 1985, 480–485. p.
- Hang és jelentés. *Magyar Nyelv*, 81. évf. (1985) 1. sz. 42–63. p.
- Sabol, Ján–Zeman László: Adalék Ady lírája szlovák fordításainak kérdésköréhez. *Irodalmi Szemle*, 29. évf. (1986) 7. sz. 654–662. p.
- Sabol, Ján – Zeman, Ladislav: K otázke porovnávacej metriky a prekladu. In: Vilikovský, Ján (red.): *Preklad včera a dnes*. Bratislava, Slovenský spisovateľ, 1986, 282–289. p.
- Jegyzetek a szaknyelvi nominalizáltságról. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése. A magyar nyelvészek 4. Nemzetközi kongresszusának előadásai*. I–II. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 1040–1053. p.
- Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Jegyzetek az anyanyelv oktatásához. *Szocialista Nevelés*, 34. évf. (1989) 8. sz. 234–250. p.
- Újból az igevonatról. *Nevelés*, 35. évf. (1990) 8. sz. 246–249. p.
- A lírafordítás kérdésköréhez irodalmunkban. *Irodalmi Szemle*, 33. évf. (1990) 3. sz. 308–321. p.
- A líra vonzatai (František Miko 70 éves). *Irodalmi Szemle*, 33. évf. (1990) 4. sz. 437–443. p.
- Szempontok Márai Sándor prózájának stílusvizsgálatához. *Irodalmi Szemle*, 34. évf. (1991) 4. sz. 381–390. p.
- Hagyomány és kontextus. In: Békési Imre et al. (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások*. III. köt. Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993, 1484–1494. p.
- Március Idusára. *Prágai Magyar Tükör*, 4. évf. (1996) 1–2. sz. 6–8. p.
- Gymnasiologia. *Kalligram*, 5. évf. (1996) 2. sz. 2–15. p.
- Az eperjesi Kollégium 330. évfordulója. *Irodalmi Szemle*, 40. évf. (1997) 10. sz. 67–74. p.
- A szlovák toposzhoz a magyar irodalomban. In: Mészáros András (szerk.): *Eszmetörténeti és irodalomtörténeti hagyományok – Ideové a literárnohistorické tradície*. Pozsony/Bratislava, Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 1997, 43–46. p. /*Dialógus Könyvek – Edícia Dialógus*./
- K Schöpflinovu prekladu Hájnikovej ženy. In: Peter Kónya – Ján Matlovič (red.): *Prešovské evanjelické kolégium, jeho miesto a význam a kultúrnych dejinách strednej Európy*. Prešov, Biskupský úrad Východného dištriktu ECAV Prešov, 1997, 161–169. p. /*Acta Collegii Evangelici Prešovienis*, I./
- Ludmann Ottó. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1. évf. (1999) 2. sz. 85–94. p.
- Adalékok egy cserkészcsapat történetéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2. évf. (2000) 3. sz. 91–104. p.
- Kitekintés az összehasonlító irodalomtudományra. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3. évf. (2001) 3. sz. 167–170. p.
- Hagyomány és kontextus. *Kalligram*, 10. évf. (2001) 10–11. sz. 41–46. p.
- Hagyomány és kontextus – Tradícia a kontext. In: *A pozsonyi magyar tanszék múltja és jele. A Comenius Egyetem magyar tanszékének 40 éve – Minulosť a prítomnosť Katedry maďarského jazyka a literatúry. Štyridsať rokov Katedry maďarského jazyka a literatúry Univerzity Komenského v Bratislave*. Pozsony/Bratislava, Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 2002, 41–50., 104–110. p. /*Dialógus Könyvek – Edícia Dialógus*./

Ismertetések

- Egy tankönyv margójára. *Szocialista Nevelés*, 10. évf. (1964) 4. sz. 119–121. p.
- P Sgall et al.: *Cesty moderní jazykovědy [A modern nyelvtudomány útjai]*. Praha, Orbis, 1964, 193 p. *Nyelvtudományi Közlemények*, 70. köt. 2. sz. 1968, 480–485. p.

- Halliday, M. A. K.–Mc Intosh, A.–Stevens, P.: The Linguistic Sciences and Language Teaching. London, Longmans, 1964, 1965², 322 p. *Szocialista Nevelés*, 14. évf. (1969) 3. sz. 83–90. p.
- Zsilka Tibor: A stílus hírértéke. Bratislava, Madách, 1973, 177. p. *Irodalmi Szemle*, 17. évf. (1974) 4. sz. 368–373. p.
- Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny. – Tanulmányok a magyar–szlovák összevető nyelvvizsgálat köréből. Sima Ferenc–Buzássyová, Klára (szerk.). Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977, 271 p. *Hungarológiai Értesítő*, 3. évf. (1981) 3–4. sz. 169–170. p.
- Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága. *Magyar Könyvszemle*, 99. évf. (1983) 1. sz. 102–110. p.
- Egy fejezet a hazai humanizmus filológiai vizsgálatából. Okál, M.: La vie et l'oeuvre de Sigismond Gélous Torda. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Graecolatina et Orientalia. Ročník VI. (1974) 105–155. p. *Irodalmi Szemle*, 26. évf. (1983) 3. sz. 222–231. p.
- Kosztolányi Dezső: Blažená smutná píseň. [Boldog, szomorú dal.] Válogatta Rákos Péter. A fordítás Václav Daněk munkája, Evžen Gál utószavával. Praha, Odeon, 1985, 202 p. *Hungarológiai Értesítő*, 9. évf. (1987) 3–4. sz. 82. p.
- Könyvekről. *Irodalmi Szemle*, 35. évf. (1992) 5. sz. 544–550. p.
- Könyvekről. *Kalligram*, 5. évf. (1996) 10. sz. 110–119. p.
- Szlovenszkói városképek. Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó, 1999, 176 p. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3. évf. (2001) 1. sz. 177–181. p.
- „Este nyolckor születtem...” Hommage à Márai Sándor. Szombathely, Bár, 2000, 342 p. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 5. évf. (2003) 2. sz. 185–187. p.

Fordításkötet

- Miko, František: *Az epikától a líráig. Az irodalmi mű stilisztikai vizsgálata*. Dunaszerdahely, Nap, 2000, 297 p. (Az Utószót írta: Zeman László.)

JÓZSEF FAZEKAS

LÁSZLÓ ZEMAN, THE SCIENTIST AND TEACHER

In his paper the author introduces László Zeman's, the 75-year-old retired university teacher's, scientific activities. The author states that the core and the starting point of László Zeman's activities, including his teaching, lies in the use of the main results of some of the branches of the so-called structural linguistics developed by Saussure, the Prague School, i.e. the functional linguistics, the glossematics by the Copenhagen Hjelmslev, the descriptive linguistics by the American Bloomfield, and the transformational generative grammar by Chomsky. László Zeman's activities in literature are primarily determined by the Czech Jan Mukařovský, and the Slovak F. Miko who creatively developed Mukařovský's theory. Zeman's studies on technical and literary translation are also very significant.

Zeman László

GYMNASIOLOGIA

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Lilium Aurum Könyvkiadó

Az eperjesi evangélikus kollégium a magyar művelődéstörténetben

ANDRÁS MÉSZÁROS

THE EVANGELIC COLLEGE IN PREŠOV IN THE HUNGARIAN CULTURAL HISTORY

373.5(437.6):284(091)

371(439):284"17/18"

14"17/18":37

Development of school system in Hungary in the 18th – 19th C. Upper-Hungarian Evangelic schools. The Evangelic College in Prešov. Philosophy, law, and theology teaching. The outstanding teacher personalities of the college.

„Metafizikai” *hangütés*: Ha valamely jelenség művelődéstörténeti jelentőségére vagyunk kíváncsiak, akkor a történetiség szempontjából fel kell tennünk a kérdést, vajon *egyedi* tettről vagy pedig *kontinuális* működésről van-e szó. A kettő súlya összevethető, de a kifejtett hatás és annak lecsapódása már biztosan nem azonos. Az egyedi tettek kivételes jellegűek, és bár kapcsolódnak jelentős kulturális kezdeményezésekhez, hatáskörük kicsi marad. A folyamatos jelenlét az, ami leszivárog a köznapokba is, és hagyomány formájában meghatározza az eljövendő cselekvés- és reagenciamódozatokat.

Témánk szemszögéből azt a művelődéstörténeti tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az elmúlt évszázadokra visszatekintve civilizációs *inkongruenciával* kell számolnunk Magyarországon és Nyugat-Európa között. Figyelemre méltó módon azonban ez a civilizációs egyenlőtlenség és egyidejűtlenség nem minden esetben társul kulturális inkongruenciával.

Az itt következő fejtegetés erre a két dilemmára keresi a választ az eperjesi evangélikus kollégium történetének bemutatása révén.

Társadalomtörténeti folytatás: Fel kell tehát tennünk az alapvető kérdést: milyen társadalmi intézmény biztosította múltban a kulturális lépéstartást a fejlettebb országokkal? A válasz viszonylag egyszerű: a Magyar Tudós Társaság megalakulásáig, de még azon túl is sokáig az *iskolák*. Tudva azonban, hogy a magyarországi iskolarendszer még a 19. században is túlnyomórészt felekezeti meghatározottságú, adott az a konkrét kulturális orientáció, amely ebből a kötődésből fakadt. Mindemellett figyelembe kell venni azokat a tanrendeket és állami tanterveket is, amelyek ugyancsak valamilyen kulturális és művelődési eszményhez kapcsolódva fogalmazódtak meg, és ezáltal sajátos kulturális modelleket hagyományoztak át. Ebből a

* Elhangzott 2003. november 21-én a Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, a Fórum Kisebbségkutató Intézet és a Szlovákiai Magyar Írók Társasága által szervezett Gymnasiologia. 75 éves Zeman László című szimpóziumon.

szempontból (és sarkosan fogalmazva) három nagy korszakkal számolhatunk – amennyiben, természetesen, az eperjesi evangélikus kollégium magyar művelődés-történeti szerepét 1918-cal lezártuk tekintjük: 1. A Ratio Educationis elfogadása előtti korszak, amikor lényegében egyetlen központi jellegű tanterv működik csak, mégpedig a jezsuiták programja, a Ratio Studiorum. A többi katolikus rend (a ferencesek, a pálosok stb.) iskolái is ehhez tartják magukat. A kivétel talán csak a piaristák általi oktatásban hangsúlyozott gyakorlati elv, de ennek a keretét is a katolikus szellemiség hatja át. A protestáns iskolák – az egyházi és helyi autonómia elvéből kiindulva – az adott iskolafenntartó elképzeléseihez idomultak, s ez ugyancsak felekezeti jelleget kölcsönzött az oktatásnak. És persze nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a Habsburg Birodalom területén belül a 18. században a türelmi rendeletig ezek az iskolák (az egyházukhoz hasonlóan) kemény korlátozásoknak voltak alávetve. 2. 1777 után belép erre a területre az állam, és a Ratio Educationis révén megpróbálja egységes keretekbe illeszteni az alap-, a közép- és a felsőfokú oktatást. Ez részben sikerül is neki, mert az állami (királyi-katolikus) intézmények elfogadják és érvényesítik rendelkezéseit, a protestáns iskolák és fenntartói azonban autonómiájukra hivatkozva továbbra is saját programjaik szerint oktatnak. A szervezési formákat tekintve (pl. a királyi akadémiák és a protestáns líceumok hasonló struktúrája) ugyan alkalmazkodnak a Ratio elveihez, de ezeken belül saját eszmei hagyományaikat követik. 3. A szabadságharc bukása után, de főként a 19. század utolsó harmadával kezdődően aztán (főként szakmai-financiális okokból) az állami, a katolikus és a protestáns iskolák közötti különbségek kiegyenlítődnek, és ezek az intézmények bizonyos szempontból laicizálódnak.

Az itt vázolt folyamat az egész Magyarországra jellemző, így az egykori Felső-Magyarországra is, amely utóbbi protestáns (értsd: evangélikus) iskoláinak jellege adja meg azt a keretet, amelyen belül az eperjesi evangélikus kollégium sajátosságai is megragadhatók lesznek.

Mi jellemezte a felső-magyarországi evangélikus iskolák kulturális tájékozódását? Ebben az esetben főként a pozsonyi, késmárki, löcsei, eperjesi, részben pedig a selmecbányai iskolára gondolunk, valamint azokra a gimnáziumokra (pl. Besztercebánya, Körmöcbánya), ahol az oktatásban bölcsészeti tárgyak is megjelentek. Ezek jelenléte ugyanis mindig magasabb szintre emelte az adott intézmény értékét.

Tudvalevő, hogy az evangélikus iskolarendszer Magyarországon szinte a reformáció terjedésével egy időben alakult ki. Korai történetét erősen befolyásolták a politikai események, főként az ellenreformáció, ezért ez a 18. század végéig nem folyamatos. Mivel azonban a peregrináció állandó és főként Nyugat-Európa (Németország) egyetemei felé irányuló, az éppen aktuális kulturális minták átvétele folyamatos. Az evangélikus iskolák kezdetben Melancthon oktatási rendszerét alkalmazták (pl. Leonard Stöckel a bártfai iskolában), majd Comenius szemlélete vált meghatározóvá. Később először a pietizmus (Bél Mátyás Besztercebányán és Pozsonyban), aztán a felvilágosodás racionalizmusának elvei hatották át a pedagógiai elképzeléseket.

A magyarországi evangélikus iskolák első közös tanterve a Schedius-féle „Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria” 1806-ból való, s a Ratio Educationishoz közeledve foglalkozik az ún. bölcséleti tanfolyam, vagyis a líceumok szervezésével, és kitér a teológiai és jogi tanulmányokra is. Ezt a tantervet 1837-ben

revideálták. Az akkor kiadott tanterv már alsó és felső szintű oktatásról beszél. A felső szintbe sorolja a két-két éves bölcsészeti, jogi és teológiai képzést. Az 1840-es zayugróci határozat már kimondja, hogy a líceumi osztályokban a tanítás nyelve a magyar, de a római jog, a dogmatika és az exegézis latinul is oktatható.

A 19. század első feléről összegezve elmondható, hogy az evangélikus iskolák voltak azok az intézmények, amelyekben belül és amelyek révén a reformkor eszméi nagyon gyorsan meggyökereztek és terjedni kezdtek. Ennek több oka volt. Az egyik az volt, hogy az evangélikus iskolák által mindig is érvényesített autonómia elve részleges függetlenséget biztosított tanároknak és diákoknak egyaránt. Vagyis az állami beavatkozás közvetlenül kiszűrődött, ami adott esetben a Habsburg Birodalmon belüli magyar kezdeményezéseknek kedvezett. Ez nyilvánult meg abban is, hogy az evangélikus iskolák vezető szerepet tölthettek be az oktatás anyanyelvűsítésében, azaz magyarrá tételében. Ugyanakkor az evangélikus iskolákban folyamatosan és organikusan jelentek meg a felvilágosodás és a kantianizmus alapeszméi, ami viszont egyértelműen a modernizáció irányába mutatott. Ha máig alkalmazható a korabeli „korszellem”-fogalom, akkor nyugodtan elmondhatjuk, hogy a reformkor és az evangélikus iskolák szellemisége teljes párhuzamosságot mutatott.

Az utolsó önálló tanterv kidolgozásában a legnagyobb szerepet Böhm Károly játszotta, aki ugyan átvette az 1883-as állami tanterv bizonyos részeit, de oktatási elképzeléseit egy egységes filozófiai és pedagógiai eszmének rendelte alá, amelynek három alapelve a következő volt: eszmei önállóság, tudományosság, ideálok iránti lelkesedés.

Habár ezek után az evangélikus iskolák tantervei összeolvadtak az állami tantervvel, mindegyik intézmény esetében kimutatható az a sajátos szellemi tájékozódás, amely a kanti filozófia magyarországi – elsősorban evangélikus iskolákban zajló – adaptációját jellemezte. Mégpedig az ismeretkritikáról az erkölcsfilozófiára való áttérést. Ami aztán oda vezetett, hogy ezeknek az iskoláknak a szellemiségét az *eszmék és értékek* irányában való tájékozódás fémjelezte.

Ha ezek után összefoglaljuk az evangélikus iskolák alapjellemzőit, akkor ezek a következőkben mutatkoznak meg: 1. A mindenkor nyugat-európai kulturális és művelődési minták átvétele. 2. A német kultúra erős hatása. Mindezeket árnyalták a protestáns művelődés alapeszméi: *a személyiség szabadsága, a haladás elve, a hit, a nemzeti elv és a tudományosság* (vö. Szelényi Ödön: *A protestáns pedagógia eszméje*. Eperjes, 1908).

Mindezek az általános jellemzők kimutathatók az eperjesi kollégium működésében is. Lássuk hát most ennek az intézménynek a történetét és művelődéstörténeti szerepét!

Az eperjesi evangélikus kollégium, amelyet – az összes többi magyarországi evangélikus intézménytől, a pozsonytól, a sopronitól, a késmárkitól és a lőcseitől eltérően – nem líceumnak, hanem kollégiumnak neveztek, habár ez az elnevezés a református intézményeket jellemezte.

Az intézmény 1531-től létezett városi iskolaként. A kiugrás a 17. század végén jött el: az 1667/1668-as tanévben „certum Collegium”-ként indult, ahol a hetedik osztály a logikusoké, a nyolcadik a gyakorlati bölcsészeké, a kilencedik a fizikusoké és metafizikusoké, a tizedik pedig a teológusoké lett volna. Ebben a formájában azonban az iskola csak néhány évig működött. Ekkor az iskolát bezáratták, a taná-

ri kar pedig szétszóródott. 1682 és 1687 között ismét folyt oktatás Ladiver Illés és Schwartz János vezetésével, majd Caraffa eperjesi vértörvényszéke után 18 évig szünetelt, és csak 1705-től oktattak benne újra. 1711-ben a jezsuiták elfoglalták a kollégiumot, ami ezután csak külvárosi iskolaként működött 1785-ig. Ekkor az evangélikusok visszatértek az oktatásba. 1804-től kerületi kollégiumként, 1886-tól pedig négy intézményből – főgimnáziumból, jogakadémiából, teológiai karból és tanítóképzőből – álló intézményként működött egészen 1918-ig. Az első világháború és Trianon után a jogakadémiát áthelyezték Miskolcra, a teológia oktatása megszűnt, és az intézmény gimnáziumként működött tovább. Az 1926/1927-es tanévtől végérvényesen szlovák tannyelvűvé vált, de továbbra is az evangélikus egyház ellenőrzése alatt. Érdekes adaléka ennek a kornak, hogy a gimnázium szlovák nyelvű évkönyvei még ekkor is „tanintézetünk folytatólagos szabadságon lévő igazgatójaként” említik Gömör János nevét, aki pedig már nem is lakik Eperjesen.

Ha most visszatérünk dolgozatunk elejének metafizikai hangütéséhez, és újból feltesszük a kérdést, vajon egyedi, időleges vagy kontinuális befolyása volt-e az eperjesi kollégiumnak a magyar művelődéstörténetre, akkor a válaszuk: is-is. Időleges, de fontos volt az a hatás, amelyet az iskola indulása kifejtett, hiszen olyan tanárok jelentek meg az iskolában, akik a korabeli tudományosságot képviselték magas szinten. Samuel Pomarius, a kollégium első rektora, teológus, Eperjesről való távozása után Wittenbergben volt egyetemi tanár. Bayer János filozófus már wittenbergi diák korában szembeszállt a korabeli protestáns skolasztikával, és Bacon, valamint Comenius eszméit vállalta fel. Czabán Izsák Gassendire és Sennertre támaszkodva válik az atomizmus képviselőjévé. Az ő jelenlétük Eperjesen ugyan rövid ideig tartó, de szinte előre jelzi azt az utat, amelyet a kollégium majd később fog befutni. Ugyanakkor arról is tanúskodik, hogy az evangélikus iskolák – ha erre lehetőséget kapnak – a tudományosság követelményének mindig eleget tesznek. Vagyis az eperjesi kollégium már a kezdetekkor a modernizáció képviselője volt. Ez az első felvillanás Apáczai Csere János kezdeményezésére emlékeztet, aki református környezetben tizenöt évvel korábban Descartes filozófiáját terjeszti magyar nyelven, és akiről ugyancsak több mint száz éven keresztül hallgatnak. Ebben a korban egyedül a jezsuita iskolák esetében beszélhetünk kontinuitásról, mivelhogy csupán a jezsuiták mögött áll hatalom is.

Kontinuális fejlődés az eperjesi kollégiumban a 18. század végén indul be. Akkor, amikor a protestantizmus a katolicizmussal egyenrangú vallásként jelenik meg a Habsburg Birodalom és Magyarország területén. Ekkor tudja az evangélikus iskolarendszer kamatoztatni a peregrinációkban rejlő szellemi tőkét, a nyugat-európai eszmék importját. Ennek az importnak a legjelentősebb hozadéka Kant filozófiájának az átvétele és adaptációja. Az evangélikus iskolák ezt a reformátusokkal egy időben teszik meg, de míg a reformátusoknál rövid vita után betiltják a kanti gondolatok terjesztését, az evangélikus tanárok nagyobb korlátozások nélkül terjesztik ezt a rendszert. Az eperjesi kollégium az az iskola, ahol a legtisztább formájában valósult meg az eredeti kanti ismeretkritika erkölcsfilozófiába való átváltása, megalapozva ezzel azt a száz évnyi fejlődést, amely az eszmék fontosságára és az értékekre hivatkozva a 19. század végén megalkotja az első eredeti magyar filozófiai rendszert, az axiológiát. Ennek a fejlődésnek a legfontosabb személyisége Vandrák András, aki több mint ötven éven át volt a kollégium tanára, és akinek a Fries-féle böl-

cseleltre alapozott tankönyveiből tanult a 19. század közepén szinte minden evangélikus diák Magyarországon. Az ő gondolkodása jelenti az átmenetet a neokantianizmus értékelméleti orientáltságú irányzata felé, amely a következő században is meghatározta a magyar protestáns eszméket. Vandrák mellett azonban meg kell említenünk azokat a tanárokat is, akik ugyancsak szerves részei a magyar filozófia történetének. Elsősorban Carlowszky Jánost és fiát, Zsigmondot. Az utóbbi például méltán elhíresült logika-tankönyvében elsőként foglalkozik a magyarországi logika történetével is. Greguss Mihályt, aki Eperjesen és Pozsonyban oktatott, és aki Magyarországon elsőként kezdte magyarul előadni a bölcséleti tantárgyakat, és akiről maga Kossuth Lajos emlékezett meg a leghálásabb hangon. Szlávik Mátyást, aki filozófiatörténészként és teológusként is a századforduló egyik jelentős személyisége. Végezetül, de nem utolsósorban pedig Serédi Lajost, aki egyedülként nem a kantianus, hanem a pozitívista filozófia követője, és aki a magyarországi bölcsélet történetének egyik legjobb korabeli ismerője.

Az eperjesi kollégiumnak nemcsak a filozófiatanárai, hanem a jogot és teológiát oktató tudósai is jelentősek voltak. Gondoljunk csak a jogászok közül Csupka Andrásra, Schulek Gusztávra, Horváth Ödönre, Vécsey Tamásra, Ereky Istvánra vagy pedig az iskolában csak nagyon rövid ideig működő Moór Gyulára. A teológiai karon olyan oktatók neveivel találkozunk, mint a már említett Vandrák és Szlávik, továbbá Munyai Antal Lajos (akinek a névjegye szintén ott van az 1841-es zayugróci találkozó tantervet kidolgozó személyiségeinek aláírásai között), Tillisch János, Hlaváček Mihály, Csengey Gusztáv, Hörk József (az eperjesi kollégium történetének megírója). De például az eperjesi teológiai karról kerültek ki a 20. századi szlovák értelmiség olyan meghatározó alakjai is, mint Ján Lajčiak, Dušan Fajnor, Koloman Banšiel, Ján Jamnický, Martin Martinček, Július Krčméri, Július Botto, Ján Vansa stb. Mindez arra utal, hogy az eperjesi iskola művelődéstörténeti jelentősége sokkal nagyobb hatókörű, mint az általában ismeretes és elfogadott, hiszen nemcsak a magyar, hanem a szlovák, a német és a szerb kultúrában is kimutatható a hatása.

Az iskola természettudósainak sorából álljon itt legalább Hazslinszky Frigyes botanikus neve, a történészek közül Gömöry Jánosé, a klasszika-filológusok közül pedig Ludmann Ottóé.

A reformkor idején a protestáns iskolákban irodalmi diáktársaságok alapultak. Ezekben nemcsak önképzőköri, hanem nagyon gyakran politikai tevékenység is folyt. Nem volt ez másképpen Eperjesen sem. Előfordult az is, hogy a diákok – radikálisabbak lévén tanáraiknál – kétségbe vonták a felügyelő tanár kompetenciáit és elkötelezettségét. Ez azonban nem gátolta őket abban, hogy például a szabadságharc alatt tanárok és diákok közösen ragadjanak fegyvert. Művelődéstörténeti szempontból azonban az a fontos, hogy a kollégiumban és a diáktársaságban élő szellemiséget kik és hogyan terjesztették az iskola falain túl is. Kossuth neve már szóba került, aki azt jegyezte fel tanárjáról és szállásadójáról, Greguss Mihályról, hogy otthon olyan témák is szóba kerültek közöttük, amelyekre az oktatásban a tanár politikai okokból nem térhetett ki. Az alábbi felsorolásból kiderül, hogy a reformkorban Eperjesen tanuló diákok közül került ki a 19. századi magyar történelem sok meghatározó alakja, vagyis hogy az iskola hatóköre sokszorososan túlnőtte egy regionális intézmény („kerületi kollégium”) határait. Lássuk hát a neveket: Irányi Dániel, Bánó József, Duka Tivadar, Greguss Ágoston és Gyula, Haan Lajos, Henszlmann Im-

re, Kerényi Frigyes, Lisznyai Kálmán, Pulszky Ferenc, Sárosi Gyula, Vahot Imre, Vachott Sándor stb.

Összegzésként: Az eperjesi evangélikus kollégium az öt legjelentősebb magyarországi evangélikus iskola (Sopron, Pozsony, Késmárk, Lőcse, Eperjes) között a három legfontosabb egyike. Mint ilyen, nemcsak Felső-Magyarország, hanem egész Magyarország tekintetében is figyelemre méltó intézmény. Ha csupán művelődéstörténeti jelentőségét akarjuk méltatni, akkor – egész történetét tekintve – a következő három mozzanatot emelhetjük ki:

1. Kezdetől fogva támogatta, adaptálta és terjesztette az *aktuális tudományosságot*. Ez nemcsak azt jelentette, hogy tanárai jól felkészült szakemberek voltak, és a tudást a maga értékének megfelelően kezelték, hanem azt is, hogy lehetőségeik szerint igyekeztek kettéválasztani a tudományosságot és az aktuálpolitikai mozzanatokat. Vagyis az iskola a modernizáció szakterületekre bontó funkcióját valósította meg.

2. Helyzeti adottságából kifolyólag, de vállalva is ezt a meghatározottságot, a kollégium *multikulturális intézmény* volt. A protestáns művelődésben foglalt „nemzeti” elvet a kanti filozófia értékközpontú gondolkodásába emelte, miáltal a „van” és a „kell” világa kiegyensúlyozott viszonyba került egymással.

3. Mindebből az következett, hogy – kis kivételektől eltekintve – a kollégium a *tolerancia* példaképévé vált.

Ha „csupán ennyivel” járult hozzá az eperjesi kollégium a magyar művelődéstörténethez, akkor azt kell mondanunk, hogy ez bizony nem kis tett volt.

ANDRÁS MÉSZÁROS

THE EVANGELIC COLLEGE IN PREŠOV IN THE HUNGARIAN CULTURAL HISTORY

The author in his paper examines, in connection to the development of school system in Hungary, whether the Hungarian and mainly the Upper-Hungarian schools were able to ease the civilisation incongruences in contrast to West Europe. The examination is made in connection with the Evangelic College in Prešov. Consequently, he states: 1. From the very beginning, the college in Prešov supported, adapted, and spread the contemporary knowledge (its teachers were well-prepared professionals and they dealt with their knowledge appropriately, and they did their best to separate knowledge and the happenings of actual politics). 2. Due to its locality conditions, but also accepting this determination, the college was a multicultural institution. It raised the „national” principle present in the Protestant teaching to the value-oriented thinking of Kant's philosophy, through which the worlds of „there is” (Sein) and „must” (Sollen) come into a balanced relationship with each other. 3. Consequently, except for little exceptions the college became a model of tolerance.

A szlovákiai magyar szakfordítások minőségének javításáról és az objektív fordításkritika megteremtésének feltételeiről

GIZELLA SZABÓMIHÁLY

ON THE QUALITY IMPROVEMENT OF SLOVAK-HUNGARIAN TECHNICAL TRANSLATIONS
AND ON THE CONDITIONS OF THE CREATION OF OBJECTIVE TRANSLATION CRITICISM

801.316.4:809.451.1

82.035

800.732

Technical translation. Literary translation. Source language. Target language. Aspects of translation evaluation. Norms. Bilingual situation. Research topics and directions.

1. Bevezetés

A Szlovákiában keletkező és nyilvánosságra kerülő magyar nyelvű szövegek jelentős hányada nem önálló szövegproduktum, hanem szlovák nyelvű szöveg alapján készült ún. metaszöveg, mely a forrásnyelvi mintával való kapcsolata szerint lehet szövegű vagy többé-kevésbé „pontos” fordítás, de ismertetés, kivonat vagy egyéb feldolgozás, mely azonban olykor az eredeti szöveg egyes részeinek fordítását is tartalmazhatja.¹ E metaszövegek nagy hatással voltak és vannak a szlovákiai magyar nyelvhasználatra, hiszen bizonyos kifejezések így kerülnek be a köztudatba, s válnak általánosan elterjedtté. Ennek ellenére a szlovák–magyar fordítás kérdéseinek aránylag kevés figyelmet szenteltek nálunk, s az e tárgyban publikált írások is döntően műfordítási kérdésekkel foglalkoznak.² A nem irodalmi szövegek fordítása kapcsán a csehből/szlovákból fordított tankönyvek, illetve az ún. „könyv alatti fordítások” nem megfelelő színvonala mint állandóan napirenden levő téma emelhető ki, ám ezek a gondolatok leginkább csak az általános kritika szintjén fogalmazódtak meg (lásd pl. Hubik 1987), a fordítási hibák nevesítésére elsősorban a terminológia nem megfelelő fordítása kapcsán került sor, s ugyancsak a lexikális szintet érintették a nyelvművelői szempontú és irányultságú bírálatok.³ Az egyéb aspektusok, így a különböző grammatikai szerkezetek fordítása, szórendi, mondat- és szövegszerkezeti kérdések stb. csak marginálisan bukkantak fel (lásd pl. Zeman 1981; Szabómihály 1989).

Az elmúlt évtizedekben megjelent nem irodalmi, tehát szakfordítások⁴ elemzése azt mutatja, hogy bizonyos pozitív jelek ellenére⁵ nem javult számottevően a fordított szövegek minősége; főként a különböző helyi, regionális és alkalmi kiadványokra, az állami és egyéb közigazgatási szervek által lefordított szövegekre jellemző a forrásnyelvi szöveget „szó szerint” követő interlineáris fordítás, problematikusnak minősíthető fordítói megoldásokkal azonban az igényesebb publikációkban, a központi tömegtájékoztató eszközökben is találkozhatunk. A „rossz”, „igénytelen” fordítások általános szintű bírálatának, elutasításának – amint az várható volt – tehát nincs érzékelhető eredménye, a helyzet javítása érdekében konkrét lépéseket kell

tennünk. Elsősorban is a nemzetközi és a magyarországi fordítástudomány eredményeire támaszkodva olyan kutatásokat kell elindítanunk, melyek egyrészt elősegítik a belföldre, azaz a szlovákiai magyarok számára készülő szakfordítások objektív értékeléséhez⁶ szükséges kritériumrendszer kidolgozását, másrészt pedig melyek eredményeinek felhasználásával a fordítóképzés és -továbbképzés hatékonyabbá tehető. E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a címben megjelölt témakörrel összefüggő bizonyos problémákra rámutasson, s néhány jövőendő kutatási irányt kijelöljön.

2. A fordítás célja kétnyelvű célközönség esetén

Rendszerint azért fordítunk, hogy a forrásnyelvet nem ismerő (esetleg nem kielégítő módon ismerő) célnyelvi beszélőt tájékoztassuk a forrásnyelven létrejött vagy azon a nyelven hozzáférhető tartalmakról. Mi a célja azonban azoknak a fordításoknak, melyek a forrás- és célnyelvet egyaránt ismerő és beszélő kétnyelvű közösségek számára készülnek? Kell-e fordítanunk és miért fordítunk bizonyos szövegeket szlovákból magyarra Szlovákiában, amikor a szlovákiai magyarok (legalábbis a felnőtt populáció) az eredeti szlovák szöveget is megértik?⁷

Mivel jóval kevesebb magyar szöveggel találkozunk Dél-Szlovákiában, mint ahány a hatályos nyelvhasználati törvények – elsősorban az államnyelvtörvény és a kisebbségi nyelvhasználati törvény – rendelkezései szerint lehetne, ebből arra következtethetünk, hogy a szlovák szöveg (felirat, értesítés, plakát, hirdetés stb.) magyarra fordítását sokan (akár szlovákok, akár magyarok, esetleg más nemzetiségűek) feleslegesnek tartják.⁸ A lefordított szövegek jellege pedig arra utal, hogy a lefordítandó szöveg kiválasztásának, illetve a magyar szöveg közreadásának elsősorban *szimbolikus* célja van: nem a szöveg által közvetített információ, hanem maga a közreadás ténye a fontos. Így az állami szervek részéről bizonyos szövegek magyar fordításban való közzététele politikai kérdés (volt és ma is az): a magyar – vagy egyéb kisebbségi nyelvű – fordítás olyan, elsősorban a külföld felé irányuló gesztus, mely a kisebbségi jogok magas szintű biztosítását hivatott bizonyítani. E szövegek minőségére az illetékesek nemigen fordítottak figyelmet, s mivel számos esetben a magyar fordítás igénytelensége és az értelmezhetetlen szövegrészek miatt tájékoztatósi célra teljességgel alkalmatlan volt, megjelentetése csakis propagandacéljal magyarázható;⁹ ilyenek voltak például a Mečiar-kormány idején kiadott *Porozumenie* sorozat kiadványai,¹⁰ az uniós népszavazási kampány kapcsán megjelentetett – és az *Új Szóban* is joggal bíralt¹¹ – *20 kérdés és 20 válasz Szlovák Köztársaság Európai Unióba való csatlakozása* című brosúra, de a *Nemzeti Bizottságok* (1992-től *Közigazgatás*) szaklap számos írása is.

A magyarlakta területeken működő, különféle közfeladatokat ellátó szervek, szervezetek, intézmények (tűzoltóság, rendőrség, adóhivatalok, bíróságok, posta, gáz- és áramszolgáltatók) esetében a szlovák nyelvű szöveg (főként rövidebb tájékoztató felirat) mellett a magyar fordítás esetleges feltüntetetésének szintén inkább szimbolikus, mint gyakorlati jelentősége van. A magyar lakosságú településeken működő önkormányzatok rendszerint több szöveget közölnek magyarul is, mint az előbb említett intézmények és közületek, de e téren is megfigyelhető a csak szlovák nyelvű szövegek nagyobb aránya (jól példázzák ezt az egyes városok honlapjának szlovák és magyar változata közötti eltérések).

A magyar nyelvű (önálló vagy fordított) nyilvános szövegeknek valóban van jelképes – s egyben politikai – üzenete: egy kisebbségi nyelv fennmaradása nagyban függ attól, milyen szintereken használható, a nyilvános kommunikációs helyzetekből való eltűnése, visszaszorulása a személyes szférába egyben presztízscsökkenést is jelent, s ez végül is oda vezethet, hogy – használhatatlannak minősülve – a kisebbségi közösségen belül is megszűnik átöröklése. Ebből következően a kisebbségnek arra kell törekednie, hogy nyelvének használatát minél több nyilvános nyelvhasználati szintérre kiterjessze; ezen belül kiemelt helyet foglal el a hivatali érintkezés és a gazdasági élet (a gyakorlati lépésekről lásd bővebben Štava 2001, 71–72, 78–82). Nem hanyagolható el azonban a kérdés gyakorlati oldala sem. A kisebbségi nyelvhasználatot szabályozó törvényi rendelkezésekben megfogalmazott kisebbségi jogok tényleges érvényesüléséről csak akkor beszélhetünk, ha valóban tudjuk is a magyar nyelvet használni a hivatali érintkezésben. Ha viszont az önkormányzati ülésre készített előterjesztések csak szlovákul olvashatóak, a csak magyar anyanyelvű tagokból álló képviselő-testületek ülései is csupán elméletileg folynak magyarul, a valóságban állandó kódváltogatásnak vagyunk a tanúi. S ugyanez érvényes a tisztviselők és az ügyfelek közötti kommunikációra is: megfelelő magyar nyelvű szövegek híján a felek vagy alapvetően szlovákul beszélnek, vagy alkalmi fordításokra kényszerülnek.¹²

Ákármí motiválja is a magyar fordításokat megrendelő és közreadó személyeket, intézményeket, a nem elhanyagolható mennyiségű alacsony színvonalú fordítás arra utal, hogy a magyar szöveg minőségét a megrendelők nem tartják fontosnak.¹³ A fordítás minősége azonban egyáltalán nem mellékes tényező, sőt: a rossz, esetlegesen érthetetlen szöveget az olvasó, a befogadó elutasítja, s ha csak ilyenekkel találkozunk, magának a fordításnak a létjogosultságát is megkérdőjelezi. Ha pedig a magyar nyelvű szövegeket a magyar lakosság nem igényli, akkor az erre való hivatkozással az illetékesek további vagy egyéb jellegű magyar szövegek közreadását is elutasíthatják.¹⁴

Színvonalas fordított szövegek létrehozása a szlovákiai magyar nyelv funkcióinak kiterjesztése érdekében is fontos: ha el kívánjuk érni, hogy a helyi közéletben és közigazgatásban a magyar nyelvű – főként írásbeli – kommunikáció valóban érvényre jusson, megfelelő és használható szlovákiai magyar jogi-közigazgatási nyelvet és stílust kell kialakítanunk, ehhez azonban elengedhetetlenek a forrásnyelvi szöveget tartalmilag visszaadó, de a célnyelvi normák figyelembevételével készült, az azokhoz alkalmazkodó fordítások (vö. Lanstyák–Szabó Mihály 2000/2002; Szabó Mihály 2002a, 2002b).

3. A fordítások értékelési szempontjai

A bevezetőben már említettem, hogy a nem megfelelő fordításokat sokszor és sokan bírálták, ám ezek lényegében szubjektív, egyéni benyomásokon alapuló vélemények voltak, ezért volna szükség arra, hogy egyrészt a nagy nyilvánosságnak szánt (elsősorban a jogi-közigazgatási) szövegeket nyelvileg és szakmailag felkészült szakemberek bírálják el, mégpedig objektív és egységes szempontrendszert alkalmazva.

A különböző fordítástudományi irányzatoknak megfelelően többfajta értékelési szempont is választható, elsősorban a különböző ekvivalencia-felfogásokon alapuló értékelések jöhetnek szóba (ezeket bemutatja Klaudy 1999, 87–92). Komplex jellegénél fogva azonban inkább a Dróth Júlia (2002a) által kidolgozott rendszert tartom a leginkább használhatónak és célravezetőnek. Dróth szerint a fordítás döntések folyamata, hiszen a fordítónak döntenie kell, milyen stratégiát választ, s ennek megfelelően milyen célnyelvi eszközöket választ a rendelkezésére álló eszköztárból. A fordítás értékelésekor valójában ezeket a fordítói döntéseket vizsgáljuk és minősítjük, mégpedig – amint már arról fentebb volt szó – a célnyelvi normáknak való megfelelés szempontjából. A fordítói döntések Dróth szerint öt nyelvi szinten érvényesülnek, ezek: a kommunikációs helyzet, a szöveg, a grammatika, a lexika, a felszíni elemek (Dróth 2001, 87). E szintekre épül a fordítások értékelésének szempontrendszere (Dróth 2002b, 28; 2001, 88):

- a) pragmatikai szint: a célközönség figyelembevétele; a fordítás funkciójának figyelembevétele; kulturális, társadalmi, szakmai háttérismeretek;
- b) szövegszint: retorikai cél; műfaj; a grammatikai és lexikai regiszter – szaknyelv; kohézió; tematikus rend;
- c) mondat szint: egyeztetés; igeidő; mondatrészek, tagmondatok viszonya; szó szerkezetek és mondatok felépítése; grammatikai tükörfordítások;
- d) szó szint: értelmezés, jelentés, szótározás; frazeológia, idegen szavak kezelése; a terminológia alkalmazása; lexikai átváltási műveletek;
- e) felszíni elemek: helyesírás; központosítás; tördelés; gépelés, szövegszerkesztés (kézírás olvashatósága), ábrák.

A szlovákiai magyar fordítások értékelésekor e szempontrendszernek a szlovákiai helyzetre konkretizált, a szlovák és a magyar nyelv különbségeit figyelembe vevő változatát kellene alkalmaznunk.

4. A fordítást kivitelező személyekkel szemben támasztandó elvárások

Megfelelő színvonalú fordítás csak nyelvileg és szakmailag felkészült fordítóktól várható el. Bár a fordítás és tolmácsolás Szlovákiában is szakmának minősül,¹⁵ eddig intézményes keretek között fordító- és tolmácsképzés a magyar nyelv viszonylatában (tehát magyar nyelvről és/vagy magyar nyelvre) nem folyt,¹⁶ a pozsonyi és a nyitrai magyar tanszéken a curriculum része a fordítói szeminárium, ezért fordítóként rendszerint magyar szakos tanári oklevéllel rendelkező személyek dolgoznak, viszont még a hatósági tolmácsok között is sok az olyan, akinek legfeljebb csak magyar nyelvű érettségije van. Különböző szervezetek (így a Szlovák Irodalmi Alap, a fordító- és tolmácsszövetség) szerveznek ugyan továbbképzéseket, ezek azonban főként műfordítási célúak, és az ún. nagy nyelvekről való fordításra irányulnak. Továbbá azt sem lehet tudni, hogy a belföldre (tehát a szlovákiai magyarok számára) készülő fordítások esetében a megrendelő milyen kritériumok alapján választja ki a fordítót, s ellenőrzi-e valaki és milyen szempontok figyelembevételével a leadott fordítást. Egyes esetekben nyilvánvaló, hogy a fordító megbízásakor az ismeretség is közrejátszik, s nincs olyan valóban szakmailag és nyelvileg kompetens személy, aki a fordítást annak közreadása előtt véleményezné. Lényegében azt mondhatjuk:

Szlovákiában még mindig általánosnak mondható az az elképzelés, hogy magyarra fordítani bárki képes, ezzel a feladattal bárki megbízható, aki beszél magyarul.

Valójában azonban a nyelvismeret önmagában nem elég, elsősorban is funkcióra érzékeny nyelvtudásra (lásd Dániel 1983, 23) van szüksége, továbbá rendelkeznie kell fordítási kompetenciával. Ez utóbbi elemeit Dróth Júlia (2001, 85–86) az alábbiakban foglalja össze: „a) tudatos fordítói döntések meghozatalának képessége a fordítási feladathoz kapott utasítás alapján; b) a forrásnyelvi szöveg elemzésének képessége; c) az utasításnak megfelelő, koherens szöveg létrehozásának képessége; d) a leggyakoribb szakmai és általános műfajok célnyelvi hagyományainak ismerete; e) a fordítási utasításnak megfelelő regiszter kiválasztásának és alkalmazásának képessége; f) a megfelelő kohéziós eszközök alkalmazásának képessége; g) a szöveg jelentésének, illetve a célnyelvi normáknak és hagyományoknak megfelelő lexikai és grammatikai eszközök megválasztásának képessége; h) a felszíni elemek alkalmazásának képessége a célnyelvi normáknak és hagyományoknak megfelelően; i) a célnyelvi szöveg értékelésének képessége a forrásnyelvi szöveg elemzésére, illetve a fordítási utasításra támaszkodva”.¹⁷

A fordított szövegek minőségének javítása érdekében elsősorban a hivatásos szakfordítók, illetve ilyen feladatokat vállaló szakemberek továbbképzésekor kellene ezeket a képességeket fejleszteni. Mivel azonban meglehetősen sok az olyan laikus is, aki esetenkénti fordításokat vállal, illetve ilyenek elkészítésére vállalkozik,¹⁸ ezért a középiskolai oktatásban (mind a magyar, mind a szlovák órákon) is helyet kell kapniuk a megfelelően előkészített fordítási feladatoknak (vö. Klaudy 2001b, 23). Távolilag egy szlovákiai magyar fordítói szabvány kidolgozására is szükség volna (lásd Dróth 2002a, 13).

5. A normativitás kérdése kétnyelvűségi helyzetben

A fordítás eredményeképp létrejött célnyelvi szöveg megformálását tekintve köztes helyet foglal el a forrásnyelvi szöveg és az eredeti célnyelvi szövegek között, s olykor a forrásnyelvi szöveget követi, máskor pedig inkább a célnyelvi mintáknak felel meg. Hasonlóképp az értékeléskor vizsgálhatjuk azt, mennyire követi a fordítás az eredeti szöveget (tehát mennyire hű), de azt is, mennyire illeszkedik be a célnyelvi hagyományba. A mai fordítástudomány a forrásnyelvi orientáció helyett a célnyelvi orientációt helyezi előtérbe: „A célnyelvi szöveg nyelvészeti megformáltsága elsődlegesen nem a forrásnyelvi szöveg nyelvi szerkezetétől függ, hanem a célnyelvi szövegtípus-konvencióitól, valamint a célnyelvi szöveg kommunikációs szituációjának aspektusaitól. Mindezekből következik, hogy »jó« fordítás helyett »pragmatikailag megfelelő« vagy »funkcionálisan adekvát« fordításról beszélünk” (Dróth 2002a, 10). Az így értelmezett adekvát fordítás a célnyelvi normákhoz alkalmazkodik, a célnyelvi elvárásoknak felel meg.

A fordítás értékelésekor tehát alapvető kérdésként vetődik fel a norma, a normativitás kérdése. Dolgozatom céljával összhangban ezt a fogalmat nem a leíró iskola értelmezésében,¹⁹ hanem hagyományos nyelvészeti értelmében használom. Eszerint a nyelvi norma „szabályok, szabályszerűségek rendszere, amely egy szöveg, egy mondat létrehozását és megértését lehetővé teszi egy nyelven, nyelvváltozaton belül, egy beszédhelyzetben” (Tolcsvai 2000, 173). A laikusok a norma fogal-

mát differenciálatlanul kezelik, egyszerűen a nyelvismerettel (konkrétan a nyelvtani szabályok és a szavak ismeretével) azonosítják. A nyelv összetett, rétegzett voltából adódik azonban, hogy a nyelvben nem csupán egy – minden kommunikációs helyzetre érvényes és egységes – norma van; egy nyelven belül is több norma, sőt normarendszerek működnek. A célnyelvi norma ismeretén tehát valójában nem úgy általában az adott nyelv, hanem az egyes célnyelvi normák ismeretét értjük. A „funkcionálisan adekvát” fordítás olyan, mely minden szinten a célnyelvi normákat követi.

Kisebbségi (kétnyelvű) közegben készülő fordítások kapcsán jogosan vetődik fel a kérdés: mit tart célnyelvi normának a közösség (esetünkben a szlovákiai magyarság), és milyen célnyelvi normát vagy normákat ismer. A szlovákiai magyar fordítók – még ha magyar anyanyelvűek is –, kétnyelvű közösségben élnek, a magyar nyelv kontaktusváltozatát beszélik, s az utóbbi évek szociolingvisztikai kutatásai kimutatták, hogy a szlovákiai magyar nyelvváltozatok bizonyos eltéréseket mutatnak a magyarországi nyelvváltozatokkal szemben. Ezek az eltérések a szókészlet síkján jelentkeznek a legmarkánsabban, de grammatikai szerkezeteket is érintenek. A Szlovákiában készült magyar fordítások ezért bizonyos ellentmondásos képet nyújtanak: elméletileg célnyelvi normaként, mintaként a magyarországi standard nyelvváltozat funkcionált, a valóságban azonban a fordításokban (akárcsak az eredeti szövegekben) szép számmal találunk a szlovákiai magyar nyelvváltozatra jellemző kontaktusjelenségeket, a mondat- és szövegformálás szintjén pedig a fordítások egyértelműen a forrásnyelvi szöveghez alkalmazkodtak. Azt mondhatjuk tehát, hogy a szlovákiai magyar fordítási hagyomány forrásnyelvi orientációjú. A bírálók is a standard normának megfelelő, a szótárakban, leíró nyelvtanokban kodifikált nyelvi elemek használatát kérték számon a fordítóktól, ugyanakkor azonban számos kontaktusjelenség (főként szó és kifejezés) használatát tolerálták.

Szlovákiában a magyar nyelv korlátozott körben használatos, s ez azt jelenti, hogy a szlovákiai magyarok bizonyos típusú magyar szövegekkel nem találkoznak: ebbe a körbe tartoznak olyan mindennapos szövegek, mint például a gáz- és villanyszámla, a telefontársaság értesítése új tarifák bevezetéséről, gazdasági szerződések; az állampolgári státusunkból eredő különböző hivatalos dokumentumok (személyi igazolvány, jogosítvány kiváltása iránti kérelem, adóbevallási ív, nyugdíj megállapításáról rendelkező határozat stb.); a foglalkozásunkkal-szakmánkkal kapcsolatos szakszövegek. Ha ilyen jellegű, Magyarországon készült szövegek kerülnek a kezünkbe, természetesen megértjük azokat,²⁰ de e szövegtípusok ismerete (ideértve a rájuk jellemző grammatikai-lexikális megoldásokat is) valójában nem része célnyelvi kompetenciánknak, ezért nem csodálkozhatunk azon, ha egy egyszerű megbízási szerződés vagy munkaköri leírás magyarra fordítása is gondot okoz a szlovákiai fordítóknak.

E ponton újabb kérdést kell felvetnünk: figyelembe véve a fent elmondottakat, hogyan értelmezzük a célnyelvi elfogadhatóságot (vö. Klaudy 1999, 148). Eltérő nyelvi helyzetük, kompetenciájuk okán ugyanazt a fordítást különböző személyek különbözőképpen értékelik, de különbség van például a szlovákiai és a magyarországi befogadók mint sajátos csoportok között is. Saját fordítói gyakorlatomban is előfordult, hogy az általam javasolt, az adott szöveggörnyezetbe illő magyarországi hivatalos kifejezést a szlovákiai megrendelő képviselője „kijavította”; mint utóbb kiderült, ennek oka az volt, hogy az illető nem ismerte a szónak ezt a ritkább, szakszói

jelentését. Más esetben a megrendelők azért nem támogattak egy magyarországi hivatalos megnevezést, mert valószínűnek tartották, hogy az olvasók nem fogják érteni a szöveget.²¹ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a szlovákiai magyar beszélőközösség által használt kölcsönszókat és más kontaktusjelenségeket tartalmazó szövegek a magyarországi vagy a más országban élő olvasók számára lesznek érthetetlenek, netán elfogadhatatlanok. Tehát más norma szerint fordítsunk a „belső használatra”, a szlovákiai magyar olvasóknak szánt szövegek esetében, mint akkor, amikor a címzettek magyarországi, netán más országban élő magyar vagy magyarul beszélő olvasók?

Véleményem szerint a kétfajta norma alkalmazása nem old meg semmit, célszerűtlen, sőt zavaró. A fenti ellentmondás azáltal szüntethető meg, ha a célnyelvi norma meghatározásakor a Tolcsvai Nagy Gábor által javasolt (1998), a prototípuselven alapuló normafelfogásból indulunk ki. A fordítástudományban újabban előtérbe került célnyelvi orientáció egyebek között azt jelenti, hogy a fordított szöveg értékelésekor az adott célnyelvi szövegtípus-konvencióknak való megfelelést vizsgáljuk. Amint a fentiekben már említettük, Szlovákiában jelenleg bizonyos – főként a standard nyelvváltozatban realizálódó – szövegtípusok eredeti magyar szöveggént nem léteznek, ha tehát pl. szlovák jogi-közigazgatási szövegeket fordítunk magyarra, mint célnyelvi szövegtípus csakis azonos funkciójú magyarországi jogi-közigazgatási szöveg jöhet szóba. Sőt általában is azt mondhatjuk, hogy mivel Magyarországon differenciáltabb a nyelvhasználat, mint nálunk, s ott lényegében minden szövegtípus előfordul, a standard nyelvváltozat használatát megkövetelő szövegek fordításakor a követendő célnyelvi norma a magyarországi norma,²² pontosabban az adott szövegtípusra jellemző norma (normák). A fenti rugalmas normafogalom értelmében azonban a kevésbé „jó” (azaz a prototípustól eltérő, esetünkben például a szlovákiai magyar beszélőközösségben használatos) példány használata a típus határain belül még tolerálható (vö. Tolcsvai 1998, 38), sőt bizonyos esetekben éppen a fent értelmezett célnyelvi norma szerint nem prototipikus változatot célszerű használni.

6. Kutatási témák és irányok

A jövőbeni kutatások és vizsgálatok egyik célja éppen az lehet, hogy nyelvi szintenkénti és szövegtípusonkénti bontásban meghatározza, mikor minősíthető normán belülinek a prototípustól való eltérés, illetve mely esetekben célszerű a magyarországi normától való eltérés, tehát a forrásnyelvi szöveghez (illetve a szlovákiai magyar normához) való fokozottabb alkalmazkodás, s mikor célszerűbb a magyarországi norma követése. Ez a kérdés alapvetően nyelvtervezési kérdés is, ezen a területen tehát együttműködésre van szükség.

Amint arról az előzőekben már volt szó, a fordítói döntések öt szinten érvényesülnek és vizsgálhatóak, közülük a legfontosabbak a pragmatikai szint (kommunikációs helyzet) és a szöveg, ugyanis az ezeken a szinteken meghozott döntések kihatással vannak az alsóbb szinteken meghozandó döntésekre. A pragmatikai szinten elsősorban a célközönség figyelembevételének a kérdését kell jobban megvizsgálunk, s főként olyan eljárásokat, megoldási módokat kell kidolgoznunk, melyek révén megelőzhetőek a fentebb már vázolt problémák, ti. hogy az átlag szlovákiai magyar olvasó esetleg nem érti meg a magyarországi normák szerint létrehozott szö-

veget, illetve a nem szlovákiai olvasónak pedig a kontaktusjelenségeket tartalmazó szöveg megértésével lesznek gondjai. Ha megfigyeljük az eddigi gyakorlatot, a szöveválasztás tekintetében többféle eljárással találkozunk: egy-egy szövegen belül csak a szlovákiai magyar vagy a magyarországi terminus fordul elő (pl. vagy *rendőrpárancsnokság* vagy *rendőrkapitányság*), máskor e terminusok váltakoznak (pl. *rendőrpárancsnokság* és *rendőrkapitányság*; *egzekútor/exekútor* és *végrehajtó*), s olyan esetre is van példa, amikor a folyó szövegben előfordul, a szlovákiai magyarok által nem használt magyar szó szlovák megfelelőjét zárójelben közlik (pl. *vasháló* és *sieťovina*). Meg kell tehát vizsgálnunk, ezek közül az eljárások közül melyeket célszerű alkalmazni, figyelembe véve főként szöveg funkcióját, típusát és a szövegkohézió követelményét.

A szöveg szintjén elsősorban fel kell tárni az egyes műfajokhoz köthető szlovák és magyar szövegtípusok felépítése, grammatikai-lexikális jellegzetességei közötti eltéréseket, s ezek alapján el kell dönteni, mennyiben alkalmazkodjunk a magyar célnyelvi szöveg szerkezetéhez, s mennyiben kövessük a forrásnyelvi mintát. A részben eltérő felépítésű szlovák és magyar szövegekre megfelelő példa a határozat. A közigazgatási szerv határozata mind a két nyelvben ugyanazokat a főbb szerkezeti elemeket tartalmazza ugyan, de például az indoklás alapjául szolgáló jogszabályi rendelkezések felsorolása a szlovák határozatban a szöveg legelején található, a magyar szövegben az indoklás végén. A magyar hagyomány szerint a jogszabályokat nem teljes címen, hanem rövidítésükkel említik (pl. *családjogi törvény Csjt.*), a szlovákban ezzel a megoldással legfeljebb csak jogi szakszövegben találkozunk (pl. *Zákonník práce ZP*), határozat szövegében viszont feltűntetik az adott jogszabály teljes címét, a kiadás évét és azt a számot, amely alatt a hivatalos közlönyben (törvénytárban) megjelent. Fel kell tehát vetnünk a kérdést: megalkossunk-e az egyes szlovák jogszabályok magyar nyelvű címe alapján olyan betűszói rövidítéseket, melyeket a későbbiekben az adott törvény idézésére használunk, vagy a forrásnyelvi szöveghez alkalmazkodó megoldást válasszunk. Ez, a szövegi szinten hozott döntés tehát a szószintre, sőt a felszíni szerkezetre is kihat, hiszen eddig nem használt betűszók létrehozását, kodifikálását jelenti.

A határozatok esetében a szlovák és a magyar szöveg között különbség mutatkozik abban is, hogy bár a szlovák szöveget is a határozatot kiadó szerv felelős képviselője írja alá, de a szövegben passzív szerkezetek fordulnak elő (*rozhodnutie sa vydáva*), a magyarban viszont a határozatot aláíró személy egyes szám első személyben fogalmaz (pl. *XY rendszeres szociális segélyét 2003. február 1. napjával megszüntetem*). Mindez azt jelenti, hogy felvetődik a kérdés: a szlovák passzív szerkezeteket a megszokott módokon adjuk-e vissza, vagy válasszuk az egyes szám első személyű formát – mellyel rendszerint nem fordítunk passzív szerkezetet, s amely általában nem minősül a passzív szerkezet adekvát magyar fordításának.

Még jelentősebb eltérések mutatkoznak az iskolai felvételi határozatok vagy értesítések esetében: a szlovák oktatási minisztérium által a középiskolák részére kiadott határozatminta felépítésében és az egyes részek megfogalmazásában is a közigazgatási határozathoz hasonló. Magyarországon viszont a tanuló felvételéről vagy a felvétel elutasításáról tájékoztató értesítő sokkal kevésbé formális, mint a szlovák (például hiányzik belőle a jogszabályra történő utalás). Kíváncsú voltam, ha

a magyar tannyelvű iskolák a szlovák nyelvű határozattal együtt annak magyar nyelvű változatát/megfelelőjét is megküldenek a szülőnek, meg kell azonban vizsgálni, melyik változat használatát támogassuk: a forrásnyelvi szöveg szerkezetét követő fordításét vagy a kevésbé formális, a magyarországi mintához igazodó, lényegében a szlovák szövegnek tartalmilag megfelelő változatét. Ez a probléma azonban általánosítható: más szövegek esetében is felmerül a kérdés, hogy a szlovák szöveg lefordítása helyett ne az azonos tartalmú és funkciójú magyar(országi) szöveget válasszuk-e. Rövidebb szövegek esetében ez nem okoz gondot, sőt ezt az eljárást támogatjuk, ilyenek például az óvó-felhívó szövegek (pl. *Pozor zlý pes! Vigyázz, a kutyá harap!*), az üzletnevek (*Rozličný tovar Vegyesbolt v. ABC*); hosszabb, tartalmilag eltérő szövegek esetében azonban ez az eljárás aligha követhető.

A főként a nyolcvanas években folyt szlovák–magyar kontrasztív vizsgálatok sok mindent feltártak a szlovák és a magyar nyelv között mutatkozó grammatikai eltérésekből (a főbb bibliográfiai adatokat lásd Zeman 2002), s bár e vizsgálatok példanyagát szlovák–magyar, illetve magyar–szlovák fordítások szolgáltatták, e kutatások eredményei fordításelméleti és főleg fordításkritikai célra alig használhatók fel. Eből adódóan e téren még számos kutatásra van szükség, például az alábbi témákban: a szlovák és a magyar mondatok szórendje, főképp az ige elhelyezkedése kötött bővítményeihez (elsősorban a tárgyhoz) viszonyítva a főmondatban és a mellékmondatban, a szabad határozók pozíciója a mondatban, de főképp a főnévi alaptagú szerkezetek megoldása a két nyelvben. Továbbá azt is meg kell vizsgálnunk, mikor független a grammatikai szerkezet választása a szöveg típusától, s melyek azok az esetek, amikor egy-egy nyelvi-nyelvtani elem használatát az adott szövegi norma „előírja”. Lássunk erre néhány példát a főnévi alaptagú szerkezetek köréből!

Az indoeurópai nyelvek és a magyar nyelv eltéréseiből adódóan az egyik legnagyobb gondot a főnévi alaptagú szerkezetek fordítása jelenti. A magyar nyelv (más finnugor nyelvekhez hasonlóan) ún. balra bővítő nyelv, így a főnévi szerkezetben a bővítmények megelőzik a főlérendelt tagot, vagyis a szerkezet fejét. Ezzel szemben az indoeurópai nyelvekben (így a szlovákban is) léteznek ugyan balra bővített nominális szerkezetek is (ezek bővítménye melléknévi jellegű), ám a főnévi jelzők jobbra helyezkednek el a fejtől, s így aránylag hosszú és bonyolult szerkezetek hozhatók létre. Mivel a magyarban a jobbra bővítés lehetőségei korlátozottak, a forrásnyelvi szerkezetben a fejtől jobbra álló bővítményláncot a fordításkor a rendszerint fej elé kell áthelyezni. Ezeket az átváltási műveleteket a fordítók rendszerint automatikusan elvégzik, ezáltal azonban a fordított szöveg grammatikai felépítése eltérő lesz, mint amilyen az eredeti magyar szövegeké (bővebben lásd Klaudy 2001b).

Szlovák szövegek magyarra fordításakor is megfigyelhető az eredeti szöveg jobb oldali bővítményeinek többé-kevésbé mechanikus balra helyezése, s valóban sok esetben érvényes Klaudy Kinga (2001a, 149) megállapítása, hogy a fordított szövegben a főnévi szerkezetek „több balra álló bővítményt tartalmaznak”, és „a balra ágazó szerkezetek összetartásához sok üres melléknévi igenévre van szükség”, ezen túl azonban gondot jelent egyes szerkezeti megoldások értékelése is. Elsősorban olyan szerkezetekről van szó, melyek a magyarban két változatban is használatosak, s az egyik változat azonos szerkezetű, mint a szlovák forrásnyelvi minta. Ilyenek például a hátravetett jelzői értékű határozós szerkezetek, melyek esetében kétféle pozíciót

különböztetünk meg: a magyar nyelvtanok címben elfogadhatónak minősítik a hátravetett jelzős szerkezetet (ez a szlovák szerkezetnek megfelelő forma), szöveg belsejében azonban jelzővé való transzformálásukat javasolják vagy írják elő. A fordítók rendszerint eszerint járnak is el, ugyanakkor számos példánk is van a forrásnyelvi szerkezetnek megfelelő megoldás alkalmazására: „*A klub vezetősége jóváhagyta T. E. javaslatát a klub szervezeti felépítéséről.*” (Jegyzőkönyv, 1978). Első olvasásra ez a mondat „magyartalan”-nak tűnik, ám ha meg kellene magyaráznunk, mire alapozzuk ezt a véleményünket, gondban lennénk, mivel ez a szerkesztésmód magyarországi eredetű szövegekből is adathozható. A hátravetett jelzős szerkezet mechanikus átalakítása azonban szintén problematikus lehet a célnyelvi norma szempontjából. Ide tartoznak azok az esetek, amikor egyesek például olyan címeknél is ragaszkodnak a szerkezet megfordításához, ahol egyértelműen a hátravetett határozós szerkezet a prototipikus, ilyenek például a kérelmek és a határozatok.²³

A hátravetett jelzői értékű határozókat tartalmazó szlovák szerkezetek adekvát magyar fordításához, illetve a magyar megfelelők státusának megállapításához elsősorban is az eredeti magyar szövegeket kell jobban ismernünk, a prototipikus megoldásokat kell megkeresnünk. Ehhez nagy mennyiségű szöveg feldolgozása szükséges, s ebben hathatós segítséget nyújthatnak a fordításkritikai szempontok figyelembevételével készült korpuszok (vö. Klaudy 1994, 2001a), ugyanis a most épülő szövegtárak – így például a Magyar Nemzeti Szövegtár – jelenlegi formájukban erre a célra csak korlátozottan használhatóak.

7. Összegzés

A nyilvánosság számára készített fordítások és egyéb metaszövegek színvonalának javítása – nyelvi és egyéb hatásuk miatt – elengedhetetlenül szükséges. Ehhez egyrészt bizonyos kérdések elméleti tisztázására és fordításelméleti-fordításkritikai irányultságú kutatások folytatására van szükség, egyúttal azonban nem odázhatóak el a gyakorlati lépések sem, ez elsősorban a fordítók továbbképzését és a nyilvánosságnak szánt szövegek publikálás előtti lektorálásának a szükségességét jelenti. A közeljövő feladata kell, hogy legyen az ehhez szükséges intézményi háttér kialakítása.

Jegyzetek

1. Ezzel a „kombinált” megoldással főként a sajtóban találkozhatunk: az újságíró egy-egy tanácskozásról, rendezvényről, sajtótájékoztatóról stb. tartalmi összefoglalót készít, ám a fontosabb, az olvasók szempontjából leginkább relevánsnak tekintett információk esetében gyakran szó szerint idézi a hallottakat. Ha az információ szlovákul hangzott el, akkor természetesen az adott szöveg lefordítására kerül sor. A metaszövegek jellemzőire és típusaira lásd pl. Popovič 1974; Miko–Popovič 1978.
2. Ennek kapcsán elsősorban jubilánsunk munkássága említhető, lásd pl. a *Stílus és fordítás* című kötetbe sorolt írásokat (Zeman 1993).
3. Főként Mayer Judit foglalkozott konkrét fordításokban előforduló lexikális-terminológiai problémákkal, hibákkal (lásd Mayer 1990; 2003), de Jakab István írásai között is találunk ilyen témájúakat (lásd pl. Jakab 1998).

4. A fordításelméleti szakirodalom a nem irodalmi igényű fordításokat szakfordítás néven nevezi, bár nyilvánvaló, hogy az ebbe a típusba sorolt szövegek sokfélék: szerződések, ünnepi beszédek, üzleti levelek, hírek stb. Ezért Snell-Hornby (idézi Klaudy 1999, 68) a hagyományos kategóriák, tehát a műfordítás és a szakfordítás mellett ún. általános fordítást (újságcikkek, tájékoztató szövegek, hirdetések stb.) is elkülönít. A nyelv három alapvető funkcióját (ábrázolás, kifejezés, felhívás) figyelembe véve K. Reiss (idézi Klaudy Kinga 1999, 58–59) háromtípusú szöveget különböztet meg: tartalomközpontút, formaközpontút, felhívásközpontút. A nem irodalmi igényű szövegek nyilván a tartalomközpontú típusba tartoznak, s lényegében ezek azok a szövegek, melyek fordítására a szakfordítás megnevezést használjuk. Sajátos a helyzetük a felhívó funkciójú reklámoknak, ezek kérdését azonban most nem érintjük. Az elmondottakat figyelembe véve ugyan, de a terminológiai hagyományt követve a nem irodalmi igényű fordításokat e tanulmányban továbbra is egy kategóriaként mint szakfordítást kezelém.
5. Főként a központi sajtóban érezhető színvonal-emelkedés, ez azonban azzal a ténnyel is összefügghet, hogy lapjainkból eltűntek a pártdokumentumok (pl. a KB-határozatok), ugyanis főként ezek szövegében voltak kimutathatóak sztereotip és a forrásnyelvi szöveg szerkezetét másoló megoldások.
6. Egyes fordítástudományi irányzatok (konkrétan az ún. leíró fordítástudomány) elutasítják a normatív és értékelő szemléletet, s a hangsúlyt a leírásra helyezik. Az irodalmi fordításokkal kapcsolatban az értékelő szemlélet kizárása célravezető lehet, ez azonban feltételezi, hogy a vizsgált fordítások „jó” célnyelvi szövegek. Bizonyos helyzetekben – elsősorban a fordítóképzésben – a produktum értékelése elkerülhetetlen. Egyetérthetünk Dróth Júliával (Dróth 2002a, 11) abban, hogy a fordítások értékelésekor valójában a célnyelvi normákhoz való alkalmazkodást vizsgáljuk.
7. Egy szöveg megértése különböző mélységű lehet, s nemcsak a nyelvtudástól, hanem attól is függ, mennyire ismeri az adott témát a befogadó. Például egy kvantumelméleti témájú szlovák dolgozatot valószínűleg egyforma szinten nem ért egy átlagos műveltségű szlovák, illetve magyar anyanyelvű szlovák állampolgár. Szorosan vett szaknyelvi szövegeknél – az adott szakma szlovák nyelven történt elsajátítása, ezáltal a magyar terminológia nem ismeretének következtében – az sem zárható ki, hogy az olvasó a szlovák nyelvű szöveget jobban megérti, mint annak adekvát magyar fordítását.
8. A szlovák és a magyar szövegek (pl. nyilvános feliratok) száma közötti nyilvánvaló aszimmetria egyik oka valószínűleg az, hogy a fordítás, illetve az azonos információ két nyelven történő közlése többletkiadással jár; a finansziális okokra való hivatkozás azonban ezért lehetséges, mert a megrendelő feltételezi, hogy az információt a nem szlovák anyanyelvű lakosság is megérti. Egyébként jellemző, hogy a gazdasági élet számos szereplője (főként pénzintézetek és üzletek) mindezek ellenére figyelmet fordít a magyar nyelvű tájékoztatásra is; az ügyfelekhez (potenciális ügyfelekhez) való nyelvi alkalmazkodás nyilván része a különböző ügyfélcsoportok sajátos jellemzőit és igényeit figyelembe vevő vállalati stratégiának.
9. E kiadványok megjelenetői valószínűleg nem is számoltak azzal, hogy valaki egyáltalán elolvassa ezeket.
10. E tekintetben kivételt a nemzetközi dokumentumokat közlő brosrák a kivételek, ugyanis ezek esetében rendszerint átvették a hivatalos magyar fordítást.
11. Lásd pl. Szilvássy József: Honoldal és közröhej című kommentárját (*Új Szó*, 2003. április 28.), illetve a Csáky Pál részvételével lezajlott online beszélgetés publikált szövegében (*Új Szó*, 2003. május 13.) az egyik olvasói kérdést. Egyébként több későbbi *Új Szó*-cikkből is szóba került, hogy az említett kiadványt a kormányhivatal bezúzatta.
12. Nehezen képzelhető el az ügyfél megfelelő színvonalú, azaz szakszerű magyar nyelvű tájékoztatása arról, milyen szociális juttatásokra jogosult, ha a tájékoztatásra kötelezett szerv munkatársának nem áll rendelkezésére a vonatkozó jogszabályok adekvát magyar fordítása – s jelenleg ez a helyzet.

13. Természetesen számos esetben a megrendelő azért nem tudja megítélni a minőséget, mert nem tud magyarul, más esetben pedig a célnyelvi mintát nem ismeri – erről azonban később szólnunk.
14. A rossz fordítások lehetséges negatív következményeire már utaltunk egy korábbi tanulmányunkban (Lanstyák–Szabó Mihály 2000/2002, 118).
15. Ezt mutatja, hogy a szlovák statisztikai hivatalnak a foglalkozások és tevékenységek osztályozási rendszerében is szerepel.
16. Jelenleg a beszercebéányai Bél Mátyás Egyetem finnugor és balti nyelvek tanszékén folyik ilyen képzés; a színvonalról, a végzetek felkészültségéről, az esetleges a képesítőfordítások minősítéséről nincs adatom.
17. Az eredeti szövegben az egyes összetevők egymás alatt felsorolva olvashatóak, betűjeles azonosításuk tőlem származik.
18. Ebbe a körbe tartoznak elsősorban pl. a tisztviselők, de a kereskedők, szolgáltatók is (pl. ha árújukat, szolgáltatásukat kisebbségi nyelven is reklámozzák).
19. A leíró fordítástudomány szerint a norma „a fordítók által bizonyos korban és bizonyos szocio-kulturális környezetben rendszeresen kiválasztott tipikus fordító megoldások tárháza” (Klaudy 1999, 162). Ezt a normafogalmat Dróth (2002a, 11) fordítási normának nevezi.
20. Tapasztalatom szerint a magyarországi szövegek megértését rendszerint a nálunk ismeretlen szakszavak (főként rövidítések, pl. TAJ-szám) és bizonyos szokatlan fogalmazási megoldások nehezítik.
21. Deme László (1970, 103) hasonló szituációról számol be: „Ma már ott tartunk ebben [ti. a nyelvi elkülönülésben – Sz. G.] – az újságírókkal folytatott első beszélgetésből tudom –, hogy például a mezőgazdaságnak kialakult egy sajátos, szlovákiai magyar terminológiája. Olyannyira, hogy a magyarországi szerzőktől származó cikkek »érthetetlen« nyelvhasználatukkal már berzenkedést váltanak ki az itteni olvasóiból.”
22. Ez a felfogás valójában megegyezik a szlovákiai magyar nyelv művelés és nyelvtervezés hagyományos alapelveivel, miszerint meg kell őrizni a standard nyelvváltozat lehető legnagyobb mértékű egységét (vö. Lanstyák–Szabó Mihály 2000/2002, 119).
23. Például a járási hivatalok számára készített kérelemmintáknál a szövegek egyik jogász bírálója minden kérelem címét az eredeti *Kérelem temetési segély megállapítására* típusról a *Temetési segély megállapítására irányuló kérelem* típusra változtatta; nyilván úgy vélte, hogy az általam javasolt címforma a szlovák cím (ebben az esetben: *Žiadosť o príspevok na pohreb*) tükörfordítása. A valóság ezzel szemben az, hogy minden általam ismert magyarországi kérelem- és határozatmintában a *kérelem*, illetve a *határozat* szó a cím elején szerepel. Ennek egyértelműen az az oka, mert így mindjárt a szöveg elején kiderül, milyen iratról van szó.

Irodalom

- Dániel Ágnes 1983. *A fordítói gondolkodás iskolája*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Deme László 1970. *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Bratislava, Madách.
- Dróth Júlia 2001. Az önértékelés képessége – felkészítés a fordítási projektekre. Dróth Júlia (szerk.): *Szaknyelv és szakfordítás. Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kutatásaiból 2001*. Gödöllő, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 84–97. p.
- Dróth Júlia 2002a. A fordítástudomány és a nyelvtudomány együttműködéséről. *Fordítástudomány*, IV/1, 5–14. p.
- Dróth Júlia 2002b. A hazai szakfordítóképzés adatai táblázatokban. Dróth Júlia (szerk.): *Szaknyelv és szakfordítás. Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tan-*

- székének kutatásaiból 2002. Gödöllő, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 23–37. p.
- Hubik István 1987. A csehszlovákiai magyar fordítás általános problémái. Zalabai Zsimond (szerk.): *A hűség nyelve*. Bratislava, Madách, 230–249. p.
- Jakab István 1998. *Nyelvünkéről – önmagunkért. Válogatott, részben átdolgozott nyelvművelő írások*. Pozsony, Kalligram.
- Klaudy Kinga 1994. Párhuzamos korpuszok felhasználása a fordításkutatásban. Aradi András–Sturcz Zoltán–Szöllősy-Sebestyén András (szerk.): *Többsz nyelvűség az oktatásban és a kutatásban. IV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Folia Practico-Linguistica 24*. Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem Természet- és Társadalomtudományi Kar Nyelvi Intézet, II. köt. 420–425. p.
- Kaludy Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest, Scholastica.
- Klaudy Kinga 2001a. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr*, 125, 5, 145–152.
- Klaudy Kinga 2001b. Mindennapos nyelvi közvetítés. *Nyelvi mérce. Az anyanyelv szerepe az idegennyelv tanításban és nyelvtudásmérésben*. ITT, 1. évf. 1–2. sz. 20–23. p.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 2000/2002. Nyelvi jogaink érvényesítésének nyelvi feltételei. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2. évf. (2000) 1. sz. 85–98. p. – Újraközlés: Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 117–126. p.
- Mayer Judit 1990. *Anyanyelvi hibanapló*. Pozsony–Bratislava, Madách.
- Mayer Judit 2003. *Magyarosan magyarul!* Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- Miko, František–Popovič, Anton 1978. *Tvorba a recepcia. Estetická komunikácia a metakomunikácia*. Bratislava, Tatran.
- Popovič, Anton 1974. *Teória metatextu*. Nitra, KLKEM.
- Šatava, Leoš 2001. *Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace*. Praha, Cargo Publishers, s. r. o.
- Szabó Mihály Gizella 1989. A szlovákból magyarra fordítás problémái Szlovákiában. *Magyar Nyelvőr*, 113. évf. 3. sz. 277–283. p.
- Szabó Mihály Gizella 2002a. A kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati alkalmazása és a szlovák hivatalos (jogi-közigazgatási) szövegek magyarra fordításának kérdései. In: Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 169–200. p. /Mercurius Könyvek./
- Szabó Mihály Gizella 2002b. A hivatali kétnyelvűség megteremtésének nyelvi vetületei. In: Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 182–199. p. /Gramma Könyvek./
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Nyelvtudományi Értekezések, 144./
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kiesszótára*. Budapest, Korona Kiadó.
- Zeman László 1981. Jegyzetek a szaknyelvi fordításról. Bertók I. (szerk.): *A szlovák–magyar szak- és műfordítás kérdései*. Bratislava, SPN, 76–125. p.
- Zeman László 1993. *Stílus és fordítás*. Pozsony/Bratislava, Madách.
- Zeman László 2002. Hagyomány és kontextus. In: *A pozsonyi magyar tanszék múltja és jelene. A Comenius Egyetem magyar tanszékének 40 éve*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 41–50. p. /Dialógus Könyvek./

Gizella Szabó Mihály

ON THE QUALITY IMPROVEMENT OF SLOVAK-HUNGARIAN TECHNICAL TRANSLATIONS AND ON THE CONDITIONS OF THE CREATION OF OBJECTIVE TRANSLATION CRITICISM

Significant part of Hungarian texts written in Slovakia is translation, and/or other type of meta-texts. Since publishing Hungarian (and national minority) texts for those to whom these texts are intended are rather symbolical than for practical reasons, the quality of such texts has been only occasionally commented, and the occasional criticism was oriented mainly on the wrong usage of words. The study tries to outline that system of criteria according to which the translations can be objectively evaluated, and/or those expectations that can be requested from the translators. Since at the evaluation of a translation the target language norm and the interpretation of norms are of central importance, the author even emphasises how the target language norm can be interpreted in a bilingual situation, and/or what research must be done to judge whether the translation meets target language norms.

Helyi „értékes” nyelvváltozatok,
„tisztos” idegen szavak, „visszás” jelentések,
„agresszív” rövidítések,
„kevercs” nyelv és társaik

Válogatás a nyelv művelői csacskaságok gazdag tárházából*
(I. rész)

A 75 éves Zeman Lászlónak, tisztelettel és szeretettel

ISTVÁN LANSTYÁK

“TOMMY-ROT” IN LANGUAGE CULTIVATION LITERATURE (I. PART)

800:809.451.1

800.852

800.6

Codification. Contact linguistics. Historical linguistics. Language cultivation. Language myths. Loanwords. Rhetoric. Sociolinguistics. Stigmatization. Structuralism.

Bevezetés és magyarázkodás

Egy születésnap vidám esemény, és minél többedik, annál inkább. A hetvenöt év nem kevés, így igazán van okunk vidámságra: Zeman tanár urat még tizenöt évvel nyugdíjba vonulása után is frissen, mosolyogva láthatjuk be-betérni a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar tanszékére. Én most egy különleges ajándékkal szeretnék neki kedveskedni: egy kisebb válogatást teszek közzé az általam gyűjtött nyelv művelői csacskaságokból úgy, hogy életének minden eddig eltelt évére jusson egy-egy példány. Ezek jó része az *Édes Anyanyelvünk* című nyelv művelő lapban¹ jelent meg (az 1999., 2000., 2001. és 2003. évfolyamban), de olykor kiegészítésképpen más forrásokból is hozok példákat.

Az idézett cikkek szerzői többségükben mozgalmi nyelv művelők és más, nyelvi kérdésekhez valamilyen oknál fogva hozzászóló laikusok, azt a lapot azonban, amelyben előszeretettel publikálnak, akadémiai nyelv művelők, egyetlen kivétellel

* Az írásom alapjául szolgáló kutatások a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport és a Gramma Nyelvi Iroda munkatervének keretében folytak, ill. folynak az Arany János Közalapítvány, az Illyés Közalapítvány és a Domus Hungarica Scientiarum et Artium támogatásával.

céhbeli nyelvészek szerkesztik: Grétsy László (felelős szerkesztőként), Balázs Géza, Kemény Gábor és Maróti István. A szerkesztőbizottságot rajtuk kívül még Deme László (a szerkesztőbizottság elnöke), Bencédy József és Fábián Pál alkotja. A lapot a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága és a Magyar Nyelvtudományi Társaság támogatja; kiadását jelenleg az Oktatási Minisztérium és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és más intézmények is segítik.

Az idézett állítások, vélemények nem egyszerűen azért kerültek be a gyűjteményembe, mert nem értek velük egyet, hanem azért, mert ma már nem tartoznak a tudományosan is elfogadható nézetek közé: egy részük nyelvi mítosz, más részük nyelvi babona, harmadik részük pedig egyszerűen butaság.² Szakmai körökben nincs is szükség ezek megcáfolására, hanem egyszerűen meg kell tőlük tisztítani a tudományos intézményekhez kötődő sajtótermékeket, kiadványokat. Rendkívül visszás az az állapot, hogy tekintélyes tudományos és államigazgatási intézmények egy olyan folyóiratot támogatnak, amely nyelvi műveltség helyett babonáságot terjeszt. Éppen ezért Zeman László és a többi olvasó szórakoztatása mellett egy további célom is van gyűjteményem egy részének közreadásával: hozzájárulni ahhoz, hogy a jobb sorsra érdemes *Édes Anyanyelvünk* a nyelvi mítoszok, babonák és butaságok terjesztője helyett a szó legnemesebb értelmében vett nyelvi ismeretterjesztés és nyelvi tanácsadás értékes és értelmes fórumává váljon. És persze jó volna elérni, hogy a tudomány és a babonáság élesen elváljon egymástól, ne lehessen a kettő határán lavírozni, ahogy ezt sok, jobb sorsra érdemes nyelvész kollégám teszi.

Amint fentebb említettem, e csacskaságok cáfolatára a szakmán belül kár volna időt vesztegetni. Különösen Zeman Lászlónak nincs arra szüksége, hogy „fölvilágosítsam” a dolgok tényleges állásáról: nem kétséges, hogy ő mindezeket nála sokkal jobban tudja, ékesen bizonyítva, hogy Tolcsvai Nagy Gábornak igaza volt, amikor a kilencvenes években a nyelvművelés körül zajló vitában megállapította: „a magyar nyelvművelés értékrendjét, elméleti kereteit, módszertanát, gyakorlatát illető viták a látszat ellenére sem tekinthetők nemzedéki jellegűeknek” (1994/1998, 253). Az idézett csacskaságokat azért kommentálok mégis, mert írásom nem nyelvészeti szaklapban jelenik meg, az a látásmód pedig, amelyet a közreadott szemelvények képviselnek, nem idegen a szlovákiai magyar értelmiségtől, a társadalomtudósoktól sem. Nem is csoda, hiszen az iskola, az anyanyelvi nevelés ezt a szemléletet közvetítette, és jelentős mértékben közvetíti mind a mai napig. Ékes bizonyosságai ennek a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar tanszékére bekerülő fiatalok, akiknek jó részét csak többéves szívós munkával lehet arról teljesen leszoktatni, hogy a nyelvet a hagyományos nyelvművelés torzító optikáján keresztül szemléljék.

Balázs Géza akadémiai nyelvművelő az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága számára készített „problémafelvető vázlat”-ában (2003b, 2) az ún. nyelvvédelmet „többnyire laikusok által végzett nyelvapoló tevékenység”-ként határozza meg, „amelyre támaszkodhat a nyelvész, illetve el is határolódhat tőle”. Brauch Magda mozgalmi nyelvművelő a nyelvész szakemberek és nyelvművelők összefogását sürgeti „közös anyanyelvünk védelmében” (1999). Jómagam nem kívánok az önkéntes nyelvművelőkkel összefogni „közös anyanyelvünk védelmében”, ellenkezőleg: úgy gondolom, hogy a mozgalmi nyelvművelést úgy, ahogy van, meg kellene szüntetni (de nem az anyanyelvi mozgalmat, amely nagyon hasznos dolog, ha megfelelő kezekben van a szakmai irányítása). Akár nyelvi tanácsadásként, akár nyelvi ismeretterjesztésként,

akár nyelvtervezésként értelmezzük a nyelvművelést, mindhárom esetben olyan tevékenységről van szó, amely szakképzett nyelvészekre tartozik.

Dolgozatomban nem vállalkozom az idézett vélemények kritikai elemzésére, csupán csokorba – pontosabban csokrokba – szedésüket és laza kommentálásukat tekintem feladatomnak. Észrevételeimet ezért nem is helyezem az utóbbi évek nyelvművelés-kritikai irodalmának kontextusába. Mentségemre szolgáljon: írásom műfaja nem tanulmány, nem is szakcikk, még csak nem is nyelvi ismeretterjesztő írás, hanem voltaképpen *hozzászólás*. Azt a hozzászólásomat folytatom, amelyet 2003. szeptember 30-án Budapesten, az MTA Nyelvtudományi Intézetében, az intézet nyelvművelő osztálya által szervezett kerekasztal-konferencián elkezdtem. A konferencia címe *A nyelvművelés helye a nyelvtudományban* volt. Úgy gondoltam, s most is úgy gondolom: addig, amíg a „nyelvművelés” ürügyén olyan vélemények fogalmazódhatnak meg, amelyek tudományos nézetként ma már teljesen szalonképtelenek, s ráadásul olyan magatartás húzódik meg mögöttük, amely még nyelvi emberi jogi problémákat is fölvet, addig rossz fény vetül például arra a legitím és szakszerűen végzett nyelvi tanácsadásra is, amelyet éppen a kerekasztal-konferencia szervezője, a nyelvművelő osztály végez. Éppen ezért fontosnak tartottam, s most is fontosnak tartom, hogy azok a szakemberek, akik a nyelvtudományban keresik a nyelvművelés helyét, elhatárolódjanak az ilyen tevékenységtől.

Ez az elhatárolódás az említett konferencián sajnos nem történt meg egyértelműen, s a hozzászólásomra adott válasz is bagatellizálta a problémát; ezért folytatom most a mondókámat ebben a formában. Mivel a csacskaságokból készített válogatás igen terjedelmes, a bemutatott anyagot a jobb olvashatóság kedvéért bizonyos témakörök szerint csoportosítottam. Egy-egy csacskaság rendszerint több témakörbe is beleillik, ezért hozzászólásom valójában minden jelenségre sokkal több példát tartalmaz, mint amennyit az egyes alfejezetekben idézek. Magukban a forrásokban pedig, az *Édes Anyanyelvünk* megvizsgált évfolyamaiban, a csacskaságok száma többszöröse az itt közreadottakénak. Más forrásokból származó vendégsemmelvények közléséhez tehát nem azért folyamodtam, mintha az elsődleges forrásban nem állt volna rendelkezésemre elegendő anyag, hanem azért, hogy két dolgot jelezzek: egyrészt azt, hogy nem csupán egy folyóirat „magánügyéről” van szó, másrészt pedig azt, hogy a mozgalmi és akadémiai nyelvművelők közt nem olyan éles a határvonal, mint ahogyan a távolról érkezett avatatlan szemlélő gondolhatná.

A szükséges háttértudás hiánya

Ahhoz, hogy a nyelvművelő nyelvi kérdésben képes legyen ítéletet mondani, mindekelőtt bizonyos szakismeretekre van szüksége. Ez olyan evidencia, amit szinte röstellék leírni. Mégis le kell, hiszen az alábbi csacskaságok azt mutatják, hogy a nyelvművelők számára ez korántsem magától értődő. Erre utal az a megdöbbentő tény is, hogy a folyóirat nyelvész szerkesztői sem tartották fontosnak, hogy a téves megállapításokat a közölt cikkekből kigyomlálják vagy legalább saját szerkesztői lábjegyzetükben korrigálják (ez utóbbi eljárásra egyetlen példát találtam a megvizsgált anyagban).

Kezdjük el szemlénket két olyan idézettel, amely alapvető *kétnyelvűségi* és *kon-taktológiai* ismeretek hiányáról tanúskodik, miközben a szerzők egy kétnyelvű ki-

sebbségi közösséget – az erdélyi magyarokat – érintő fontos kontaktológiai kérdésekről mondanak véleményyt!

1. Pedig a nyelvek önkényes keverése a megbecsülés hiányát jelzi – mindkét nyelvvel szemben! (Brauch 1999.)

Ez a rövid mondat, melynek szerzője Brauch Magda műkedvelő erdélyi nyelvűvelő, két szakmailag elfogadhatatlan állítást is tartalmaz. Mindkettő közismert nyelvi mítosz; amint erre a magyar–szlovák kódváltással kapcsolatos kutatások is fényt derítettek, sok laikus beszélő hisz ezek igazában. Az egyik, egyetlen jelzőbe sűrített közvetett állítás szerint a nyelvek „keverése” – azaz a kódváltás – önkényes. A tekintélyes nemzetközi és magyar szakirodalom egybehangzó tanúsága szerint ez nem így van, a kódváltást nagyon is jól meghatározható nyelvtani és pragmatikai szabályok vezérik. Ami a kódváltás nyelvtani törvényszerűségeit illeti, fontos tudni, a hogy kétnyelvű megnyilatkozások többsége grammatikus – azaz nyelvtanilag helyes – mondatból, mondatrészletből áll; az olykor előforduló agrammatikus mondatok, mondatrészletek többnyire jól megmagyarázhatók. Nagyobb számú agrammatikus kétnyelvű megnyilatkozásra csak a nyelvvesztés folyamatában lévő beszélők esetében vannak példák, ez azonban nem a kódváltással függ össze, hanem a beszélők gyöngye nyelvtudásával, hiszen az ilyen beszélők sok olyan agrammatikus mondatot, mondatrészletet is produkálnak, amely nem tartalmaz vendégnyelvi elemet.

Ami az idézetben nyíltan megfogalmazott állítást illeti, hogy ti. a kódváltás negatív attitűdöket föltételez az érintett nyelvekkel szemben, ennek is az ellenkezője az igaz. A szakirodalom tanúsága szerint a kódváltás a legnagyobb mértékben általában épp azokra a beszélőkre jellemző, akik mindkét nyelvvel azonosulnak, mindkettőhöz pozitívan viszonyulnak, vagyis mind a kettőt nagyra becsülik. Erre a törvényszerűsége több empirikus bizonyítékunk van a szlovákiai magyar beszélőközösségben folytatott kutatásokból is.

A következő idézet szintén a kódváltásra nézve tartalmaz egy olyan közvetett állítást, amely a közkezdelt nyelvi mítoszok közé tartozik. A szemelvényben idézett megállapítás szerzője, Péter Sándor, az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége által 2000 januárjában szervezett illyefalvi anyanyelvi értekezletnek volt az egyik előadója.

2. A nyelvi rabság rányomja bélyegét a városi magyar tanulókra – mondta előadásában Péter Sándor –, ugyanis a magyar gyermekek annak ellenére, hogy jól tudnak magyarul, keverik a két nyelvet. (Komoróczy 2000.)

Amint látjuk, Péter Sándorban föl sem merült az a lehetőség, hogy a kódváltásnak nemcsak a gyöngye nyelvtudás vagy a nyelvi hiány lehet az oka. A nemzetközi és a magyar szakirodalom a kódváltásnak a legkülönbébb indítékait és funkcióit tárta föl az elmúlt évtizedekben; ilyenek többek között a másik nyelven elhangzottak szó szerinti idézése, a mondanivaló hitelesítése vagy nyomatékosítása, a mindkét nyelvvel való azonosulás kifejezése, nyelvi játék stb., stb., stb. A kódváltó beszélők egy része mind a két nyelvet kiválóan ismeri, s ezenkívül még egy többletképességgel

is rendelkezik: össze tudja kapcsolni a két nyelv elemeit egyetlen diskurzuson belül úgy, hogy a létrejövő nyelvi megnyilvánulás nyelvtanilag helyes legyen.

A laikusok egyébként sokszor még az átadó nyelvi kölcsönszavak használatát is a két nyelv „keverése”-nek minősítik, ez azonban nem helyes, mivel a kölcsönszavak olyan átadó nyelvi szóképzési elemek, amelyek beépültek az átvevő nyelv rendszerébe. A kölcsönszavak használata még kevésbé utal hiányos nyelvtudásra, mint a kódváltás, ellenkezőleg: amennyiben a beszélő a kölcsönszavaknak azokat a szinonimáit is ismeri, amelyek az adott nyelv egynyelvű változataiban használatosak (ha egyáltalán vannak pontos megfelelőik), szókinccse az adott területen gazdagabb az egynyelvű közösségben élő társaiénál.

A következő idézetből kiderül, hogy Brauch Magda nemcsak a kontaktológia területén van híján a szükséges szaktudásnak, hanem nyelvünk *történetét* sem ismeri kellőképpen.

3. Anyanyelvünk egyik finnugor öröksége, hogy szavainkban igen sok hosszú hang található. (Brauch 2003a.)

Az alapnyelv magánhangzó-rendszeréről az uralisztika és a finnugrisztika szakemberei sokkal óvatosabban nyilatkoznak, mint Brauch Magda, mert ennek rekonstruálása nagy nehézségekbe ütközik. Mégis manapság inkább úgy vélekednek a szakemberek, hogy a finnugor alapnyelv valószínűleg nem ismerte a hosszú magánhangzókat. Ami a mássalhangzókat illeti, itt is csupán a felpattanó zöngétlen zárhangok (*p, t, k*) hosszú változatával számolnak (*pp, tt, kk*), de még ezek megléte is vitatott. Az összes hosszú magánhangzó és a hosszú mássalhangzók többsége nagy valószínűséggel a magyar nyelv önálló élete során keletkezett.

A hangtani példa után nézzünk most meg egy *jelentéstani* kérdést taglaló szemelvényt Fodor István nyelvésztől!

4. De most a *hölgy* szó használatát emelném ki. Megszólításként helyénvaló, akkor is jó, ha egy nőről tisztelettel beszélünk. De a mai stílusban, elsősorban a tömegtájékoztatóban, visszás jelentésekben élnek vele. A *férfi* párja vagy ellentéte a *nő*. A férfival szemben vagy mellette napjainkban mégsem a *nő* áll, hanem a *hölgy*; reklámokban nem nőknek ajánlanak szépitőszert, egészségügyi cikket, hanem *hölgyeknek*. Rendőri jelentésekben *két férfi és egy hölgy sérült meg*... De ez még hagyján. Újabban azonban *hölgyek*-nek nevezik majdnem mindig az utcai nőket. (Fodor 2003a.)

Valóban sok jel utal arra, hogy a *hölgy* szó használata változik, ám sem a nyelvtörténet, sem a leíró nyelvészet nem ismeri a „visszás jelentés” fogalmát.³ Ha ismerné, akkor ezzel kellene illeszteni például az *úr* és az *asszony* szavak mai jelentéseit is. Az *úr* ugyanis az Árpád-korban még 'királyi herceg' jelentésben élt, az *uram* megszólítás elsősorban a trónörökösnek dukált. Az *asszony* szó eredetileg magának a királynénak volt a címe. Mindkét szó hasonló, de jóval radikálisabb jelentésváltozáson ment keresztül, mint amilyen a jelek szerint napjainkban megy végbe a *hölgy* esetében. A *hölgy* szó mai jelentése az értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadása szerint (ÉKsz.² 2003, 541) 'ismeretlen (elegáns, érett stb.) nő'. A zárójele-

zés arra utal, hogy e jelentésmozzanatok nem föltétlenül érvényesülnek mindig, vagyis a hölgy olykor lehet nem elegáns, nem érett is. Így tekintve pedig ez a mai jelentésváltozás korántsem annyira „meredek”, mint az *úr* és az *asszony* egykori jelentésváltozása. Érdemes egyébként visszatekinteni a *hölgy* szó régebbi történetére is: még a kéziszótár is közli, igaz, elavultként 'hermelin' (menyétféle ragadozó állat) jelentését, A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* pedig a szó rokon nyelvi megfelelői alapján föltételezi, hogy a *hölgy* szó 'hermelin' jelentése nem eredeti, hanem az a 'nő, nőstény' jelentésre megy vissza (TESZ 1970, 156)! Vagyis a mai „visszás” nyelvhasználat mintegy visszatérést jelent a több ezer évvel ezelőtti, „ősi” jelentéshez, de a visszatérés csak akkor lesz tökéletes, ha már nemcsak az utcánőket, hanem a teheneket és az anyadisznókat is *hölgynek* fogjuk titulálni.

Lépünk tovább, s foglalkozunk most egy kicsit *mondattani* kérdésekkel!

5. Az indoeurópai nyelvekben általános az *egy* határozatlan névelő következetes használata, ami hibának számít a magyarban. Idegen nyelvekből fordított szövegekben szinte már mindenki hozzászokott az olyasféle kifejezésekhez, hogy „John *egy* szép férfi volt”, „kínálkozott *egy* kedvező alkalom”. (Vezényi 2000.)

Ne foglalkozunk most az indoeurópai nyelvekkel kapcsolatos általánosító megállapítással (a szláv nyelvek is indoeurópai nyelvek például, többségük mégsem ismeri sem a határozott, sem a határozatlan névelő kategóriáját), és azt se feszegezzük, mihez képest lehet minden körülménytől elvonatkoztatva „következetes” vagy éppen „következtelen” névelőhasználatról beszélni a névelőt ismerő nyelvekben! Azt nézzük csak, ami ebből a magyar nyelvre vonatkozik, vonatkozna! Vezényi Pál cikkének címe *Pontosabban*, pedig ennél henyébben az *egy* használatára vonatkozó szabályt akarva sem lehetne megfogalmazni. A névszói állítmány előtt használt határozatlan névelő kérdésével, amelyre a *John egy szép férfi volt* példa utal, a 38. szemelvény kapcsán foglalkozom. Ami Vezényi második példáját illeti, a *Nyelvművelő kézikönyv* (NyKk 1983, 465) az *egy* használatát az ilyen mondatokban csak akkor helyteleníti, ha általánosító értelemben vett elvont főnév vagy nem megszámlálható dolog neve előtt fordul elő (pl. *a kormány egy következetes nemzetiségi politikára törekszik; a két esemény között egy összefüggést vélek felfedezni*). Jelen esetben nem erről van szó. A *Nyelvművelő kézikönyv* (NyKk. 1983, 466) szerint az ilyen szerepű névelő általában akkor marad el, amikor a főhangsúlyos alany vagy valamely bővítmény a mondat élén áll. Esetünkben tehát a kézikönyv esetleg akkor javasolná a határozatlan névelő elhagyását, ha a szórend ilyen volna: *Kedvező alkalom kínálkozott*, de azt sem állítja, hogy az *Egy kedvező alkalom kínálkozott* mondat rossz volna. A kifogásolt mondatban pedig végképp nem lehet találni semmi kivetnivalót.

Az ilyen henyén megfogalmazott és alkalmazott „szabály” lehet a táptalaja az *egy* túlhelyesbítő kerülésének, vagyis újabb ún. nyelvhelyességi hiba keletkezésének. A *Nyelvművelő kézikönyv* is megjegyzi: „Az *egy* határozatlan névelő bizonyosfajta használatát régebben gyakran érte az idegenszerűség vádja, s ez sokak nyelvérzékét elbizonytalanította.” (NymKSz. 1996, 118).⁴ Amint erre Vezényi Pál cikke is példa, magukét a nyelvművelőket is.

Nézzük meg, mit mond egy (pontosabban több) szintén klasszikus nyelvhelyességi kérdésről a szakképzett nyelvész és népszerű nyelvművelő, Balázs Géza! Az

idézet ezúttal nem az *Édes Anyanyelvünk*ből, hanem az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága számára kidolgozott stratégiai fontosságú „problémafelvető vázlat”-ából való.

6. Teljesedik a zűrzavar az *amely* – *ami*, *ami* – *aki* stb. vonatkozó névmások használatában. Az *amely* az élőbeszédből szinte eltűnt, az *ami* helyett használt *aki* (személyátsugárzás) logikailag levezethető, de fölösleges. A névmászavarból mondat- és szövegtani zavarok támadnak! (Balázs 2003b, 5.)⁵

Az angolszász nyelvészeti szakirodalomban utoljára a múlt század ötvenes éveiben lehetett hasonló minősítéseket olvasni. A társasnyelvészeti kutatások eredményeinek közismertté válásával mindenki számára világos lett, hogy szó sincs zűrzavarról, az azonos jelentésű, funkciójú nyelvi eszközök váltakozó használata mögött rendezettség áll, de ez csak statisztikai eszközökkel ragadható meg. Az olyan, azonos értelemben használt formák, mint pl. az *amely* és az *ami* vagy az *ami* és az *aki* ún. nyelvi változót alkotnak, az egyes változatok gyakorisága egy adott megnyilatkozáson belül pedig a mondat jelentésén túl a beszélő különféle társas és más jellemzőitől (pl. iskolázottságától, nyelvjárási háttérétől stb.), a beszédhelyzettől (ezen belül pl. a beszédpartnerek társas jellemzőitől, egymáshoz fűződő viszonyától, a tevékenység közegétől és jellegétől, azaz a beszédhelyzet formalitásától) és más tényezőktől függ, ill. függhet. Balázs Géza más helyen maga is használja a *nyelvi változó* fogalmát; néhány bekezdéssel lejjebb „szövegtani változók”-ról beszél. Az alternatív kifejezési lehetőségek nyelvi változóként való bemutatása és a zűrzavar feltételezése azonban teljességgel kizárják egymást.

Végül megemlítem, hogy annak föltételezése, hogy egy nem nyelvbtlásként elhangzott vagy leírt nyelvi forma – esetünkben az *aki* vonatkozó névmás személyek csoportjára vonatkoztatva – lehet „fölösleges”, szintén nyelvi mítosz (lásd még a 31. szemelvényt).

A vizsgált anyagban nagy számban található olyan cikkek, amelyek többértelmű nyelvi megoldásokat kárhoznak arra való hivatkozással, hogy *értelmezavarok*, félreértést okozhatnak. Nézzünk meg erre három különböző típusú példát!

7. Van még más kötöttség is a „kötetlen” magyar szórendben. A jelző, az értelmező vagy a mellékmondat nem szakadhat el attól a mondatrészről, amelyre vonatkozik – kivéve, ha valamely rámutató szó összeköti őket –, különben nagy félreértések támadhatnak. Például: *Két román és egy magyar férfit fogtak el az útlevélezézők, akiket csalás, lopás alapos gyanújával adtak át a rendőrségnek.* (Buvári 2003.)

Nincs épeszű, magyarul jól tudó ember, aki a Buvári Márta által idézett mondatot és az ahhoz hasonlókat félreértene. Ugyanis a nyelvi megnyilatkozások értelmezésében mindig felhasználjuk a világról szerzett ismereteinket is, s figyelembe vesszük az adott beszédhelyzetből adódó fogódzókat is. Éppen ezért átfogalmazásra valójában nincs szükség, jóllehet kétségtelenül erény, ha valaki az ilyen kétértelműségeket is képes elkerülni úgy, hogy fogalmazása nem válik mesterkéltté vagy túl bonyolulttá.

8. A budapesti Skála Metro áruház oldalán hatalmas tábla tájékoztatja a vásárolókat: „A Skála Metro *mozgássérült liftje*”. Félreérthető, hiszen úgy hat, mintha a lift volna mozgássérült. Egyértelműbb lett volna a *Mozgássérülteknek fenntartott lift* felirat. (Orosz 2000.)

Ez a felirat egyáltalán nem érthető félre, ugyanis minden magyar anyanyelvi beszélő tisztában van azzal, hogy a *mozgássérült* szó csak személyre vonatkozhat, a lift pedig nem személy. Éppúgy, ahogy például az *egész busz dalra fakadt* mondatot sem szokták úgy értelmezni, hogy a kormánykeréktől kezdve a tengelykapcsolón át a kipufogóig minden alkatrésze énekelni kezdett, mert ezt az értelmezést a világról szerzett ismereteink kizárják (éppen ez teszi lehetővé a tömörítő eszközként szolgáló metonímia alkalmazását).⁶

Ha az Orosz Tamás által idézett példába mégis bele akarnánk kötni, akkor inkább a helyesírását bírálhatnánk fölül: mivel a *mozgássérült* jelző ez esetben főnév, a jelzett szóval egybe kellene írni. Ám a *Mozgássérültlift* forma annyira természetellenes, hogy a felirat készítői inkább két szóba írták. S jól tették, elvégre a helyesírás arra való, hogy megkönnyítse az emberek számára az olvasást, nem arra, hogy megnehezítse, s ezért az ilyen esetekben a „törvény”-nek a szellemét kellene nézni, nem a betűjét.

Nyelvileg viszont ezzel a kifejezéssel semmi probléma nincs, ún. jelentéssűrítő összetételről van szó, amely ugyanolyan „helytelen”, mint mondjuk a *betegszoba*, amelyről szintén elmondható, hogy nem „ő” beteg, hanem aki benne fekszik. S ugyanennyire „félreérthető” mondjuk a *locsolócső*, amely nem locsol, hanem vele locsolnak, a *váróterem*, amely nem vár, hanem benne várnak vagy a *sétálómagnó*, amely nem sétál, legfőlőbb használóik „sétáltatják”; és még folytathatnánk. Az ilyen alakulatok logikai alapon való kifogásolása olyan nyelvi babona, amit hivatásos nyelvészek nemigen terjesztenek, csak a mozgalmi nyelvművelők, viszont azzal, hogy az ilyen „logikatlanságokat” kifogásoló írásoknak helyet adnak, maguk is hozzájárulnak továbbéléséhez.

9. A következő példa a birtokos szerkezet értelemzavaró szerepéről árulkodik: „A külföldi állampolgárok üzletszerű értékesítése a vásárokon, piacokon nem szűnt meg. Az elmúlt évben már a máriapócsi búcsúvásáron is nagy számban megjelentek a helyi kereskedők rovására.” A *külföldi állampolgárok üzletszerű értékesítése* bizony kétértelmű. A második mondat alapján ugyan kiderül, hogy nem emberkereskedelemtől van szó, de az újságolvasó egy pillanatig sem esne zavarba, ha így fogalmaznánk: „A külföldi állampolgárok még mindig árusítanak üzletszerűen különböző termékeket a vásárokon, piacokon.” (Minya 2003b.)

Ez esetben a kétértelműség jobban kiütközik, legalábbis ebben a kontextusból kiszakított idézetben. A másik jelentés „bevillanása” egy kicsit komikus hatást kelt, úgyhogy itt valóban célszerű lehet a mondatot másképpen megfogalmazni. Nem azért, mert ezt valaki is félreértené, hanem épp az esetleges nemkívánatos stílus hatás miatt. De ez nem nyelvi, nem is nyelvhelyességi, hanem stilisztikai kérdés. S

az is stilisztikai kérdés, hogy stílusértékét tekintve a Minya Károly által javasolt változat nem egyenértékű az eredetivel. Az eredeti forma – nem tekintve persze az esetleges humoros „mellékeffektust” – formálisabb, mint a Minya által javasolt. Márpedig ha javítunk, akkor célszerű ugyanabban a stílusrétegben maradni. (A nyelvművelőknek a stílusrétegződés és egyáltalán a változati sokféleség iránti érzéketlenségéről alább még lesz szó, lásd pl. a 20. és a 21. szemelvényt.)

A nyelvekben meglévő ambivalenciával nyelvészek, filozófusok sokat foglalkoztak; vizsgálódásuk legfontosabb tanulsága, hogy a kétértelműségek nagy része csak strukturális szempontból, „elméletileg” jelent „problémát”, a beszélők a konkrét élethelyzetben a legritkább esetekben értik félre a kétértelmű megfogalmazásokat. Ennek fényében a strukturális kétértelműség mint a helytelenítés egyedüli indoka nyelvi babona. Nézzünk meg Albert Sándor (2003, 57) tanulságos fejtegetése nyomán egy példát, amely ezt segít megérteni!

Ha egy ember azt mondja: *Az esőköpenyemet a fürdőkádban hagytam, mert még nedves volt*, a mondat strukturális szempontból kétértelmű, mégsem kételkedik benne senki, hogy az esőköpeny volt a nedves, nem a fürdőkád. „Az esőköpenynek a fürdőkádba való betevése csak akkor számít értelmes cselekedetnek, ha az esőköpeny a nedves, és nem a fürdőkád. Ez viszont már olyan különleges tudást feltételez, amelynek ott kell lebegnie a fejünkben a mondat elhangzásakor, és ez a tudás szerepet játszik az információ megértésében” (Albert i. h.). A felmérések szerint az emberek ilyenkor olyan stratégiát követnek, amely a valószínűséget mérlegetli: sokkal valószínűbb, hogy az esőköpeny volt nedves, a kád pedig száraz, mint fordítva. Ha fordítva lenne, akkor erre bizonyára a beszélő hangsúlyosan föl hívná a figyelmet. Ugyanúgy ha netán a 7. példában szereplő útlevelezőket tartóztatták volna le, akkor ezt a szokatlan dolgot az újságcikkben valamiképpen megindokolták volna, s ugyanakkor funkciótlan lenne a két román és egy magyar (állampolgárságú?) férfi ilyen összefüggésben való említése. (Az értelemzavarra való hivatkozásra lásd még a 48. példát!)

Ha már a 9. példa kapcsán előjött a stílus kérdése, megemlítem, hogy a vizsgált anyagban néhány olyan cikk is található, melynek szerzője azért helytelenít egy nyelvi megnyilvánulást, mert nem ismeri föl sajátos stílusértékét. A Kovács Józseftől származó alábbi példa nem igényel kommentárt:

10. Nem nyelvtani, nem helyesírási, hanem tartalmi (logikai) hiba van a szintén országosan látható és hallható reklámszövegben: *Játsszon és nyerjen!* Szerencsejátékban való részvételre, áruvételre, előfizetésre fel lehet szólítani valakit, de nyerést parancsolni nem lehet. A nyereség csak lehetőség. Így talán jobb volna: *Játsszon! Nyerhet.* (Kovács 2003.)

A következő idézetben az a figyelemre méltó, hogy a nyelvművelő, jelen esetben Graf Rezső, a bírált nyelvi megoldásnak a szerzőjét vádolja azzal, hogy nincs tekintettel a használt szavak stílusértékére:

11. Ugyancsak gyakori jelenség a mai nyelvhasználatban – különösen a fiatalok körében –, hogy nem mindig vannak tekintettel a szavak sti-

lisztikai értékére. Kirívó példa az utóbbi időben, hogy az *együttes* – *csapat* – *banda* szavakat szinonimaként használják. Íme a példák: „Azt beszéli már az egész város, újra dübörög a *banda*.” Ez egy országosan ismert együttes koncertjéről szóló híradásban hangzott el. Egy másik híradásból: „Az énekes kiszállt a csapatból. Távozása megrázta a *bandát*.” [...] [A]z igényes köznyelvben a *banda* szó ’zenekar, zenei együttes’ jelentésben aligha fogadható el helyesnek. (Graf 2000.)

A következőkben nézzünk meg két „pozitív” nyelvi mítoszt; ezeket a nyelvészek egy része is terjeszti mind a mai napig. A „pozitív” nyelvi mítoszok a nyelvi rendszer valamely elemét, jelenségét, tulajdonságát méltatják, olyan állítva róla, ami nem igaz vagy aminek az igazságértéke nem ítélné meg.

12. A magyar nyelv egyik legfőbb jellegzetessége a tömörség. (Buvári 2001.)

A magyar nyelv mint ragasztó (agglutináló) nyelv valóban képes sok olyan jelentésmozzanatot toldalékokkal kifejezni, amelyet más nyelvekben – elsősorban az elszigetelő (izoláló) nyelvekben önálló szavak hordoznak. Nyelvünknek ezt a tömörítő tulajdonságát az angol nyelv szétagoló jellegével szokták szembeállítani. Sokáig jómagam is elhittem, hogy a magyar nyelvre a tömörség különösképpen jellemző. A hitem akkor kezdett meginogni, amikor rájöttem, mennyire nehéz definiálni azt, hogy mi számít egy nyelvben egyáltalán analitikus (szétagoló) és mi szintetikus (tömörítő) megoldásnak. A magyar nyelv különleges tömörségébe vetett hitem akkor omlott össze, amikor a magyar fordításkutatók gondos összevető elemzése nyomán ráébredtem arra, amire mint végzettségemet tekintve magyar–angol szakos tanár magam is rájöttem volna: a magyar csak alaktanában tömörítő, ellenben mondattanában sokkal „szószátyárabb” az angolnál és más indoeurópai nyelveknél, hiszen nagyon sok mindent, amit emezek egyszerű mondattal fejeznek ki, a magyar csak összetettal képes visszaadni (lásd Klaudy 1999/2002, 82–83).⁷ Mindez persze még mindig nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a magyarban összességében mégis a tömörítő megoldások legyenek túlsúlyban, ennek egzakt kimutatása azonban – attól tartok – lehetetlen feladat.

A másik, az előzőtől nem teljesen független mítosz szerint a magyar nyelv egyedien különleges, más nyelvektől eltérő; ezt a meglátást nyelvünk külföldi csodálói-nak lelkes dicsérő szavaival szokták alátámasztani. Nézzünk most meg egy magyar véleményt, Szemkeő Juditét!

13. Tudományok sem fejlődhetnek szegényes nyelvi talajon. Anyanyelvünk szerkezete gondolkodásunkat is befolyásolja. Talán éppen az egyedi logikájú, gazdag magyar nyelvnek köszönhető, hogy annyi neves tudóst adott ez a kis ország a világnak! (Szemkeő 2000.)

A valóság az, hogy a magyar nyelvben valószínűleg egyetlen olyan jelenség sincs, amelyre ne lehetne a világ több ezer nyelve közül valamelyikben (általában sokban) példát találni, nem tekintve persze a szavak, szóelemek konkrét hangalakját és jelen-

tését. Ami nyelvünket egyedivé teszi, az ezeknek a nyelvi jelenségeknek az együttes előfordulása (lásd Bárczi 1956/1980, 471–472). Csakhogy ilyen értelemben minden nyelv egyedi, még az olyan közeli rokon nyelvek is, mint a cseh és a szlovák.

Az első csokorba tartozó utolsó szemelvényben is egy közkezdvelt mítosz fogalmazódik meg. Az idézet ezenkívül egy fontos módszertani kérdést is fölvet, amely jól rávilágít a nyelvművelés és a társasnyelvészet közötti mélyreható módszertani különbségekre.

14. Veszélyben az életünk? Ez a csodálatos kék bolygó? – Igen. De veszélyben a nyelvünk és a nyelvhasználat is. Nem kell ehhez, hogy Herder jóslata félemlítsen minket! Csak nézzünk körül, tartsuk nyitva a szemünk és a fülünk, ahogy több versenyző is megtette. (Bencédy 2003a.)

Bencédy József nyelvész és Lőrincze Lajos-díjas nyelvművelő úgy gondolja, hogy egy nyelv veszélyben lehet egy olyan országban, ahol hivatalos nyelvként használja csaknem az egész lakosság az élet minden területén. Ez nem így van, s ezért nyelvünk egyáltalán nincs jelenleg veszélyben Magyarországon: „a magyar teljes használati körű nyelv, funkciói a társadalmi és magánélet, a gazdaság és a politika, a kultúra és a tudomány valamennyi körére kiterjednek (Herman–Imre 1987, 530). Ami csakugyan veszélyben van, az a fentebb említett nyelvi mítoszokon alapuló nyelvművelői eszmény. Azért viszont nem kár. Más a helyzet persze a határon túli kisebbségi magyar közösségekben, ahol a magyar veszélyeztetett nyelv, ám ott sem a többségi nyelvekből átkerülő kontaktusjelenségek jelentik a veszedelmet, hanem a magyar nyelv visszaszorítására törekvő nyelvpolitika, ill. a kisebbségi helyzetből eredendően következő hátrányok. Ha netán az Európai Unióban idővel veszélybe kerülne a magyar nyelv, ugyanúgy nem a „beáramló” idegen szavak és szerkezetek fogják veszélyeztetni, hanem az, hogy esetleg kiszorul a nyelvhasználat bizonyos színtereiről (pl. egyes szaktudományok művelésének nem lesznek magyar nyelvű fórumai). Ezen azonban nyelvművelői eszközökkel nem lehet segíteni. (Lásd még a 43. szemelvényhez fűzött kommentárt!)

Az, hogy a nyelvművelés nem alkalmas a magyar nyelv „megvédésére” a határon túl vagy a kibővült Európai Unióban, nem fogyatékosága, amiképpen a mákdarálónak sem fogyatékosága, hogy nem lehet vele zoknit stoppolni. Nem arra való. A fogyatékoságot nem a nyelvművelésben kell keresni, hanem azokban a hivatásos és laikus nyelvművelőkben, akik a nyelvművelést nem arra használják, amire való. Ami pedig a jelenlegi magyarországi magyar nyelvet illeti, annak nyelvművelői eszközökkel történő „védelme” ahhoz hasonlítható, mint ha a háziasszony mákdarálóval rontana neki – az ép zokninak. (A „nyelvvédelem” kérdésére lásd még a 47. szemelvényhez fűzött megjegyzéseket!)

Ami pedig a Bencédytől idézettek módszertani vonatkozását illeti: még ha egy pillanatra elhinnénk is azt a lehetetlenséget, hogy ma Magyarországon veszélyben lehet a magyar nyelv, akkor is csacsiság föltételezni, hogy ennek megállapításához elég, ha körülnézünk, és nyitva tartjuk a szemünk és a fülünk. A nyelvi folyamatok annál sokkal bonyolultabbak, hogy a rendszertelen (vagy akár rendszeres, módszeres és hosszan tartó) megfigyelés elegendő legyen azok megragadására, leírására.

Nyelvi jelenségek, folyamatok „leírásának” módja

Mivel még a hivatásos nyelvművelők közt is akadnak olyanok, akik – amint láttuk – úgy gondolják, hogy a nyelvi jelenségek, folyamatok leírásához elegendő nyitva tartani a szemünket és a fülünket, nem csodálkozhatunk, hogy megállapításaik rendszerint nem empirikus kutatások eredményein, hanem saját megérzéseiken alapulnak. Pedig a legtöbb fontos ún. nyelvhelyességi kérdéssel kapcsolatban folytak már empirikus vizsgálatok; ezek lassan-lassan az összefoglaló jellegű, mindenki számára könnyen hozzáférhető kézikönyvekbe is utat találnak (lásd pl. a közelmúltban megjelent két reprezentatív kötetet, Kiefer [szerk.] 2003; Kontra [szerk.] 2003).

A vizsgált cikkek tanúsága szerint a légből kapott állítások nagyon gyakran a tollhegyre tűzött nyelvi jelenségek *elterjedtségével*, ennek mértékével kapcsolatosak: a szerzők többnyire vagy azt közlik – nyilván megérzésükre támaszkodva –, hogy a szóban forgó jelenség gyakori előfordulású, vagy pedig – ha nem érzik ilyennek és nem is merik ilyennek minősíteni – azt állítják róla, hogy terjed. Mindkét esetben rendszerint érzelmileg színezett, negatív értékítéletet kifejező vagy sugalló kifejezéseket használnak. Ez élesen szemben áll a társasnyelvészet tárgyilagos, empirikus kutatásokon alapuló megállapításaival az egyes változatok gyakoriságát illetően.

Természetesen nem lehet közvetlenül összehasonlítani egy társasnyelvészeti témájú tanulmányt egy „népszerűsítő”-nek szánt nyelvművelő írással. A valóban tudományos népszerűsítő irodalomban szintén előfordulnak az érintett jelenségek gyakoriságára való „fedezet nélküli” utalások. Nem is lenne ezzel olyan nagy baj, ha csak a jelenségek leírása lenne a cél, s a gyakoriságra való utalás tárgyilagos volna, mint ahogyan azt a nem nyelvművelők által írt nyelvi ismeretterjesztő írásokban látjuk (pl. Kálmán–Nádasdy 1999, Nádasdy 2003). Csakhogy a nyelvművelők a jelenségeket, amelyekről írnak, többnyire értékelik is, márpedig egy megalapozott értékítélet nem alapulhat „fedezet nélküli” becsléseken. (Az értékítéletekkel sok más probléma is van, ezek egy részéről a következő két fejezetben lesz szó.) Még nagyobb baj, hogy a gyakoriságra utaló nyelvművelői kifejezések már önmagukban is negatív értékítéletet sugallnak, így a leírás és az értékelés teljesen összemosódik. Nézzünk meg néhány jellemző példát! Az első Fodor István nyelvésztől való.

15. A külföldön élőknek gyakran szembetűnik olyasmi hazai tartózkodásuk alatt, amit az itteniek már nem vesznek észre, mert megszokták. Ez vonatkozik az élet sok dolgára, köztük az élőbeszédre is. Ha ezt teszem szóvá, az elburjánzott idegenségekkel, főként a legtöbbször helytelenül írt vagy használt angol szavakkal, cégnevekkel kellene kezdenem, de az nem fér bele e cikk kereteibe, egész kötetnyit lehetne belőlük összeszedni. (Fodor 2003a.)

Az „egész kötetnyit lehetne belőle összeszedni” többé-kevésbé ártatlan stíluselem, ám az „elburjánzott” idegenség egyértelműen negatív értékítéletet fejez ki. Ez a szó jelzőként is, állítmányként is egyik kedvelt szava a nyelvművelőknek, egyfajta nyelvművelő „terminus”-nak lehet tekinteni. A nyelvművelő „terminusok” olyan szavak és kifejezések, amelyek vagy tudományosan értelmezhetetlen fogalmakat jelölnek (pl. *nyelvtisztaság*), vagy pedig olyan nyelvi jelenségekre, folyamatokra, törvényszerűségekre

gekre, emberi tulajdonságokra, magatartásformákra stb. utalnak, amelyeknek a nyelvtudományban, lélektanban stb. megvan a maguk bevett neve (ilyen pl. az említett *elburjánzott*, melynek az *elterjedt* vagy *nagyon elterjedt* a szaktudományos megfelelője). Ettől a nyelvművelő megnevezés rendszerint épp abban különbözik, hogy érzelmileg nem semleges és negatív értékítéletet fejez ki, vagyis megbélyegző jellegű.

16. Az alábbiakban hibagyűjteményem olyan darabjait osztom meg az olvasóval, melyekről úgy érzem, az utóbbi időben mind erősebben terjednek. „A bokroknak kellemes illata van.” Helyesen: A bokroknak kellemes illatuk van. „A képzőknek nincs önálló jelentése.” Helyesen: a képzőknek nincs önálló jelentésük. Mindkét példát német–magyar nyelvtankönyvből vettem, de vehettem volna bármely más sajtótermékből, rádió- vagy tévéműsorból, hiszen hemzseg tőle mindenfajta nyelvi megnyilvánulás. (Vígh 2000.)

A *hemzseg tőle* szintén tipikus nyelvművelői „műszó”, amely kiválóan alkalmas a negatív értékítélet kifejezésére. Pedig a *Nyelvművelő kéziszótár* Vígh Erikánál enyhébben ítéli meg az idézett esetekben a számbeli egyeztetés elmaradását (lásd NymKSz. 1996, 72). A „mind erősebben terjednek” formula történeti megállapítás. Érdekes volna tudnunk, csakugyan terjed-e ez a forma, s ha igen, mennyire „erősen”, ám ennek megállapítására bizony nem volna egyszerű! A társasnyelvészek sokszor úgy próbálnak nyelvi változásra következtetni, hogy megvizsgálják, milyen a régebbi és az újabb forma gyakorisági megoszlása az egyes korosztályokban. Amennyiben a régi forma a fiatalok körében jelentősen ritkábbnak bizonyul, mint a többi korosztályban, az új forma pedig gyakoribb, fölvetik annak lehetőségét, hogy a vizsgált csoportban esetleg nyelvi változás van folyamatban. Ezt azonban nem állítják biztosan, mivel az érintett nyelvi változó egyes változatainak ilyen eloszlását másképpen is lehet magyarázni. Ezért addig, amíg a „valóságos időben” végzett vizsgálattal meg nem erősítik a „látszólagos időben” végzett vizsgálatok eredményeit, azt a feltételezést, hogy nyelvi változás van folyamatban, nem tekintik bizonyítottnak. Ennek pedig az a módja, hogy a felmérést 10, 20, 30 év múlva megismétlik; ez esetben az egyes változatokra vonatkozó gyakorisági megoszlások változásából bizonyítani vagy cáfolni lehet a nyelvi változással kapcsolatos feltételezést.

Miközben a társasnyelvészet hatalmas tudományos apparátust, szellemi tőkét és anyagi eszközöket mozgósít a nyelvi változások vizsgálatára, addig – a vizsgált cikkek tanúbizonysága szerint – a nyelvművelők saját megérzéseikre támaszkodva rendkívüli határozottsággal „képesek” megállapítani, hogy a kipécézett jelenség terjed-e vagy esetleg – ritkábban – visszaszorulóban van. Az idézett eset a korrektebbek közé tartozik, hiszen szerzője az „úgy érzem” formulával utal arra, hogy nem kutatási eredményekre támaszkodik, hanem saját megérzésére.

A kevésbé korrektek közül nézzünk meg egy szlovákiai vonatkozású példát, Balázs Géának a már említett „problémafelvető vázlat”-ából!

17. Teljessé vált a bizonytalanság a helyhatározóragok használatában (különösen a határon túliak esetében). A rendszer bonyolult, nehezen elsajátítható (pl. Nagyszombaton – Nagyszombatban helyett, halmozott hiba: Romaszombaton – Rimaszombatban helyett). (Balázs 2003b, 5.)

Abban kétségtelenül igaza van a szerzőnek, hogy a rendszer bonyolult és ezért szinte minden egyes helységnév helyragozását külön-külön meg kell tanulni, nem tudni azonban, mit kell érteni bizonytalanságon, s mit jelent az, hogy ez a nyelvi bizonytalanság „teljessé vált”. A nem szlovákiai olvasó kedvéért megjegyzem még, hogy a *Roma-szombat* forma eléggé közhasználatú, tréfás elferdítése a *Rimaszombat* helységnévnek, s arra a tényre utal, hogy a városban jelentős arányban él roma lakosság.

Előfordul, hogy a nyelv művelők a pellengérré állított jelenséget egy *átfogóbb tendencia* részeként mutatják be anélkül, hogy véleményüket bármilyen érveléssel vagy empirikus adattal alátámasztanák. Az egyik ilyen tendencia a „nyelvszegényedés” és „egyszerűsödés”, amely az egynyelvű vagy stabil kétnyelvű közösségekben használt nyelvek esetében tudtommal ismeretlen még a strukturalista szemléletű történeti irodalomban is, nem beszélve a történeti társasnyelvészetről. Az, hogy a nem nyelvcserehelyzetben lévő nyelvek „szegényednének”, mítosz; „egyszerűsödés”-ről a nyelvi rendszer egy-egy részrendszerében lehet ugyan szó (pl. az angol nyelv alakítani rendszere az óangoléhoz képest kétségtelenül egyszerűsödött⁸), az azonban, hogy az egész nyelvi rendszerre nézve is beszélhetnénk egyszerűsödésről, több mint kétséges.

A másik tendencia, melynek megnyilvánulásaként a kipécézett jelenséget kezelik, a „nyelvkeveredés”. A mai kontaktológiai és társasnyelvészeti irodalom kerüli a *nyelvkeveredés* műszót, mivel azt sugallja, hogy a két nyelv együttes használata ötletszerű, önkényes (lásd az 1. szemelvényt). A nyelvi kontaktushatásnak különféle válfajai vannak, s ezek megnevezésére érzelmileg semleges, értékítéllettől mentes műszavak használatosak a szakirodalomban (pl. kölcsönzés, szubsztrátumhatás, interferencia, kódváltás stb.).

Mindkét tendenciára, a „nyelvszegényedés”-re és „egyszerűsödés”-re, ill. „nyelvkeverésre” egyaránt utalhat az átfogó „nyelvromlás” „műszó”, amely a nyelvtudományban ma már teljességgel szalonképtelen (lásd még a 23. és a 43. szemelvényhez fűzött kommentárt). Még Bencédy József (2000) is az „átlagos beszélő”-höz köti a nyelvromlás mítoszáát: „Az átlagos beszélő, az átlagos nyelvtudat csak a »hibákat« látja, ezért egykettőre kész az ítélettel: *romlik a nyelv*. Ezzel kettős hibát követ el: egyrészt nem tesz különbséget a nyelv állománya (a *langue*) és ennek mozgósítása, használata (a *parole*) közt, másrészt a hibáztatást eltúlozza, általánosítja. Ezzel szemben az a meggyőződés, hogy a nyelv a maga sokoldalú változásában előre mozog, mert gondolkodásunk – mellyel szorosan, elválaszthatatlanul összefügg – szakadatlanul fejlődik, s nem tudna újabb meg újabb területeken előretörni, ha nem lenné meg a gondolatok kifejezéséhez szükséges nyelvi eszközöket.”

18. Visszaszorulóban a zöld terület. – Ugyanígy tűnnek el a nyelvi színek (kifejezések, stílusok, műfajok, sikeres kommunikációs technikák) is. (Balázs 2003c.)

Nyelvész körökben eléggé egyöntetű az a nézet, hogy a magyar nyelvben – akárcsak a többi nyelvben, a kihálóakat nem számítva – a nyereséglista jóval bővebb, mint a veszteséglista. Ezzel a véleménnyel még az *Édes Anyanyelvünk* hasábjain is találkozhatni. Bencédy József állapítja meg egy másik írásában (2003b) a következőket: „Nyelvünk eleven, életerős, hadd mondjam: kreatív e mai száguldó világban. Gondol-

junk csak a nagyszámú új magyar szóra (*billentyűzet, kijelző, egér, mikrosebész, holdkomp*), melyek révén elértük, hogy nincs olyan (akár újabb) tudomány, amelyről magyarul, magyar szavakkal ne tudnánk szólni.” Bencédy írásának ez a része üdítő színfolt a nyelvünk áldatlan állapota miatti nyelvművelői sirámok tengerében.

Az, hogy egész műfajok, stílusok, kommunikációs technikák tűnnének el a nyelvünkől, ahogy Balázs Géza állítja, meglehetősen merész megállapítás. Nem lehetetlen persze, hogy egy nyelvben egy-egy műfaj, stílus, kommunikációs technika fölöslegessé, túlhaladottá váljon (pl. a rendszerváltás után a kommunista pártzsargon). Kérdés azonban, milyen kutatásokon vagy legalább megfigyeléseken, következtéseken alapul ez az állítás. Mindenesetre a zöld területek csökkenésének analógiája azt mutatja, hogy Balázs Géza – szemben Bencédy Józseffel – a mai magyar nyelvet leépülőben lévőnek látja és láttatja.

A nyelvszegényedés és a (negatív értelemben vett) egyszerűsödés (együttesen „kopás”) mítosza meglehetősen népszerűnek látszik a vizsgált sajtótermékekben, még az egykori magyar miniszterelnöktől, Orbán Viktortól is van rá példánk (Orbán 2000). Most azonban közhelyszerű megfogalmazása miatt nem ezt idézzük, hanem egy plasztikusabb, egyedibb metaforát mutatunk be, szintén a népszerű nyelvművelő, Balázs Géza tollából:

19. Mindent elönt a szemét. Egyszerűsödik, durvul, rongyolódik a nyelvhasználat. (Balázs 2003c.)

A „rongyolódás” metaforája ebben a szemelvényben „csak” a nyelvhasználatra vonatkozik, nem a nyelvre, de hát a kettő nem választható el egymástól, ezenkívül pedig a nyelvhasználat „egyszerűsödése” is bizonytalan – s alighanem bizonyíthatatlan és cáfolhatatlan – feltételezés. Más szerzőtől a *nyelvszegényedés* „műszó” használatára is van példa a vizsgált anyagban (Büky 2000). Balázs Gézának ez a megfogalmazása egyébként példa az ún. asszociatív megbélyegzésre, amelyről később lesz szó (lásd az 50–53. szemelvényeket).

Az idézett szemelvény a nyelvművelők „látteleleteinek” egy további sajátosságára is rávilágít: arra, hogy megállapításaik sokszor elnagyoltak, megfoghatatlanul általánosak és teljes mértékben dekontextualizáltak, emiatt pedig igazságértékük megállapíthatatlan. Mert készséggel elismerem, hogy a mindennapi beszélt nyelv bizonyos tartományaiban, bizonyos helyzetekben elvben éppenséggel érvényesülhet valamiféle egyszerűsödési tendencia; ám kétlem, hogy például a jogi vagy mikrobiológiai szövegek nyelvhasználatára egyszerűsödne, durvulna vagy „rongyolódna”. Pedig „a” nyelvhasználatba ezeknek a regisztereknek a használata is beletartozik.

Figyelemre méltó még a fenti idézetben az „egyszerűsödés”-nek negatív kontextusban való használata, hiszen más esetekben a nyelvművelők épp az egyszerűség nemes eszményének jegyében bírálják bizonyos regisztereket (elsősorban a hivatali és jogi szaknyelvet) és nyelvi jelenségeket. Ezt látjuk a következő szemelvényben.

20. A magyar nyelv egyik legfőbb jellegzetessége a tömörség. [...] A magyar nyelv egyik legfőbb értékét rontja a terjengősség divatja; ahol elég volna rag, névutót használnak: -nak/-nek helyett részére, számára, ahol elég volna a névutó, oda ragos, igeneves szószerkezetet tesz-

nek. Előtt helyett megelőzően, után helyett követően. Nem lehet felütni az újságot, bekapcsolni a rádiót úgy, hogy ne ütközzön az ember legalább két „követő”-be. „A kisgazda politikus ezt követően részletesen ismertette...” Mindjárt a következő hasábjában: „...merényletet követtek el ellene, és ezt követően a »családi tanács« úgy döntött...” „A budapesti ünnepséget követően...” Miért nem jó az, hogy „a budapesti ünnepség után”? (Buvári 2001.)

A nyelv művelők szemmel láthatólag épp azt kifogásolják az egyes regisztertípusokban, ami eredendően jellemző rájuk: a mindennapi beszélt nyelvvél azért van bajuk, mert „egyszerűsödik”, a formálisabb regiszterekkel pedig azért, mert túlságosan bonyolultak. Buvári Márta a jelek szerint nem vette észre, hogy az általa kárhoztatott formák a legtöbb esetben nem az élőbeszédben fordulnak elő, hanem a formális stílusban: nem véletlen, hogy ő is az újságra és a rádióra hivatkozik. A formális stílus a világ minden nyelvében a hosszabb formákat kedveli. (Egészen feltűnő ez a távolkeleti nyelvekben, ahol nagyon erőteljes az udvariassági stílusrétegződés.) Ilyen alapon az *azonban* vagy a *meglehetősen* is fölöslegesen körülményeskedő, hiszen mondhatjuk úgy is, hogy *de/ám*, ill. *eléggé*, pedig tudtommal sem az egyik, sem a másik nem számít még a legortodoxabb nyelv művelők szemében sem helytelennek.

Egyébként ha az ilyesfajta terjengősség „divat”, akkor a *divat* szót is át kell értelmezni, ez ugyanis az értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadása szerint '[...] koronként változó szokások összessége', ill. 'felkapott szokás, gyakorlat' (ÉKsz.² 2003, 226). Márpedig a formális stílusnak ez a jellegzetessége korántsem változik koronként, és nem valami „felkapott” szokás, hanem évezredek óta tartós gyakorlat a világnak alighanem minden nyelvében. Egy példa erre, igaz, nem a távoli múltból, csak a 19. század közepéről:

21. Türelmesnek kell lennünk, mert bizony nem könnyű elszakadni a hivatali nyelvről sok-sok régi megrögzöttségétől. Egy igazán beszédes bizonyosságot említhetünk erre. Petőfi – tudjuk – mily forradalmian új volt a maga egyszerűségével, természetességével, költeményeiben, prózájában egyaránt. Mégis mit tapasztalunk, mikor a költő, nem a kezdő, hanem a kifejlett íróművész Petőfi azért vesz kezébe tollat, hogy hivatalos iratot fogalmazzon? Íme, így szól a nagy költőnek 1849. május 28-án kelt beadványa, melyben lemond őrnagyi rangjáról: »Alólirott a katonai pályáról a polgári életbe lép át, s őrnagyi rangját ezennel a t.c. [teljes című] hadügyminisztérium kezeibe teszi le, mely lemondás elfogadásáról oklevelet kiadni kéri.« – Még egy Petőfi sem tudta magát függetleníteni korának róli meg kiadni kéri-féle kifejezésekkel csikorgó hivatalos írásmódjától, hogyha egy minisztériumhoz fordult. (Ferenczy 1980, 161.)

A vendég szemelvényben található idézet épp Petőfi kitűnő stílusérzékét mutatja, mert kiderül belőle, hogy költőnk nemcsak verset tudott írni, hanem hivatalos beadványt is – mindegyiket a maga szokásos és elvárt stílusában. Ezt nem vette észre Ferenczy Géza, „legnagyobb tudású, legfáradhatatlanabb nyelv művelőink egyike” (Elekfi 1980, 5).

Az *Édes Anyanyelvünk* vizsgált számaiból nem hiányzik a „nyelvromlás” rémképének nyílt megidézése sem. Nézzünk meg egy példát, amelyben Brauch Magda ezt a rémet történeti folyamatba ágyazza!

22. A kifejezésbeli hanyagság, pontatlanság, igénytelenség nem új keletű, minden időben bírálat tárgya volt (különös tekintettel a 30-as évek nyelvművelő mozgalmára), de – ami a legszomorúbb – a hibák túlnyomó többsége nemcsak megmaradt az élő nyelvhasználatban, hanem, különösen az utóbbi néhány évben, érezhetően meggyorsult a nyelvromlás, és újabban már teret nyer az írott sajtóban, a hangos hírközlésben is. (Brauch 1999.)

Tudjuk, hogy főleg azért maradtak meg a „kifejezésbeli hanyagság”-ok, „pontatlanság”-ok, s él és virul továbbra is az „igénytelenség”, mert valójában az élő nyelvhasználat természetes jellemzőiről van szó. Ez a szerző példáiból is kiderül: a „romlás virágai” közt vannak a *-tól, -től* ragos hasonlító szerkezetek (nagyobb *tőlem*), a *-t* végű igék felszólító és kijelentő módú alakjainak egybeesése, az ún. *suksük* (megírhasuk 'megírhatjuk'), a *telefon kap* kifejezés, valamint számos erdélyi magyar kölcsönző és (véltetően) interferenciajelenség. Ezekben természetesen semmi kivetnivaló nincs, különösen az általánosításnak azon a szintjén, amelyen a szerző mozog.⁹

A nyelvművelő „műszókincs” is mozgásban van. Erre utal, hogy a vizsgált anyagban a megszokott „romlás” mellett a „roncsolódás” változattal is találkozhatni, amely a „romlás”-nak egy hatásosabb, erőteljesebb szinonimája. Talán nem véletlen, hogy egy neves írónak, Szakonyi Károlynak az ünnepi köszöntőjéből származik.

23. Ha a magyarnak, mint Hubay Miklós legújabb, tragikus hangvételeű, Elnémulás című drámájában az északolasz vidék egyik nyelvének, a friulinak a kihalásától nem is kell félni, mert remélem, ez a veszély nem áll fönn, de a roncsolódásától igen. (Szakonyi 2003.)

Az értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadása szerint a *roncsolódik* ige jelentése '(egyre inkább) darabokra töredezik, szakadozik' (ÉKsz.² 2003, 1154). Ebből következően a „roncsolódás” „műszó” nem egyszerűen helyettesíti a sok használat során kissé megkopott „romlás” szót, hanem a romlásnak egy nagyobb, mélyrehatóbb, tragikusabb mértékét jelenti.

A kétnyelvűségi, kontaktológiai, történeti nyelvészeti szakirodalom – amint említettem – a *romlás* „terminust” nem használja; maga a fogalom – valóságos és jól körülhatárolható tartalommal – a nyelvcserhelyzetekben zajló nyelvi folyamatok leírásában kap szerepet, s a *nyelvreépülés* (nyelvi attríció) műszó utal rá. Ugyanez a terminus használatos a nyelvcserfolyamat végső stádiumának leírására is. Mindennek azonban semmi köze a magyar nyelv magyarországi változataihoz. (Nyelvünk kisebbségi változataihoz, azok egyes szegmenseihez, igen, de a szerző nem ezekre gondolt.)

Amint a 17. szemelvényhez fűzött kommentárból kiderült, a vizsgált nyelvművelő írásokban sem kivétel nélküli az a vélekedés, hogy a magyar nyelv – vagy akár a „nyelvhasználat” – romlik. Idézzünk még egy megállapítást Bencédy József cikkéből!

24. [A] nyelv állományi része (szókincse és nyelvtani szerkezet) nem romlik, hanem fejlődik. Más a helyzet a sok és sokféle nyelvi eszköz egyéni használatával; itt valóban sok a gond és a javítanivaló. Csak-hogy: valóban romlásról kell beszélnünk? – Sok a gondunk, ezt el kell ismernünk, de romlásról szólni szerintem itt is elhamarkodott dolog. A bizonyítás sokoldalú megfontolást igényel. (Bencédy 2000.)

Bencédy József nemcsak azt állítja, hogy nyelvünk nem romlik, hanem egyenesen azt, hogy fejlődik. Ezen nyilván azt kell érteni, hogy gyarapszik szókincse, differenciálódik regiszterkészlete, esetleg finomulnak a kifejezési eszközei, vagyis folyamatosan alkalmazkodik az egyre bonyolultabbá váló nyelven kívüli valósághoz. Körülbelül ezt nevezték a prágai iskola nyelvészei az irodalmi nyelv intellektualizálódásának.

Ugyanakkor nem fogadható el Bencédynek az a véleménye, hogy a nyelvhasználatlaltal „sok a gond és a javítanivaló”. A helyzet valójában a következő. Minden ember egy mindennapi beszélt nyelvet sajátít el anyanyelvként. Ez áll hozzá legközelebb, ezt beszéli a legszponatánabb, legtermészetesebb módon; nagyon sok ember számára későbbi élete során is ez marad az elsődleges nyelvváltozat (vagy ahogy a társasnyelvészeten nevezik, vernakuláris). Az egyéb dialektusokat és regisztereket később „veszi birtokába”: egy részüket a mindennapi beszélt nyelvhez hasonlóan spontán módon sajátítja el, másik részüket intézményi keretek közt tanulja meg, mindenekelőtt az iskolában. A később elsajátított nyelvváltozatok közt vannak olyanok is, amelyeket ritkábban használ, azaz kevesebbet „gyakorol”, s ezért nem ismeri annyira, mint a vernakulárist.¹⁰ Előfordul tehát, hogy az adott nyelvváltozat szabályait megszegi, azaz ilyen értelemben „hibázik”. Ez általában nem okoz gondot, mert az egyes nyelvváltozatok határai lazák, elég nagy köztük az átjárhatóság, vagy ahogy szakszerűbben mondjuk: a nyelvváltozatok közvelegések.¹¹ Éppen ezért tényleges hibáról leginkább az adott nyelvváltozat elsajátításának folyamatában beszélhetünk. Ezenkívül pedig hibának tekinthetjük az ún. megkövesedett köztesben található egyedi nyelvi megoldásokat.¹² Ha Bencédy József erre gondolt, akkor persze egyet is érthetünk vele.

Itt jegyzem meg, hogy néhány túlbuzgó társasnyelvész számára az ellenkező a probléma: úgy vélik, az anyanyelvi beszélő egyáltalán nem követhet el hibát, legfőleg nyelvbotlasként. Ezt a furcsa vélekedést¹³ az egynormájú nyelvszemlélet lapangó továbbéléseként lehet csak minősíteni (lásd Lanstyák 2002b, 207–209). Hiszen ha elismerjük, hogy a természetes emberi nyelvek rendszerint nagyon sok változatban élnek – márpedig elismerjük –, akkor azt is el kell ismernünk, hogy a beszélő nemcsak az elsődleges nyelvváltozat gyermekkori elsajátítása folyamán követhet el hibákat (a felnőttnyelvi normához viszonyítva), hanem a többi nyelvváltozat „birtokbavétele” folyamán is (azon beszélők normájához viszonyítva, akik már az adott nyelvváltozatnak kompetens beszélői). Egy folyamatot természetesen csakis az „eszményi” végeredmény fényében lehet értelmezni, a tanuló hibáit is csak így lehet javítani.

Nos, a nyelvművelő legnemesebb feladata az volna, hogy nyelvhasználati tanácsaival a beszélők számára megkönnyítse a különféle nyelvváltozatok elsajátítását és korrekt használatát, s mindezt nyelvi ismeretterjesztő tevékenységgel is segítse.

A jelenségek megítélése

A nyelv művelés közismert jellemzője, hogy a nyelvi jelenségeket *értékeli* (többnyire negatívan), valójában ezt tekinti egyik fő feladatának. Amint a csacskaságoknak ebből a válogatásából is látszik, erre – legalábbis az idézetek szerzői – nem alkalmasak. Szemben a nyelv művelőkkel, a társasnyelvészek kínosan tartózkodnak az értékítélétől. (Ezt a tartózkodást még túlzásba is viszik, de ez más lapra tartozik.)¹⁴ Az értékelés – különösen az elmarasztaló – ritkán tárgyilagos; gyakran kísérik az értékelés hitelét rontó érzelmek, indulatok. Az eredmény szándékos vagy szándéktalan, nyílt vagy rejtett megbélyegzés. További probléma, hogy az értékelés összekeveredik a leírással, a látszólag leíró jellegű megállapítások sajátos szóhasználatukkal – amint több esetben is láttuk – rejtett értékítéletet hordoznak.

A vizsgált cikkekben olvasható konkrét nyelvhelyességi ítéletek a nyelv *strukturális szemléletéről* árulkodnak. A cél nem az, hogy a beszélő minél jobban boldoguljon a nyelvvel, hanem az, hogy az általa beszélt nyelv minél jobban megfeleljen az elvont nyelvi eszménynek. S bár újabban a nyelvőrök azt hangoztatják, hogy „a magyar nyelv műveléstől régóta nem idegen a nyelvi változás, a sokféle nyelvváltozat elismerése” (Balázs 2003a, 339), ez csak írott malaszt. A nyelvhelyességi ítéletek mögött nem nehéz fölfedezni a szilárd (készen kapott s változatlan, „romlatlan” formában tovább adandó) és homogén nyelv tovább élő eszményét. A beszélőnek az a dolga, hogy a tőle függetlenül létező nyelv szabályaihoz alkalmazkodjon – ezek pedig szinte mindig a standard nyelvváltozat szabályai. A szabályok pedig a nyelv művelők és a hagyományos leíró nyelvészek által állapíttatnak meg, az általánosításnak azon a szintjén, ahol eltűnik a társadalmi makro- és mikrokörnyezet, a konkrét beszédhelyzet tényezőinek sokasága, és persze maga a beszélő is.

Valóban „emberközpontú”, azaz antropológiai beállítottságú, a beszélő ember szükségleteiből kiinduló, a nyelvi produktumot a közlésaktus céljához mérő megközelítés, a kommunikatív stratégiákban való gondolkodás a „létező nyelv műveléstől” teljesen idegen. A nyelvőrök – ahogy maguk is mondják – „a nyelv ügyét” kívánják „előre vinni”, nem a nyelvet beszélő ember életét akarják könnyebbé tenni. Szemük előtt célként a nyelv „egészséges fejlődése”-nek biztosítása, nem a beszélő ember lelki épsége és sokrétű kommunikatív szükségletei lebegnek. Az *Édes Anyanyelvünk* megvizsgált számaiban számtalan „kiszólás” árulkodik erről a szemléletmódról. Nézzünk meg ezek közül néhányat!

25. Nézzünk magunkba, nem mondunk-e minduntalan ilyeneket: nem igazán, per pillanat, nem tettünk konkrét lépéseket, nem rendelkezem elég ismerettel? (Bencédy 2003b.)

Bencédy Józsefben láthatóan föl sem merül az a lehetőség, hogy egyáltalán létezhetne olyan élethelyzet, amelyben e kifejezések valamelyikének használata helyénvaló, célszerű volna, hogy létezhet olyan beszédhelyzet, amelyben informalitásánál vagy éppen formalitásánál fogva pontosan az adott forma használata látszik célravezetőnek, vagy a beszélő a tollhegyre tűzött szavakat, kifejezéseket stb. esetleg épp nem megfelelő kontextusban, jelölt stíluselemként szeretné sajátos céljainak elérésére használni.

Hogy világosabb legyen, mire gondolok, elmondom egyik személyes élményemet. Néhány évvel ezelőtt az egyik órám után a Comenius Egyetem bölcsészkarának magyar tanszékén az egyik hallgató négy szemközt beszámolt nekem arról, hogy az utóbbi időben depresszió gyöttri, s ez a tanulmányi eredményeire is kihat. Ahogy megpróbáltam ezt a szelíd, jóra való fiút biztatni, azon kaptam magam, hogy egyetlen mondaton belül három erős csallóközi nyelvjárási jelenséget használtam. Nyelvművelő szemmel nézve nyilván megbocsáthatatlan vétket követtem el, hiszen egy magyar nyelvészeti tantárgyakat oktató egyetemi docenstől elvárható, hogy a magyar szakos hallgatóival való kommunikációjában a standard magyar nyelvet használja. Jómagam utólag arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelvjárási beszédmódra való átváltással azt szerettem volna finoman kifejezni, hogy a hallgatóhoz, akivel beszélgetek, most nem tanárként szólok, hanem magánemberként, azaz a státusbeli különbségeket szerettem volna a nyelvjárási beszéddel háttérbe szorítani, a szolidaritás szempontját pedig előtérbe helyezni.

Egy-egy nyelvi megnyilvánulás helyénvalóságának megítéléséhez egy sor olyan tényezőt kell ismerni, amelyek esetleg kívülről nem is láthatóak, s ezért meg sem ítéltetők (egy-egy „hibás” forma használata lehet például – sok-sok más lehetőség közt – allúzió is, egy régebbi közös élményre, eseményre való finom visszautalás). Ebből következően az ilyen ítéletés normális körülmények közt értelmetlen, szükségtelen és szinte biztosan kudarcra ítélt tevékenység. Kivételt elsősorban az az eset képez, amikor a beszélő az illető nyelvváltozat elsajátításának a folyamatában van; ilyenkor természetesen az elhangzó vagy leírt hibák javítása a pedagógus, a szülő stb. részéről teljességgel indokolt, és semmi köze a megbélyegzéshez. Ennek hangsúlyozásával a társasnyelvészek adósok.

Van olyan vélemény, mely szerint a nagyobb nyilvánosságnak szánt beszéd is bírálható, sőt bírálendő. Természetesen a *beszéd*- vagy *írásmű*, komplex módon, mint nyelvi produktum megítélhető, ha kell, bírálható is, de ilyenkor nem az érintett nyelvi megnyilvánulásban előforduló különféle nyelvi jelenségek kiemeléséről, az előfordulás kontextusától való elszigetelésükről és pellengérré állításukról van szó, hanem az egész beszéd- vagy írásműnek szerves egészként való elemzéséről, az adott beszéd- vagy írásmű céljához igazított értékelési szempontok alkalmazásával. Magától értődő (ez is jó, hiszen ért + ódik visszaható képző, az ÉKsz.² is tartalmazza), hogy az értékelésnek vagy akár bíráltnak tárgyilagosságnak kell lennie, azaz a nyelv-tudományban használatos terminológiát kell alkalmaznia, a sajátos nyelvművelő „szakszavak” mellőzésével.

A következő idézet azért figyelemre méltó, mert szerzője, Szakonyi Károly író a nyelvművelő szemléletet tudatosan próbálja beleoltani a jobb sorsra érdemes anyanyelvi mozgalom tagjaiba. S ezzel együtt a nyelvművelésre jellemző érzelmi viszonyulást is.

26. Akik részt vesznek a Kazinczy-versenyeken, azok soha nem állnak be a pongyolán beszélők sorába. Nem mondják azt a televíziós műsorvezetővel reggelente, hogy legyen egy jó napjuk! Nem mondják a másnapi iskolai kirándulásra, hogy időjárásfüggő, nem mondják a mozijegy-re, hogy tikett, és haragszanak a sokféle center-re, plázá-ra, nem shop-pingol-nak, és így tovább. (Szakonyi 2003.)

A nyelvművelő, sőt az anyanyelvét szerető ember – ezek szerint – akkor jár el helyesen, ha haragszik. Legalábbis a sokféle *center*-re és *plázá*-ra, de alighanem a *suk-sük*-re és a *nákozás*-ra is. A most következő idézetben Fodor István nyelvész és nyelvművelő néhány strukturalista és purista alapon elutasított nyelvi jelenséget említ.

27. A témák között megtaláljuk az ismert nyelvi hibákat, stílustalanságokat, a verbális vagy viselkedésbeli udvariatlanságokat. Hiányolok azonban néhány helytelen, magyartalan lexikális, szintaktikai jelenséget: az egy határozatlan névelőnek az elburjánzását állítmányi és más mondatokban [sic!] (Ez egy igazi csoda), a két számnévi alaknak a mellőzését kettő helyett [sic!] (majd kettőezerhatban), a fókuszál igealak elterjedését a szabályosabb, magyarosabb fókuszol helyett stb. (Fodor 2003b.)

A *fókuszál* igealakkal Nádasdy Ádám nyelvész is foglalkozik egyik nyelvi ismeretterjesztő cikkében (1999, 264): „Az *-ál* képző termékeny, ma is gyakran járul latin – vagy ilyennek vélt – tövekhez, mint pl. *szponzorál*, *debütál*, *zsírál* vagy *fókuszál*. Ezek lateiner szívemnek nem mind tetszenek (főleg a *fókuszál* – Jupiterre kérdezem, hogy lehet a nominativus singularishoz igeképzőt ragasztani?!); de hát a nyelv nem hagyja zavartatni magát a mi iskolai emlékeinktől.” A kétféle megközelítésmód összehasonlítása igencsak tanulságos.

Nézzünk meg részletesebben egy példát egy nagyhatású nyelvi jelenség – az ún. „terpeszkedő” vagy „terjengős” kifejezések – sommás elutasítására, a használat körülményeire, regiszterbeli kötöttségére, adekvátságára (funkcionalitására) való tekintet nélkül! A „terpeszkedő”-nek bélyegzett kifejezések lényege, hogy egy igei jelentést egy névszó és egy többé-kevésbé kiüresedett jelentésű ige kapcsolatával fejeznek ki; ilyen pl. a *javaslatot tesz* a *javasol* szinonimájaként. Az ilyen kifejezések stílusértéke formálisabb egyszerű szinonimájukénál, s ezért sokuk használata a formálisabb regiszterekre jellemző. Továbbá szükség van rájuk olyankor is, amikor az igejelentést specifikálni kell, pl. az *áthidaló javaslatot tesz* helyet nem mondhatjuk azt, hogy **áthidalót javasol*. A „terpeszkedő”-nek bélyegzett névszó + ige kapcsolatok további csoportja a személytelenség kifejezésére jött létre, az ide tartozó kifejezések mintegy a nyelvünkől kiveszett szenvedő igemódot pótolják részlegesen, formális kontextusban, pl. *megrendezésre kerül* 'megrendeztetik'. Természetesen ezzel a kifejezési eszközzel is – mint bármelyik mással – vissza lehet élni; pl. túl gyakori használata a szöveget modorossá teheti (ami persze már stíluskérdés), de hát ez sok más, a nyelvművelők által sosem hibáztatott nyelvi eszközre is igaz.

Nézzük meg először, hogyan ítéli meg a „terpeszkedő kifejezések”-et az akadémiai nyelvművelés, utána pedig ismerkedjünk meg egy nyelvész véleményével!

28. A terjengős kifejezések többnyire szükségtelenül hivataloskodnak; a tudományos és szakmai zsargon eszközeiként pedig köntörfalaznak, fontoskodnak. Gyakori használatuk gondolati önállótlanyságra, sablonosságra, olykor a személyes felelősségvállalás kerülésére vall. A terjengős kifejezések, mivel általában pontatlanok, őszintétlenek, rombolják a bizalmat a nyelvi érintkezésben is. Egy részük ráadásul idegen-szerűség (általában germanizmus, ritkábban latinizmus). (NymKsz. 1996, 571.)

Hogyan ítéli meg ugyanezt a jelenséget a nyelvész? Aki jelen esetben nem más, mint ünnepeltünk, Zeman László. Zeman a nyelvművelők által megbélyegzett ún. terpeszkedő kifejezések használatát a szaknyelvekre jellemző nominalizálás egyik jellemző eseteként kezeli. „A nominalizálás mint nyelvtani fogalom szűkebb értelemben az igei állítmány vagy ilyen állítmányú mellékmondat átalakítását, beépülését jelenti a mondat szerkezetébe oly formán, hogy az igei tag névszói mondatrészszé válik” (Zeman 1988, 1042). A szerző a tárgyalt szókapcsolatokat olyan „igei-névszói kifejezések”-ként jellemzi, „amelyekben a névszói-főnévi összetevő elvont igei jelentést képvisel, s a szerkezet modellszerű alaptípusában jelentése, legalábbis hozzávetőlegesen, megfeleltethető az adott igével”. Zeman ezt a következő példákon szemlélteti: *hatást fejt ki, hatást gyakorol* < *hat*; *vizsgálatot végez* < *vizsgál*; *kifejezésre jut* < *kifejez* (az eddig felsoroltak az ún. általános tudományos szókincs elemei); *reakcióba lép* < *reagál* ('vegyül valamivel'), *oldatba megy* < *oldódik* (ez utóbbiak a kémia speciális szókincsének tartozékai) (Zeman 1988, 1045).

A tárgyalt analitikus igei-névszói szerkezeteket Zeman is (i. h.) a pusztán igei formák jelentéstani variánsának tekinti, akárcsak a nyelvművelők, ám ebből korántsem azt a következtetést vonja le, amit amazok, hogy ti. fölösleges terjengősségről volna szó. A szerkezet szakszerű funkcionális jellemzése rávilágít arra, miért is van rá a szaknyelvekben szükség: „A nominális változat funkcionális többletjelentése egyrészt a főnévi tag terminus voltából (sajátrezgést végez), másrészt az igei összetevő által a szabatos szaknyelvi jelölés és mondat szerkesztés megkövetelte »Aktionsart«-nak (rezgésbe hoz, kifejezésre juttat), diatézisnek (hőbontást szenved, kifejezést nyer) és igei aspektusnak (»miután elvégeztük a titrálást«) a kifejezéséből származik. De e szerkesztésmód a kettétagolt forma szórendi mozgékonyasága révén részt vesz a mondat aktuális tagolásának célszerű alakításában, s szövegi szinten biztosítja a szerkesztés egyöntetűségét (kohéziós tényező), eközben az egységes igealakokkal szemben tagolt, tehát »gerjesztett« kifejezés összetettsége-telítettsége ellenére a mondat szerkesztés átfogóbb szempontjából épp a tömör szövegezést szolgálja” (Zeman i. h.).

Azt, hogy a tárgyalt szerkezet bizonyos regiszterekhez kötődik, a nyelvművelők is észrevették: a *Nyelvművelő kézikönyv* még differenciáltan ítélte meg egyes típusait (lásd NyKk. 1985, 1007–1015), a kézisztárba már ez az árnyaltabb megközelítés „nem fért bele”. A nyelvművelő kézikönyv többek között azt is megállapítja, hogy az érintett alakulatok nagy része „voltaképpen körülírt szenvedő alak, általános alanyú, személytelen szerkezet”, s ezzel magyarázza, hogy ez a forma „az elvont, személytelen szerkesztésmódot kedvelő hivatalos nyelvben, a sajtóban, az értekező prózában, az előadói stílusban [...] és a szaknyelvben” gyakori (i. m. 1007). Ezek után azonban „nyelvünk szellemé”-ről úgy beszél, mint ami felülírhatja a szaknyelvi közlés sajátos követelményeit és szokásrendszerét, s azt sem veszi észre, hogy a szerkezet látszólagos terjengőssége ellenére a tömörítés eszközeként is használatos a szaknyelvekben:

29. Nyelvünk szelleme és a közlés szabatossága inkább a konkrét vonatkozású, személyre utaló, ragozott igealakok használatát kívánja meg, mintsem az elvont vagy személytelen szenvedő alakokét. De ezt tanácsolja a nyelvi gazdaságosság, a tömörség igénye is. A megfelelő

egyszerű ige mindenképpen természetesebb, mint a többnyire mesterkelt, ködös körülírás, és gyakran magyarosabb is. A folytonosan ismétlődő jellegtelen, tartalmatlan „segédigék” szűrítik nyelvünket, a megfelelő egyszerű igék ellenben változatosabbá és életszerűbbé teszik. (NyKk. 1985, 1007.)

Az ilyen „gleichschaltoló” megközelítéssel szemben érdemes megemlíteni, hogy a *Nyelvművelő kézikönyv* megjelenése előtt több évtizeddel végeztek már olyan statisztikai számításokat, amelyekből kiderült: bizonyos mutatók tekintetében nagyobb különbségek vannak ugyanazon nyelv eltérő regiszterei között, mint egyes önálló nyelvek között, ezeket egészként véve, tekintet nélkül regiszterbeli tagolódásukra (Sgall [szerk.] 1964, 18).

S mit állapít meg a „terpeszkedő kifejezések”-ről a fiatalabb nyelvművelői nemzedék legnépszerűbb képviselője, Balázs Géza?

30. Régi vesszőparipa a terpeszkedő kifejezések használata, pedig egészen egyszerű tudatosítással lehetne javítani ezen a stíluson (Karcag magasságában¹⁵, festményt csinál, megrendezésre kerül, intézkedést foganatosít). (Balázs 2003b, 4.)

Két évtizeddel a *Nyelvművelő kézikönyv* megjelenése után az akadémiai nyelvművelés eljut odáig, hogy egyik emblematikus képviselője a „terpeszkedő kifejezések” használatát „vesszőparipá”-nak titulálja,¹⁶ egy kalap alá veszi a *festményt csinál*-féle beszélt nyelvi lazaságot a személytelen fogalmazás eszközeként szolgáló *megrendezésre kerül* és a hivatali nyelvi *intézkedést foganatosít*-tal, az egész „problémát” pedig „egyszerű tudatosítással” véli orvosolhatónak a „nyelvstratégiai teendőket” áttekintő, az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága számára kidolgozott „problémafelvető vázlat”-ában. Ez a vázlat valóban sok problémát fölvet.

A strukturalista szemlélet egyik legjellemzőbb megnyilvánulása a kárhoztatott nyelvi jelenségek „fölösleges”-nek vagy „szükségtelen”-nek minősítése. Amint említettük (lásd a 6. szemelvényt), az, hogy egy alkalmilag vagy rendszeresen használt nyelvi forma az adott diskurzusban vagy magában a nyelvi rendszerben „fölösleges” volna, nem más, mint nyelvi mítosz. Egy nyelvi jelenségről kijelenteni, hogy „fölösleges”, legyen az bár teljesen alkalmi, semmivel sem értelmesebb vagy tudományosabb eljárás, mint a szomszédasszonyról megállapítani: „fölösleges lilára festenie lábujjai körmét”.

A fölöslegesség mítoszára számos példa található szerény adatbázisomban. Nézzünk meg egyet!

31. Ám ez a nyelvhasználat legyen tiszta, helyes, szabatos, igényes és fölösleges idegen hatásoktól mentes. (Brauch 1999.)

A jól ismert „terminus technicus”, a „fölösleges idegen szavak”-nak az ikertestvéreivel találkozunk ebben a Brauch Magdától származó idézetben. A kontaktológiai, kétnyelvűségi és történeti nyelvészeti szakirodalom nem ismeri a „fölösleges idegen hatás” fogalmát. Ez éppoly értelmetlenség, mint amilyen a „fölösleges nyelvi változás” volna, vagy mondjuk konkrétabban a finnugor szókezdő *k-nak *ch*-vá, majd

h-vá való fölösleges válása veláris mássalhangzók előtt, a finnugor magánhangzó-közi **-k-* fölösleges zöngétlenedése és spirantizálódása stb.

Egy-egy jelenség megítélése nem feltétlenül annyira fekete-fehér, hogy csak „fölösleges”-nek vagy „szükséges”-nek lehetne minősíteni. Létezik árnyaltabb megközelítés is:

32. Ez az ige, amely az egész magyar nyelvterületen a kelleténél jóval gyakoribb, nálunk, a román hatás következtében még nagyobb teret hódított (nyilván a román nyelvművelők sem örülnek neki). (Brauch 1999.)

A *csinál* ige, amelyről a fenti idézetben szó van, nem minősítetik fölöslegesnek, csupán az állapítatják meg róla, hogy „a kelleténél” jóval gyakrabban használják. Brauch Magda erdélyi önkéntes nyelvművelő hivatottnak érzi magát eldönteni, hogy a *csinál* igének mi volna a „szükséges” előfordulási gyakorisága, milyen szókapcsolatokban „szabadna” előfordulnia és milyenben nem.

Egy másik írásában ugyanez a szerző így fogalmaz:

33. Meggyőződése, hogy a nyelvi durvaságok (és ide tartoznak a nyomdafestéket nem tűró szavak, kifejezések is!) nem érdemesek arra, hogy a stílust, a köznapi beszédet színező argóelemek közé soroljuk őket. (Brauch 2001.)

Ez az idézet azt a benyomást kelti, mintha a nyelvművelő döntené el, hogy a szavaknak egyes csoportjai (esetünkben a durva és trágár szavak) valamely regiszterhez (esetünkben a szlenghez) tartoznak-e vagy sem. Az a meggyőződés, hogy egy nyelvi elem azért tartozik egy-egy regiszterhez, mert a nyelvész vagy a nyelvművelő oda sorolja, nyelvi mítosz. A nyelvésznek vagy nyelvművelőnek nincs ilyen hatalma a nyelv fölött. A nyelvész csupán arra képes, hogy megállapítsa: a durva és a trágár szavak a szlenghez tartoznak, mert a „szlenges” beszéd szükségszerű velejárói.

A nyelvművelők strukturalista alapállásából magyarázható a *nyelvi változások* gyakori elutasítása. Erre már fentebb is láttunk példát (lásd a 4. és 6. szemelvényt). Az alábbi példa olyan nyelvhelyességi kérdés, amelynek „emberközpontú” megítélése alighanem megbotránkoztatja a nyelvművelőket.

34. A MÁV egyik városközi (IC-) járatán pillantottam meg ezt a feliratot¹⁷, és azon nyomban magamhoz is vettem, hogy intő példa gyanánt bemutathassam olvasóinknak. A német, az angol, a francia és az olasz szöveg egyaránt hibátlan, csak a magyarban éktelenkedik egy súlyos hiba. Az a hely ugyanis, ahonnan a becses lelet származik, nem helység (település), hanem helyiség (fülke, szoba, olykor terem). [...] (K. G. 2003.)

A nyelvi rendszer szemszögéből nézve azért „helytelen” a *helyiség* és a *helység* „összekeverése”, mert egészen más a jelentésük. A magyar nyelvben működő hangtani tendenciák ismeretében persze nem nehéz megmagyarázni az „összeke-

verés” okát: annak az ún. kétnyíltszótagos tendenciának (vagy Horger-törvénynek) a működése hozta létre a *helyiség-ből* a *helység* formát, amely sok más belső keletkezésű és idegen eredetű szó hangalakját is befolyásolta (pl. *uruszág* > *urszág*, ebből pedig *ország*; *halovány* > *halvány*; *azután* > *aztán*; szláv *palica* > magyar *pálca*), s máig sem szűnt meg működni (lásd a fesztelen és lezser beszédben használt olyan szavakat, mint pl. a *hejleg* ’helyileg’, *amejket* ’amelyiket’, *politika* ’politika’, *asszem* ’azt hiszem’ < *asziszem* stb.). Valószínűleg soha nem vált volna ez az ártatlan hangtani változás nyelvhelyességi kérdéssé, ha a hangalak, amely létrejött, a *helység*, nem esett volna véletlenül egybe egy másik szóéval. Ez ugyan a beszélőket láthatólag nem zavarja, hiszen a kontextusból úgyszólván kiderül, hogy a *helység* szó szobát vagy falut, várost jelent, ám annál inkább zavarja a nyelvművelőket. Pedig valójában nem történt más, mint hogy egy mesterségesen – és eléggé ügyetlenül – létrehozott nyelvújítási szót, a *helysigét* az emberek egészséges nyelvérzéke megpróbálja könnyebben ejthetővé tenni.

Ugyan kinek származna belőle kára, ha az akadémiai nyelvművelés nem a nyelvi rendszer általuk elképzelt eszménye alapján járna el ez esetben, hanem elfogadná, hogy az átlagos – a nyelvművelők szakzsargonja szerint „igénytelen” – beszélőket a *helység* szó poliszemiája egyáltalán nem zavarja, a *helyiség* szónak szokatlan, a magyar nyelv hangsorépítési szabályaitól kissé eltérő hangalakja¹⁸ viszont igen, s „emberközpontú” döntést hozna ebben a kérdésben? S így ahelyett, hogy leszerelné a városközi vonatokról a „botrányos” feliratot, inkább felvenné a helyesírási szótárba a *helyiség* mellé – vagy horribile dictu: helyette – a *helység* változatot.

A 4. szemelvényben egy köznyelvi jelentésváltozás elutasítására láttunk példát; az alábbi szemelvény olyan példákat tartalmaz, amelyek a (könyvvel, kereskedelmi) szaknyelv és köznyelv határsávjában helyezkednek el.

35. Vásárolok valamit egy boltban. A pénztárnál megkérdezik tőlem, hogy akarok-e számlát. Amikor azt felelem, hogy erre nincs szükségem, hiszen azonnal, készpénzben fizetek, legfeljebb nyugtát kaphatok a kifizetettösszegről, úgy néznek rám, mintha idegen nyelven beszélnék, vagy kétségbe vonnák értelmi képességeimet. A magyar nyelv értelmező szótára szerint a számla „Vásárolt árucikket, teljesített szolgáltatást vagy elvégzett munkát és az érte fizetendő összeget feltüntető elszámolás, jegyzék.” A nyugta viszont „Valamely értéktárgy, rendszerint pénzösszeg átvételét elismerő irat.” A szöveg alapján egyértelmű, hogy a számla kifizetendő, tehát még ki nem fizetett, a nyugta pedig kifizetett összeg után jár.¹⁹ A jelek szerint a mai magyar kereskedelmi életben vagy elfelejtették a nyugta fogalmát, vagy összetévesztik a számláéval. (Vezényi 2000.)

Ez a jelenet érzékletesen mutatja a mozdulatlan, mumifikált „eszményi” nyelv és az élő valóság konfliktusát. Vezényi Pál az értelmező szótárból kiindulva illetékesnek érzi magát abban, hogy egy szakma műszóhasználatának a helyénvalóságát megítélje. Sőt, kétségbe vonja a kereskedelmi dolgozók szakértelmét is, amikor föltételezi, hogy a leggyakrabban használt fogalmak nevét „összekeverik”.

Az akadémiai nyelvművelés hivatalos álláspontja szerint a nyelvhelyességi ítéletek alapja a nyelvszokás. Igaz, nem akárkié, hanem a mintaadó beszélőké. Egy szakmában a mintaadó beszélők nyilván az adott *szakmának* a művelői, nem pedig az üzletbe betoppanó önkéntes nyelvművelő. Természetesen ha a szakmai szóhasználat kommunikációs vagy más problémákat vet föl, van értelme és haszna a kérdéssel foglalkozni – erről szól a nyelvtervezés. Ám ebben az esetben a problémát az akadékoskodó vevő jelentette, nem a szaknyelv.

Nézzünk meg erre a magatartásra egy más jellegű példát! Az alábbi idézet szerzője egy olyan nyelvművelő, Láng Miklós, akit egy, a szakmájától távol eső területről szóló dolgozat anyanyelvi lektorálására kértek föl. A szakmunka szerzői Láng számos magyarítási javaslatát elutasították azzal az indoklással, hogy a kifogásolt szavak és kifejezések „a marketing és a piackutatás témakörében elfogadottak” (Láng 2003), azaz megfelelnek a leghivatottabb beszélők nyelvszokásának. A szerző ezt az érvelést így kommentálja:

36. Hitem szerint a maga szakmájában mindenki lehet „magyarító”, és azt az indoklást, hogy valamely szó a szakmában „használatos”, illetőleg „szakmailag elfogadott”, nem tudom elfogadni! (Láng 2003.)

„A magyar nyelvművelésnek van rendszerbe szedett alapelvek gyűjteménye, azaz elmélete” – állítja Balázs Géza (2003a, 340). Nem ír róla, de ezek szerint van még ezenkívül „a nyelvművelők hite”, amely bármikor felülírja ezeket az elveket. Nézzünk meg egy példát a nyelvművelői alapelvek mellőzésére a határon túli magyar nyelvváltozatok köréből!

37. Még kevésbé értjük egymás nyelvét, ha az erdélyi magyarok az anyaországiak előtt ismeretlen román kölcsönszavakat kevernek beszédükbe. A *buletin* személyi igazolványt, a *blokk*, *blokklakás* tömbházlakást jelent. Ezt a két szót, sajnos, majdnem mindenki így használja (már-már modorosságnak tűnik a helyes magyar kifejezés alkalmazása). (Brauch 1999.)

A nyelvhelyességi ítéletek alapja a magyar nyelvművelés hivatalosan vallott elvei szerint – amint említettük – a művelt beszélők nyelvszokása. Erdélyben Brauch Magda megítélése szerint a kipécézett szavakat „majdnem mindenki” használja, „igényes körökben” is (ez kiderül a cikk folytatásából). Akkor miért helytelenek? Nyilván azért, mert a szerző „hite szerint” helytelenek. Egyébként a *blokk* és a *blokklakás* szó azóta bekerült az értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásába, erdélyi és szlovákiai magyar szókészleti elemként is (ÉKsz.² 2003, 137). A *buletin* erdélyi szóként hiányzik belőle, ám minden valószínűség szerint megtaláljuk majd a hamarosan megjelenő Tolcsvai Nagy Gábor-féle új *Idegen szavak szótárában*.

A nyelvművelők nemcsak a nyelvhelyesség általános elveit nem veszik mindig komolyan, hanem a nyelvművelő irodalomban található konkrét *nyelvhelyességi útmutatásokat* sem mindig követik. Nézzünk meg erre is néhány példát!

38. Itt vannak az idegenszerűségek: ha például azt mondják egy reklámban, hogy A mami egy gondolatolvasó!, akkor ez a reklámmondat nyilván van olyan idegenszerű, hogy a virtuális nyelvtörvényünkbe ütközik az egy határozatlan névelőnek feltűnően idegenszerű használatával, még hogyha a tisztelt hozzászólók, előttem szólók itt átlagosan legalább 10–15–20 idegen szót használtak, jórészt persze nem franchise-féléket, hanem latinos gyökerű, tisztos idegen szavakat, szóval végül is nyilván nem a szavak a lényegesek, hanem az idegenszerű szerkezetek, ezek veszélyeztetik leginkább a nyelv épségét. (Kemény 1997.)

Kemény Gábor szavai az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának azon az ülésén hangzottak el, melyen a neves nyelvészek és nyelvművelők azt a kérdést vitatták meg, van-e Magyarországon szükség anyanyelvi törvényre. A Kemény Gábor által kárhoztatott reklámmondat *A mami gondolatolvasó* formában stilisztikailag alighanem valamivel kevésbé lenne adekvát, mint a névelős forma, s ellenkezik a magyar beszélők széles rétegeinek nyelv szokásával: a mindennapi beszélt nyelvi regiszterekben ugyanis az egy névelő használata állítmány előtt természetes, megszokott, ha úgy tetszik, „helyes”.²⁰ De helyes a kifogásolt a mondat a *Nyelvművelő kéziszótár* szerint is, melynek Grétsy László mellett épp Kemény Gábor a másik szerkesztője (NymKsz. 1996, 126). A szótár ugyanis elfogadhatónak tartja a névszói állítmány előtti egyet, „ha tartalmát tekintve az egész állítmányi szerkezet hasonlatszerű, metaforikus: ez az ember szerintem egy nulla, egy senki; »A bánat egy nagy óceán« (Petőfi; verscím)”. Ha föltesszük, hogy a reklámban szereplő Mami nem telepátiával hivatásszerűen foglalkozó okkult személy, akkor itt valószínűleg hasonlatszerű, metaforikus szerkezetről van szó, így használata nem szabadna, hogy a nyelvtörvénybe ütközzön, amely hála Istennek, azóta is virtuális maradt! (Lásd még az 5. szemelvényt!)

Egy laza műfajú írásban talán megengedhetek annyi kitérőt magamnak, hogy megjegyezzem: a *Nyelvművelő kéziszótár* nemcsak arra nyújt példát, hogy a szerzők a gyakorlatban elutasítják azokat a formákat, amelyeket elméletben elfogadhatónak tartanak, hanem arra is, hogy olyan formát használnak, amelyet elvben helytelenítenek. Következzen itt egy vendég szemelvény a kéziszótár „tényező” szócikkéből!

39. A közéleti zsargon és a sajtó nyelv gyakran szükségtelenül, tudákos divatszóként alkalmazza, pl. fel kell tártani az összes tényezőket (= okokat, körülményeket, hatóerőket, fontos mozzanatokat), amelyek ide vezetnek. Még mesterkéltbb személyre vonatkoztatva: meg kell beszélni az ügyet az összes érdekelt tényezővel (= személlyel, intézménnyel, hatósággal; egyszerűbben: az összes érdekelttel); igyekszünk megnyerni a község politikai tényezőit (= befolyásos embereit). (NymKsz. 1996, 569.)

A kéziszótár bevezető soraiban a szerkesztők – Grétsy László és Kemény Gábor – elmondják, hogy a kétkötetes *Nyelvművelő kézikönyv* munkálatainak befejeztével több helyen is fölmerült az igény egy kisebb, könnyebben kezelhető nyelvhelyességi kiadvány iránt, majd így folytatják: „Egy efféle nyelvművelő kézikönyvet – hangoz-

tatták az illetékes akadémiai és kiadói tényezők – nemcsak a nyelvművelés hagyományos közönsége vásárolna meg és forgathatna haszonnal, hanem az anyanyelvvél hivatásszerűen foglalkozó szakemberek [...] is.” (NymKsz. 1996, V). Távol áll tőlem, hogy az idézett mondatot bíráljam, semmi bajom vele, a formális stílusba teljesen beleillik a *tényező* szó ebben a jelentésben, én ugyan nem érzem sem tudákosnak, sem mesterkéltnek, s eszem ágában sincs szükségtelennek minősíteni!!! Ám ezek után talán a szerkesztők nem róják föl nekem, hogy mint „az anyanyelvvél hivatásszerűen foglalkozó szakember” – vagyis célszemély – enyhén szólva kételkedem a kézikönyv (és az általa képviselt nyelvművelés) hasznosságában.

Jegyzetek

1. Az Anyanyelvápolók Szövetségének évente ötször megjelenő folyóirata. Kiadja: az Anyanyelvápolók Szövetsége.
2. A nyelvi babona az ÉKsz.² szerint „a nyelv hézagossá ismeretén, a nyelvtani szabályok félreértésén vagy önkényes értelmezésén alapuló téves (nyelvhelyességi) szabály” (2003, 80; vö. még Szepeszy 1986, 10 és passim). A nyelvi mítosz fogalma ennél bizonyos értelemben tágabb, más értelemben pedig szűkebb. Tágabb, mert nemcsak a különféle nyelvi jelenségek, folyamatok „helyességével” kapcsolatos elítélő vélemények nevezhetők mítosznak, hanem más nyelvi vonatkozású, laikus vélekedések is (írásom következő részeiben több példát hozok majd az ilyenekre). Ugyanakkor szűkebb fogalom is a nyelvi babonánál, mert mítosznak csupán azokat a nyelvi vonatkozású hiedelmeket nevezzük, amelyeket nemcsak a nyelvművelők szűk köre hirdet, hanem mintegy részei az adott közösség kultúrájának, vagyis a laikus beszélők is ismerik őket, beszélnek róluk, hisznek bennük (vö. Bauer–Trudgill 1998, XVI). A nyelvi mítoszok befolyásolhatják a laikus beszélők nyelvi viselkedését, így akár nyelvi változások megindulásához vagy megerősödéséhez is hozzájárulhatnak. Mint egyéb mítoszoké, erejük abban áll, hogy az emberek nem kérdőjelezik meg, s nem is elemzik őket (Langman–Lanstyák 2000, 56). A nyelvi mítoszok egy részének a nyelvészek, nyelvművelők a forrásai, más részük maguktól a laikus beszélőktől ered. A nyelvészek, nyelvművelők által meg nem kérdőjelezett laikus vélemények aztán szakmai tekintéllyel felruházva, „tudományos” köntösben kerülnek vissza a laikus beszélőkhöz. Föltehető, hogy ezek tartják magukat a legcsókönyösebben, ezek hamis mivoltáról a legnehezebb meggyőzni a hétköznapi beszélőket.
3. Bauer és Trudgill nyelvi mítoszként tartják számon azt a vélekedést, mely szerint nem szabadna megengedni, hogy a szavak jelentése ingadozzon vagy megváltozzon (Bauer–Trudgill 1998, 1–8).
4. A *Nyelvművelő kézikönyvtárból* (NymKsz. 1996) és a *Magyar értelmező kézikönyvtárból* (ÉKsz.² 2003) vett idézetekben itt és máshol feloldottam a szövegolvasást megnehezítő rövidítéseket.
5. Vázlatról lévén szó, egyes pontok az eredeti szövegben gondolatjellel és kis kezdőbetűvel kezdődnek. Az idézetek egységes írásképe érdekében a gondolatjelet itt és máshol is elhagytam, s az első mondatot is nagy kezdőbetűvel kezdem. A második mondatban kurziváltam a véletlenül kurziválatlanul maradt *amely* szót.
6. Erre nézve nagyon tanulságos fejtegetéseket olvashatunk Szilágyi N. Sándor kognitív nyelvészeti tankönyvében (1996, 49–58), amelyek nemcsak a metonímiás szóhasználat szempontjából relevánsak, hanem a kétértelműség más típusai szempontjából is.
7. Nézzünk meg néhány mondatot Klaudy Kinga műfordítási példatárából! *He sat at the table with his chin on his hands. Ott ült az asztalnál, állát két kezére támasztotta. – For forty years he had lived strictly in accordance with the vows to his order, the Party.* Negy-

ven esztendeig úgy élt, hogy szigorúan betartotta a szerzetesi fogadalmat, amit a párt-nak tett. – *I only wish us never to be parted.* – Csak azt kívánom, hogy sohase szakadjunk el egymástól. Mühsam befahl der Alte, Hungertobel zu benachrichtigen. – Nagy nehezen megkérte Lutzot, hogy értesítsék Hungertobel (Klaudy i. m. 192, 194, 200, 202).

8. Ennek nyelvművelői megítélésére lásd a 60. szemelvényt!
9. A hasonlító határozók *-tól/-től* vonzatának megítélése nem egységesen elutasító a nyelvművelő célzatú irodalomban. Rác Endre (1987, 3) például kifejezetten üdvözlő köznyelvívét válását, egyrészt a *-nál/-nél* nagyfokú funkcionális terheltsége miatt, másrészt pedig azért, mert a két, egyébként némileg eltérő szemléletet tükröző rag váltakozó használata stílusélenkítésre is felhasználható. Jakab István (1983, 227–228) is meglehetősen elnéző a *nagyobb tölem*-féle szerkezetekkel szemben. Ami a *suksük*nek bélyegzett jelenséget illeti, ez korántsem kifejezésbeli hanyagság, s nem is pontatlanság. Számos nyelvjárásunkban ez a helyes forma, a standard nyelvváltozatban való megjelenése pedig szokványos interferenciajelenség. A *telefont* kap szerkezetéről nem tudni, miért helyteleníti a szerző: sem a *Nyelvművelő kézikönyvben*, sem a *Nyelvművelő kézikönyvtárban* nem találunk a *telefon* szócikkében erre vonatkozó megállapítást (NyKk. 1985, 995–996; NymKsz. 1996, 565–566). Az értelmező kézikönyvtár viszont számon tartja a *telefon* szó 3. jelentéseként, *biz* stílusminősítéssel a 'telefonhívás'-t, 'telefonbeszélgetés'-t, s példaként a következőt hozza: *telefont várok* (ÉKsz.² 2003, 1322). A jelentés a szótár első kiadásában nincs megcsillagozva (a másodikban már nincs csillag), vagyis a szótárkészítők nem helytelenítik. Ha várni lehet telefont, kapni ugyan miért ne lehetne?
10. Ezért van az, hogy a vernakuláris a variációelmélet megállapítása szerint a legrendszer-szerűbb dialektus.
11. Ezért tűnnek a vernakulárishoz képest kevésbé rendszerszerűnek.
12. Megkövesedett köztes – vagy más szóval rekedék – akkor jön létre, amikor az adott nyelvváltozat elsajátításának, ill. tanulásának folyamata elakad, még mielőtt a beszélő teljes mértékben birtokolná az adott dialektust vagy regisztert. (Vö. Lanstyák 2002a, 92.)
13. Különösen a (felső)oktatásban is dolgozó szakemberektől furcsa ilyen véleményt hallani, hiszen ezek nap mint nap szembesülnek azzal, hogy diákjaik (hallgatóik) *folyamatosan* sajátítják el például az általuk oktatott szaknak a szaknyelvét, folyamatosan válnak képessé arra, hogy az értekező próza szokásos stílusában írjanak szeminárium dolgozatot, tudományos diákköri dolgozatot, szakdolgozatot.
14. A *nyelvi jelenségek* értékelésére ritkán van szükség: nevezetes kivétel a nyelvtervezés, melynek célja a nyelvi változásokba való beavatkozás, ez pedig elképzelhetetlen a rendelkezésre álló alternatívák értékelése nélkül. Ezenkívül természetesen sokszor szükség van a *beszéd- és írásművek* értékelésére is, például az iskolai oktatásban, a fordítások minőségének ellenőrzésében, és más területeken is, ahol fontos tudni, hogy a nyelvi produktumok mennyire felelnek meg a velük szemben támasztott követelményeknek (pl. egy tankönyv nyelvi szempontból mennyire érthető az adott korosztály számára, egy politikus beszédmódja mennyire meggyerő a potenciális választók számára stb.).
15. Tágabb értelemben más, terjedősnek ítélt jelenségeket is a „terpeszkedő kifejezések” közé sorolnak; ezért került be Balázs Géza példái közé a *Karcag magasságában*.
16. Itt jegyzem meg: lehet, hogy csak fogalmazásbeli pontatlanságról van szó, ugyanis Balázs Géza *Magyar nyelvhelyességi lexikonának* „terjedős kifejezések” szócikkében (2001, 205) ezt olvassuk: „A nyelvművelés rendszeres vesszőparipája a *terjedős* vagy *terpeszkedő kifejezések* ügye.”
17. OLYAN ÁLLAPOTBAN HAGYJA EL EZT A HELYSÉGET, AHOGYAN ÖN IS TALÁLNI SZERETNÉ. KÖSZÖNJÜK! (A „nyelvész-leletek, nyelv-észleletek” rovatban.)

18. Bizonyára nagyon sok olyan magyar szó van, amelyben nem vagy csak nagyon ritkán érvényesül a kétnyíltszótagos tendencia (pl. *nemiség, patika, taliga*), s még sincs velük semmi „baj”. Ez azért van, mert a hangsorépítési szabályok is „regiszterérzékenyek”. Elsősorban a mindennapi beszélt nyelv gyakran használt szavaiban hajlamos a második nyílt szótag rövid magánhangzója a kiesésre, amint a fönti mai magyar nyelvi példák is mutatják. A *helyiség* esetében ezt erősíti a létező *helység* szó analógiás hatása.
19. Ehhez a megállapításhoz egy szerkesztői megjegyzés kapcsolódik: „Ezt az alaprendszert bonyolítja az *áfás számla*, amelyet későbbi elszámolás céljára kér a vevő; ellenértékét pedig készpénzben azonnal vagy később átutalással teljesítheti. *A szerk.*”
20. Erre utalnak magyarországi és szlovákiai magyar gimnazisták körében végzett empirikus kutatásaink eredményei is, lásd Lanstyák–Szabó Mihály 1997, 52.

(A tanulmány befejező részét lapunk következő számában közöljük.)

ISTVÁN LANSTYÁK

“TOMMY-ROT” IN LANGUAGE CULTIVATION LITERATURE (I. PART)

The author deals with various examples of language myths and other unscholarly statements concerning linguistic matters as well as with the stigmatization of non-standard linguistic features and their users. Most of his examples come from the articles on language cultivation published in the periodical called *Édes Anyanyelvünk* (Our Sweet Mother Tongue). Most of the authors of these articles are laymen engaged in language cultivation activities, but some of them are professional linguists who work at the Linguistic Institute of the Hungarian Academy of Sciences or teach at renowned universities, nevertheless consider themselves also language cultivators. The author of the present paper comments the “tommy-rot” in language cultivation literature mostly from sociolinguistic point of view. He concludes that “language cultivation” should limit itself to popularizing linguistic knowledge and giving counsels in matters of language use and these linguistic services should be provided solely by well-trained professional linguists.

„Mások és másutt helyettünk a feladatokat sehol sem teljesíthetik...”

Beszélgetés Zeman Lászlóval

– *Milyen családból származik, milyen ösztönzések hatására választotta élethivatásul a tanári pályát?*

– Humán értelmiségi családból származom, de a természettudományi karon örökléstanból írtam a szakdolgozatom. A genetikát – akkor egyáltalán nem kedvező korszakban – egy prágai professzor adta elő, aki még idejében közzétette *Eugénikáját*. Ezzel összefügg, hogy már gimnazista koromban érdekelt a molekuláris biológia. Igaz, hogy nem minden tulajdonság függ a génektől, a környezeti tényezőknek is megvan a szerepük, emellett a genetikai kód megnyilatkozása függhet az utóbbiaktól. Mint mitizáltat taglaltam egyik tanulmányomban Déry metaforáját (a cseh fordító ugyanis nem értette meg...). És metaforikusan vonatkoztatom önmagamra a következőkben közöltek, hogy fogódzót teremtsék átváltásaimhoz. Napjainkban a szakmaközinek, a multi- és polijellegűnek az elve dominál, de nem volt ez másképpen a múltban sem. Vandrák András a matematikától az esztétikáig számos tárgyat tanított, Borsody István nagyapja, Szutórisz Frigyes a természetrajz, földrajz, magyar, német nyelv, kémia és más tárgyak tanára volt az eperjesi Kollégiumban, Hazslinszkyt, a világhírű botanikust, ugyanott a matematikai tanszék professorává nevezték ki. Közhelyként vesszük tudomásul, hogy ha valaki foglalkozni kíván egy szakkal, annál valami egészen máshoz is értenie kell.

Nos, a mitizálást folytatva megemlíthetem, hogy származásom térbelileg-földrajzilag és társadalmi rétegződésében egyaránt több vonalú. A leginkább népi ágban a csucsomi colonusokig követhető; dédapám és nagyapám már Jabloncán születtek, és az „a” ékezeete nevükben az ajakkerekítés nélküli ejtését rögzíti. Rozsnyón érettségizett nagyapám Eperjesen teológiát végzett; apám szülővárosomban a főgimnáziumot és a jogakadémiát végezte el, stúdiumait Kolozsvárott folytatta, egy tanévben a berlini egyetem jogi karán volt ösztöndíjas, ügyvédi vizsgáját Budapesten tette le. Irodájában kiskoromtól kezdve sok ragadt rám a jogi szaknyelvből. Egy másik

pólusról, a Dráva mellől jöttek a török elől Rákóczi György „száz hársfájának” közel-ségébe nagyanyám ősei. Még messzebbről, Szászországból másik ágú dédanyáméi mint városépítő „vendégek” Eperjesre és Kassára. DNS-molekuláim így alaposan összekuszálódottak..., vagyis hogy többet és sokfélét erre vezetek vissza. Vannak, akiket másra-másra tanítottam, a kassai és a pozsonyi középiskolában vagy általánosban testnevelést is, beiratkozva ennek folytán a testnevelési főiskolára (négy évfolyamot lezártam, míg az egyetem magyar tanszékén kötöttem ki). Mivel alig van sport, amelyet nem úztem volna, a gyakorlati anyag nem okozott gondot; szertornásként korábban ifjúsági segédedző voltam, rúdugrásban középiskolai bajnokságot nyertem. Mindkét helyen diákjaim közt sokan sportoltak, Kassán közel tízen országos bajnokok voltak úszásban, sízésben, vívásban. A gimnasztikát nem hagytam kikopni, szerepét a gimnáziumi latinoktatással állítom párhuzamba. De egészében tanítványaimnak, úgy hiszem, ebben a tantárgyban nyújtottam a legtöbbet, még lányokat is tanítottam. Nem részletezem, hogy amit „módszertani sornak” nevezünk, benne lehet szemléltetően és kézzelfoghatóan foganatosítani.

– *Hogyan nyilvánult meg ez a sokoldalúság az egyetemi éveim alatt?*

– Az egyetemi éveim során mindenütt meg tudtam azonnal állapítani, mi minősül segédtudománynak, akárha tudományos szempontból magas szintű zoológiai vagy növénytan rendszertan, hagyományos irodalomtörténet, nyelvtörténet vagy dialektológiaként művelt. A bonctant bizonyos fokú nyelvi archaizáltságával együtt Kiss Ferenc egyetemi tankönyvéből tanultuk, az élettant Wendt Istvánéból. Straub F. Brúnó szervetlen és szerves kémiája, valamint *Biokémiája* az orvostudományi egyetemek számára (ezt fordításban a cseh orvosi karokon használták), Soó Rezső *Növényföldrajza*, akár az előbbieket, tulajdonképpen esztétikailag olvasódtak. Az utóbbit a vizsgán csak megneveztem, a tanár már írta is a jelest.

– *S a második szak, a filozófia oktatása milyen volt?*

– A filozófia szakon a „szennyeződés” erősödött. Kezdetben szerencsénk volt, Croce filozófiájával ismerkedtünk meg, amelyben a kifejezés és a nyelv egybeesése kitekintést nyitott az esztétikumra. Elegáns vonalvezetésű volt a logika a sztoikusoktól a modern formális logikáig. Ami azután jött, azt kihagytuk és átvészeltük. A háború után divatosá vált az egzisztencializmus, Heidegger és Sartre; még Lukács György marxista értékelését is felhasználható tudósításként fogtuk fel, cseh fordításban került kezünkbe, Václav Černýnek az egzisztencializmusról írt munkáját (*První sešit o egzistencialismu*, 1948) már korábban áttanulmányoztuk. „Véletlenül” Karl Jaspers háromkötetes *Filozófiája* (Berlin, 1932) ragadott meg, a peremhelyezteken kívül (a terminust magyarul először Rákos Pétertől hallottam) – vétkezés, küzdelem, szenvedés, vég – a tudományosság, tudománytörténet határolódását, lényegi különeműségét elemezte szemben a filozófiai megközelítéssel; megértettük, mi által jut hozzá filozófiatörténetileg oly közel Kierkegaard és Nietzsche. Tanulmányozásában megszokott módszeremet választottam: beszereztem francia nyelvű feldolgozását, amelyben a szerzők (Paul Ricoeur, akinek metafora-monográfiáját idéztem egy helyütt, a társszerző, több ízben választotta témájául gondolatvilágát) kifejtik,

menyire lehetetlen Jaspers létdifferenciáltságának német nevezéktanát áttenni franciára másképpen, mint körülírással. A francia feldolgozás ekképpen összefogottabbá, olvashatóbbá alakul. A két mű együtt elég egy évtizedre. Annak az elemei, ami az irányzathoz belém szívódott, ott lappanganak Déry-és Pilinszky-értelmezéseiben. S művészi pandanjaként olvastam még, „amíg csak megy”, Kafka teljes életművét (a pozsonyi Akadémia könyvtárában megvolt). A neo- és posztmodern fázis ezek után nem tűnt számomra olyannyira meglepő, átváltó változásnak, s ebben részben paradoxon, hogy a nyelvészeti és jelentéstani-szemiotikai irányzatok ismerete közrejátszott.

– *Kik voltak a legnagyobb hatással Önre?*

– Most visszapiillantva és összegezve megállapíthatom, hogy látásmódom, értékszempontjaim gyűjtőpontjában leginkább három kutató munkásságára támaszkodtam: Fónagy Ivánéra, akinek fonetikai vizsgálatai és társításuk a verstaniakkal, mint általában a fonetika, amely a nyelvtudománynak az egzakt, természettudományi jellegű tartományát képezi (olykor ez okból különválasztják), beállítottságomnak szerkesztésének része. Elemzése, mindmáig legjobb magyar stílusmunkája, a részem beállításának módja, hogy jelentéssé, tartalommal váljék, ami František Mikóval rokonítja, többször filozófiai képzettségére való hivatkozása vetett leginkább a latban; František Miko integrált életművére, amelynek nyelvészeti része búvópatakként is előbukkanó s az irodalomba közvetlenül vagy háttérként beépülő, egy-egy műalkotáshoz kulcsot adó összetevő, s emellett önállóan érvényes nyelvészeti munkásságára, valamint Rákos Péterre, első négy könyvére, a *Tények és kérdőjelekben* (1971) Az irodalmi értékelés problémái és a Kommentár az amerikai újkritikához című fejezetére mint a legértékesebb magyar irodalomelméleti taglalásra; az utóbbi először cseh nyelven jelent meg, az előbbi az idézet kötetben magyar változatában; a cseh fordításnak megvolt a sorsa, míg 1993-ban közzététetett. A szerző a bevezetésben megjegyezte, hogy bár sok mindent ma másképpen mondana, a lényegen semmit sem változtatna. (Mind Rákos Péternek, mind František Mikónak is második szakja volt a filozófia.)

– *A pozsonyi egyetem magyar tanszékén milyen légkör uralkodott az ott eltöltött csaknem 30 év alatt?*

– A tanszékünkön a hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig nyúló időszakot jelölném ki mint a legkiegyensúlyozottabbat. Összeállítottunk egy minimális óraszámú tantervet, ezt kellett volna később bővíteni fakultatív szemináriumokkal... A tantárgyak társításának lehetősége ezekben az években fokozódott, főleg magyar–angol és magyar–német szakosokat képeztünk, az iskolákban szükség volt rájuk, hasonlóképpen magyar–latin szakosokra, s mások is felzárkózhattak az általánosított magyar–szlovák, magyar–orosz, magyar–történelem szak mellé. A végzettek közül ebben az időben sokan helyezkedtek el a pozsonyi szerkesztőségekben (Mádách, Hét s másutt), ahol mindenütt igen jól beváltak mint fordítók és szerkesztők. Többen Magyarországra távoztak, s ott igencsak megállták a helyüket.

A magyar tanszék a bölcsészkaron a legjobb négy-öt tanszék közé tartozott (szlovák, orosz, klasszika-filológia, a hatvanas évek végéig az angol). A kar és a filológiai szakok működése egy infrastruktúrán nyugodott, amelynek támpontjait az egyes tanszékek kimagasló tanáregyéniségei képezték, s amíg nem állt be fogyatkozásuk, a felülről minket érő negatív behatások nagyrészt közömbösültek. A többi tanszékkel általuk szoros volt a kapcsolatunk, s sokan közülük jól tudtak magyarul is. Ján Šimko ismert angol nyelvtörténészről és Shakespeare-kutatóról kölcsönöztem mindig az újabb angol szakirodalmat, sőt egy magyar nyelvű nyelvészeti dolgozatát nekem dedikálta... A konfrontatív vizsgálatok kapcsán kerültünk össze a Szlovák Tudományos Akadémia vezető személyiségeivel és a nemrég elhunyt Juraj Furdíkkal az eperjesi bölcsészkarról. Nem folytathatom itt a „névsort”, de úgy tapasztalom, hogy a szálak a tanszéken ma sem szakadtak el. A szintaxis oktatása a szlovák tanszéken mindig segítségemre volt a magyar–szlovák szakosok által saját explikálásomban az általános nyelvészetben és a nyelvoktatás didaktikájában, amikor igyekeztem az igei vonzatgrammatikát rámintázni a magyarra, még Németh László „igefáját” is hozzávéve, hogy érzékeltessem az igejelentés fontosságát. Egyik gyakorlatunkat, amely általános vagy középiskolában az órán alkalmazható, közöltem, de nem hiszem, hogy sokan olvasták, netán felhasználták, tudniillik az adott szövegnek csak a „lelőhelyét” jelöltem, tudva, hogy kevesen szánják rá magukat fellapozására. A témakört a prágai magyar szak „A magyar és cseh igei valenciájának kontrasztív stúdiuma”-ként vezeti, s vendégtanárunk tollából jelent meg legutóbb egy érdekes didaktikai vonatkozású ismertetése. Előadásaimban és gyakorlataimban többször tértem rá az igevonzatra összpontosuló nyelvoktatás, grammatikaelmélet felfedezésére. A mondatképlet teóriája a valóság nyelvi modellálását célozza. Helyzet-típusokat hoz egybe nyelvi kifejezésük, rávonatkoztatásuk lehetőségeivel; közlés-helyzetekre kiterjesztve – mint a szöveg képlete – a szövegtípusra, szövegminták tárára válhat érvényessé. A valenciaelméletet egyesek ma a nyelvtanba beépítendő modulértékében fogják fel.

Összegezve, amit csak érintőlegesen érintettem: kölcsönösségre, együttműködésre, kitekintésre van szükségünk nem csak egy irányban; tisztázni kell a tudománytörténeti helyzetet és azt, hogy mennyi telik kétségtelenül jelentős „helyzeti energiánkból”, s ebből kifolyólag a továbblépésről.

– Hogyan látja tudományszaka jelenlegi helyzetét?

– A szak fejlődésére nézve önmagában sem a közeli, sem a távlati lehetőségeket nem tudjuk felmérni. A „köziség” jegyében és nyomán azonban bizonyos koncepció vállalását és a folytatást fel kell tételeznünk. Függ ez mindenképpen a tudomány alakulásának és az oktatásnak beálló szakaszától s bizonyos hagyomány érvényesülésétől. Hogy a teóriának egy kérdését vegyük szemügyre, az utóbbi években szokványossá váló osztódást stilisztikára és szövegtanra viszonylagosnak vélem. A szövegtant úgy határozzák meg, hogy az a szövegekben, stílusokban közös, általános, a szövegtípust meghaladó nyelvi jelenségeket veszi számba, de ismert olyan vélemény is, amely a két fogalom pozícióját a hagyományhoz köti, s ahol központivá vált a funkcionális stilisztika, ott a szövegtant inkább inkluzíve fogják fel. A tárgykör vizsgálata nem ezen múlik. Viszont ki kell térnünk egy kapcsolatos szak-

ágazat együttesére. Az összevető magyar–szlovák nyelvtudomány, a kétnyelvűség vizsgálata, a magyar–szlovák fordításra alapozott elmélet és fordítástörténeti dimenziója, a megfelelő oktatás, a csatlakozó fordító- és tolmácsképzés (miközben a gyakorlati céloktól függ, milyen arányban választjuk a kettőt külön s úgyszintén a szak- és műfordítás területét) integrált körzetet és oktatási blokkot képez.

A kétnyelvűség vizsgálata az elmúlt években indult el, s nem kis eredményeket mutat fel. A továbbiakban jelentősége annál inkább tűnik ki, minél inkább vált át a gyűjtésről és osztályozásról, a szociológiai ismérvekről, illetve azokat kiaknázva az általános és alkalmazott nyelvtudomány felé, esetleg nem tér ki a régiók két- és többnyelvűségének történeti felfedése elől.

S újból a fordításteóriához térve vissza: jelzései mind ez ideig is megvoltak, csak a folyamatos ráfigyelés hiányzott. A műfordítás területén szinte átláthatatlan mennyiségű anyag gyűlt fel, kialakult egy gyakorlat és hagyaték, amelynek értékelése, elemzése csak elvétve merült fel (a Szlovák Irodalmi Alapnál és a szerkesztőségekben felhalmozott véleményezéseket nem számítom). A törzskönyvezést jelenleg Karol Tomiš igyekszik összehozni. S a tárgykörnek szerintem még van egy sajátos körülménye: a figyelmezésben a cseh–magyar fordítást nem lehet mellőzni.

Közismert például, hogy a magyar líra szlovák fordítása s a nagy nemzedék (Lukáč, Beniák, Smrek, Krčméry) teljesítménye egyedülálló. Valentin Beniák *Alkonyi villámlás* (Večerná blyskavica) című Nyugat-antológiája páratlan; a méltánylások elhangzottak, de a szakszerű értékelés szlovák–magyar együttműködésre vár. Fordított irányban pedig a szlovákiai magyar fordítók nyújtottak elsősorban a prózában, részben a lírában kimagaslót (Tóth Tibor, Hubik István, Rácz Olivér, Mayer Judit, Koncsol László és mások). Az irodalmi díjak, elismerések tanúskodnak erről, monográfia viszont egyikükről sem készült. Rátérhetnék akár a napjainkban sorozatban napvilágot látott kötetekre, Márai Sándor műveinek szlovák fordításaira vagy cseh fordítására, a *Sorstalanság* cseh és szlovák nyelvű változatára stb., a pusztá felsorolás nem sokat mondana. A dolgok rendje, hogy félbeszakítjuk, ahogy azok rendszerint félbe- és megszakadnak. Azt, ami hiányzik, a feltételekre hárítjuk, azoknak megteremtése az egyik tényező, ha a külső megtámasztásra gondolunk, a belső, az alkotó rászánás késztetettséget és képzettséget kíván.

Amiről az előbb szoltam, csak ránk tartozik, mások és másutt helyettünk a feladatokat sehol sem teljesíthetik... Nem csak az elmondottakból következik, ne feledjük: a felkészítésben mindkét irányból, a képzésben változatlanul a magyar–szlovák törzsszak kizárólagosan ránk szabott. A követelményeknek másképpen nem lehet eleget tenni.

Megjegyezhető ugyanakkor, hogy a didaktikai megoldás alakítható. A kétnyelvűség egy-egy szemináriumi vagy diplomamunka témájaként merülhet fel. Az összevetés a tipológiához kapcsolódva önálló diszciplína, egyébként a fordításelmélet és tolmácsképzés bázisába is beletartozik s vonatkoztatási háttér.

A másik alternatívában az elv a „rem tene verba sequentur” (urald a tárgyat, a szavak következnek), mivel a mérnök, a műszaki szakember könnyebben sajátítja el a nyelvi-terminológiai ismereteket a másik nyelvben, mint csupán a nyelvileg képzett a szakszerűt; a speciális felkészítés ekképpen a szakterületre tevődik át. S mindegyik változatban számításba jön a posztgraduális stúdium.

Ennyi tehát csak nagyjából tagolt pásztázásom, ismétlésekkel és halmozásokkal bonyolítva eszmefuttatásaimat. Bízom azonban az olvasónál a „hozzáolvasásban”.

Visszatekintve tehát: tanszékünkön az oktatásban fennálló mindennemű külön-tartás mellett és a „természetszerűleg” halmozódó hiányok és hiányosságok, zavaró behatások ellenére is a pozsonyi bölcsészkaron lépést tudtunk tartani, sőt... A megméretést nem lehet lezárni, hogy az másoktól és mások felé miképpen foganatosul, többtényezős. Szemléletemben egyvalami állandóan hat: jobb iskolatípussal és olyan szinten folyó oktatással, mint a volt nyolcosztályos gimnáziumban, beleértve az el nem hagyható latint (eltekinthetve a kizárólag műszaki-gyakorlati stúdiumokra való felkészítéstől), nem találkoztam. Gimnáziumi tanárnak készültem, s eszméletemben mindmáig az maradtam, a tanárkodást ezen a szinten-fokon tartom igazinak. Felötlött ez újból bennem, amikor nemrég volt diákjaimmal ötvenéves érettségi találkozójukon jöttem össze. Az akkor már változó körülmények közt sem szenvedett csorbát a tanárok hozzáállása az oktatáshoz és tanítványaik helytállása. Egyikük jellemzett engem, s én rájöttem, mennyire jó volt a szemük. Elfelejtettem megköszönni... Észrevették, hogy közünk volt és van máig is egymáshoz. S egyet-érték egy másik személyes és találó megállapítással, hogy mindig csak azzal foglalkoztam, amihez kedvem volt. Ennyi a „pályám emlékezete”.

– *Hogyan összegezné az elmondottakat tanulmányként?*

– A gimnáziumi oktatás tartalmát nyilván alakítani, módosítani szükséges, fokozni a matematikai és informatikai képzést az egyik oldalon, a másikon pedig az ettől csak viszonylagosan különválasztható nyelvit. Továbbá az egyetemi évek során egyre inkább tudatosult bennem, hogy a tárgyi tudás átadása, az elsajátíttatás hatásfoka alig elégséges megfelelő „kontextus”, légkör, hagyomány nélkül. Ez ösztönzött *Gymnasiologia* címmel megjelentetett kötetem összeállítására.

Az összegező visszapillantás? Annyi, mint Márai Sándornál *Füveskönyvének* zárásában – örülök, hogy részt vehettem.

Az interjút Fazekas József készítette

PUSKÁS TÜNDE

Magyarnak lenni kisebbségben és szórványban

TÜNDE PUSKÁS
MAPPING HUNGARIANNESS

323.15(=945.11)
323.113(=945.11)

The concept of ethno-national community. Community creation and community re-creation. Ethnical and national communities. The Hungarian context of the „ethnic” and „national” category. National minorities and ethnic diaspora. National minorities and diaspora communities in Hungarian context.

A világ feltérképezése alapvető emberi vágy. Emberi mivoltuk arra készítet mindannyiunkat, hogy kialakítsunk egy olyan referenciarendszert, amely segít a káosztól és bizonytalanságtól való félelmeink leküzdésében. „A kollektív identitások és csoportok közti határok megléte – érvel Eisenstadt –, az egyik legfontosabb bizonyíték arra az igényünkre, hogy az emberi teremtképesség kihasználásával a káoszból rendszert teremtsünk.”¹ Az egyén közösséghez fűződő viszonya referenciális keret, amely alapul szolgálhat a közösséggel való hasonuláshoz, a közösség felvállalásához. Ugyanakkor az azonosság és különbözőség kifejezése az egyén szintjén olyan kognitív folyamat, amely az egyént születésétől fogva arra készíteti, hogy kialakítsa saját egyéniségét a másokkal való kapcsolatában. A szociális kategorizáció, szociális összehasonlítás és a pszichológiai különbözőség érzékelése együttesen jelentik azt az alapot, amely meghatározza az egyén beállítódását másokkal szemben.² Ezek az interakciós folyamatok az egyéneket közösségekbe tömörítik. Az egyén közösségben elfoglalt helye és magának a közösségnek a fogalma a társadalomtudományok egyik fontos kérdése, amely napjainkban egyre nagyobb teret kap.³

Tanulmányom az etnikai-nemzeti közösség fogalmával és annak magyar vonatkozásaival foglalkozik. A etnikai-nemzeti közösség fogalma magyar kontextusban magában foglalja mindazon közösségeket, melyek magyarnak vallják és tudják magukat, vagyis a Magyarországon élő magyarokat, nemzeti kisebbségeket és a diaszpóra-csoportokat. Tanulmányom a nemzeti és etnikai identifikációs folyamatokra, illetve a közösséghez való tartozás érzetének fontosságára összpontosít. (Ez a tanulmány disszertációs munkám első hajtása. Maga a disszertáció arra a kérdésre keresi a választ, hogy „Mit jelent magyarnak lenni különböző társadalmi, szociális és történelmi helyzetekben?”. Disszertációm két esettanulmánya – a szlovákiai és a

A tanulmány angol változata (Mapping Hungarianness) elhangzott a Society for Applied European Thought meanings os Community címmel megrendezett konferencián 2003. július 7-én a Palacký Egyetemen Olmützben (Olomouc).

svédországi magyarok nemzetéhez, etnikai közösség[ek]hez való kapcsolatainak vizsgálatára – épül.)

Közösségépítés és -újrateremtés

Egy közösségre nem tekinthetünk úgy, mint részeinek matematikai összegére. A közösségek leginkább geometriai összegként foghatóak fel.⁴ Ezek a geometriai konstrukciók tagjaikat, illetve a tagokból összeálló csoportokat az összehasonlítás folyamata során arra készítetik, hogy különbséget tegyenek azon egyének között, akikkel hasonlóságot vélnek felfedezni, illetve akik a másságot, a közösséggel való összehasonlításban a külcsoporthoz testesítik meg számukra. Itt fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a csoport fogalma ebben az összefüggésben nem „különálló, élesen szétválasztható, belsőleg homogén és külsőleg elkülönülő csoportokra” utal, melyek a társadalmi folyamatok alapelemeiként a társadalmi elemzések alapegységeiként foghatók fel.⁵ Az emberi társadalmat nem egymástól elkülönülő csoportok összegének tekintem, hanem a „csoportszerűség” állandóan változó színes kaleidoszkópjának; a csoportot magát pedig, Richard Jenkinssel egyetértésben, „az interakciós és osztályozó folyamatok esetleges és immanensen változó termékeként”⁶ definiálom. A csoportosság reprodukálódik, újrateremtődik, s eme folyamatok során „fizikai és a szokásokra vonatkozó hasonlóság és különbözőség alapján, függetlenül attól, hogy ezek biológiailag átöröközhetők vagy kulturálisan közvetítettek, a csoportélet feltételeinek alanyaiként tekinthetők mind eredet, mind effektivitás szempontjából, és mint csoportformáló tényezők ugyanolyan potenciállal rendelkeznek”.⁷

Ezt a logikát követve az alapvető feltevés az, hogy „ha egy csoport létezik, akkor ezt valamilyen határok között teszi”.⁸ A határ fogalma egy állandó változásban levő és történelmileg behatárolt kategóriára utal, amely mentális eszközként arra szolgál, hogy a „mi”-t és az „ők”-et elkülönítse. Eisenstadt érvelése szerint „Az egyes közösségek határainak meghatározása, elkülönítése alapvető emberi hajlam, része annak a folyamatnak, amely a társadalmi érintkezés szimbolikus és organizációs határainak kialakításához vezet”.⁹ A szimbolikus és organizációs közti megkülönböztetés szociológiai alapkategóriákon alapul. A közösségi szociális kapcsolatrendszer (Gemeinschaft) és az asszociatív szociális kapcsolatrendszer (Gesellschaft) a jelentéssel bíró egységek skálájának két végpontja. A közösségi szociális kapcsolatrendszer jellemzője a szubjektív érzés, amely a közösséghez tartozó egyének együvé tartozásának érzése, míg az asszociatív szociális kapcsolatrendszer legfőbb jellemzője az a racionális érdek, amely az egyéneket az adott csoportosságához fűzi (Weber 1922, Tönnies 1887).¹⁰ Ez a megkülönböztetés Durkheimnél a társadalmi szolidaritás két formájában jelentkezik. Ezeket Durkheim mechanikus szolidaritásnak és organikus szolidaritásnak nevezi. Az etnikai, etnikai-nemzeti és nemzeti közösségek e két alapkategória által határolt kontinuum skáláján helyezkednek el.

Etnikai és nemzetközösségek

Az etnikai identifikáció társadalmi-történelmi jelenség, ahol a nyomaték a csoportok hatáira és tartalmára összpontosul.¹¹ Az etnikai csoportképződés és -megőrzés

határ-szempon্তু vizsgálata Fredrik Barth nevéhez fűződik. Barth érvelése szerint az etnikai határok korlátozott számú kulturális sajátosságon alapulnak, de a kulturális sajátosságok nem ezen határok által meghatározottak.¹² A barthi elmélet újdonsága az, hogy a kultúrát nem valamiféle meghatározott és kézzelfogható egységnek tekintik, hanem a kultúrák közti különbségekre irányítja a figyelmet.¹³ A kulturális markörök (a markör kifejezés az angol *marker* kifejezés tükörfordítása; jelentése: 'kijelölő jegy, megkülönböztető jegy') a közösségek közti különbségek kiemelésében használatosak, vagyis nem maga a kultúra, hanem a kultúrák különbözősége szolgál a közösségek közti határok kialakításának alapjául, és ezek a különbözőségek a társadalmi érintkezésben mutatkoznak meg. Mikor a „mi” és az „ők” kategóriái találkoznak, új etnicitások keletkeznek.¹⁴ Az etnikai identifikáció nem állandósul. Egy etnikai közösséggel való azonosulás nem jelenti azt, hogy a csoport belsőleg homogén entitássá alakul, bármennyire is ez lenne a céljuk az etnikai homogenitást előirányzó politikai kalandoroknak.¹⁵ Éppen ezért találó az identifikáció kifejezés használata az identitás helyett. Az identifikáció fogalma utal az etnikai identifikációs folyamatokra jellemző törésekre és diszkontinuitásokra, s így a jelenséget pontosabban határozza meg.

Az etnikai közösségeket a közösségi együvé tartozás, mechanikus szolidaritás jellemzi, amely a hasonlóság érzetén alapul.¹⁶ A barthi konstrukcionista elmélet egyik előfutára, Everett Hughes már 1948-ban rámutatott arra, hogy „Egy etnikai csoport léte nem a mérhető és érzékelhető különbségek függvénye. Ellenkezőleg, egy etnikai közösség azért létezik, mert a közösség tagjai és a kívül állók között létrejön valamiféle egyezés a csoport létezéséről, s mert a belül és kívül állók egyaránt tudják, érzik, hogy összetartoznak, és annak szellemében viselkednek, mintha egy különálló csoportot alkotnának. Ez csak akkor és úgy lehetséges, ha az egyén korán, mélyen és általában visszafordíthatatlanul elsajátítja a közösséghez való tartozás érzetét. Ha egy közösségtől könnyű a megválás, akkor nem beszélhetünk valódi etnikai közösségről.”¹⁷ Más szavakkal: az egyén nem egy meghatározott etnikai identitással születik, de a szocializáció korai szakaszától kezdődően minden egyes egyén közeli kapcsolatba kerül az etnikai identifikáció markóereivel, legyenek azok az anyanyelv, a vallás és/vagy a nonverbális kommunikáció sajátosságai. A szocializáció és internalizáció folyamatainak körülményei ebben fontos szerepet játszanak. Az etnikai markörök csoportokat elhatároló szerepe és az együvé tartozás érzése nagyban függ attól, hogy hol, mikor és hogyan szocializálódik az egyén egy etnikai közösségbe.¹⁸ Minden etnikai közösség valamilyen egyesítő kapocs, egy valódi vagy annak tekintett érték kifejező markör köré szerveződik, amelyet a közösség tagjai a kulturális tradíciók és a közösséghez való tartozás esszenciájának tekintenek. Ezek a kulturális vagy/és ősinek vélt jegyek abban az értelemben tekinthetők elsőrendű, kiemelt fontosságú, primordiális jegyeknek, ha az egyén szocializációja során ezekkel találkozik legkorábban, szinte születésének pillanatától kezdődően,¹⁹ tehát az ezekkel való azonosulása megelőzi a más szociális vagy politikai identifikációkkal való azonosulást.²⁰ Ez arra is utal, hogy az etnikai identifikációk jobb megértése érdekében szükségünk lesz a primordialista és a konstrukcionista elméletek közti szakadék áthidalására.

A konstrukcionista tradíció követői korábban mindent megtettek annak érdekében, hogy a Clifford Geertz nevével fémjelzett, ún. primordialista etnikai modelltől

minél távolabb helyezkedjenek el.²¹ Véleményem szerint ezen elméleti megközelítések között a különbség sokkal kisebb, mint az első látásra tűnhet. Richard Jenkins gondolatmenetét követve arra a megállapításra juthatunk, hogy a primordialista és konstrukcionista elméletek legalább olyan mértékben hasonlítanak egymáshoz, mint amilyen mértékben különböznek,²² és az etnikai identifikáció mélyebb megértése érdekében a két tradíciót közelíteni kell egymáshoz. Jenkins szerint Geertz minden kétséget kizáróan nagy hangsúlyt fektet a kultúra szerepére a primordialis jegyeknek vagy az annak tekintett markőröknek a kijelölésében. Ugyanakkor Geertz elismeri azt, hogy ezeknek a markőröknek jellege, típusa és szerepe különbözik mind az egyén, mind a társadalom szintjén és a történelmi változások függvényében.²³ Geertz tehát nem tekinti a biológiai öröklött vagy kulturálisan átörökölt markőröket természetes köteleknek, de rámutat arra, hogy a vérségi köteleket, a nyelvet vagy a kultúrát a közösség tagjai sok esetben ősi, primordialis jegyeknek tekintik. A kérdés az, hogy mely folyamatok játszanak szerepet abban, hogy a közösség tagjai ezekre a markőrökre mint primordialis kötelekre tekintsenek, olyan kötelekre, amelyek az egyén és közösség sorsának alakulására befolyással lehetnek.

A kultúra és az identitás fogalma sok esetben konkrétan körülhatárolt egységként és olyan erőforrásként jelentkezik, melyet az adott közösség tagjai megoszthatnak, és amelyre támaszkodhatnak. Ugyanakkor az etnicizációs folyamatok révén a kulturális markőrök arra is szolgálnak, hogy különbséget tegyenek az egyes etnikai közösségek között. Amikor egy adott kulturális érték megkülönböztető, markőr szerepet kap, amely köré az egész közösség érték- és identifikációs rendszere épül, alapértékről beszélünk.²⁴ Az alapérték arra szolgál, hogy az adott közösség tagjait, egyéni identifikációját megerősítse, ugyanakkor elkülönítse a más alapértékekkel rendelkező közösségek tagjaitól. Az alapérték az etnikai identifikációk külszíni elkülönítésére és belső elmélyítésére szolgál. Egy-egy alapérték mindig történelmileg és társadalmilag meghatározott, tehát mindig megvan annak a lehetősége, hogy egy más etnikai markőr veszi majd át a szerepét. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy amíg egy markőr egy közösség alapértékeként szerepel, a közösség tagjai számára szakrális jelentőséggel bír.

Az etnikai és nemzeti identifikációk fogalma sokszor és sok helyen azonos értelemben használatos. Ez arra utal, hogy ezen fogalmak értelmezései között átfedések vannak, így nehéz teljesen elkülöníteni őket egymástól. Az utóbbi évtizedben gyakran használt etno-nemzeti és etno-nacionális²⁵ fogalom még tovább bonyolítja a helyzetet. Mindezeknek a nehézségeknek tudatában, de ezek ellenére én mégis megpróbálkozom a fogalmak szétválasztásával, mégpedig abból a megfontolásból, hogy meggyőződésem szerint az 'etnikai' és 'nemzeti' fogalom elkülönítése elemzési szempontból gyümölcsöző lehet. A problematikát a nemzeti identifikáció felől közelítem meg, mert ezt egyrészt konkrétan megfoghatónak, világosabban megfogalmazhatónak tartom, mint az etnikai identifikációt, másrészt mert a nemzeti identitás kérdéskörének fontos politikai vonatkozásai is vannak, hiszen a nemzeti identifikáció szoros szimbiózisban él a nemzetállam koncepciójával.

Általános értelemben a nemzetállam kifejezés olyan államformációra utal, melynek területe egy adott nemzet által lakott. Weber a modern államot úgy határozta meg, mint „egy emberi közösséget, melynek igazgatási csoportja a rend érvényre

juttatásában eredményesen alkalmazza a legitim fizikai kényszer monopóliumát”.²⁶ A nemzet fogalom meghatározása nem ennyire egyértelmű és általánosan elfogadott a társadalomtudományokban, mint Weber állam-definíciója. Az enigmatikus kérdésre („Mi a nemzet?”) adott válaszok két nagy csoportba sorolhatók be. Az egyik csoportba azon válaszadók tartoznak, akik a nemzetet absztrakciónak és a politikai érvek ideák szintjén való megvalósulásának és igazolásának tekintik (például Hobsbawm és Breuilly), míg a másik csoportot azok alkotják, akik a nemzetet realitásként fogják fel, míg a nemzeti egységeket a „természeti” törvények által létrehozott formációknak tekintik (Connor, A. D. Smith, Fishman). Mindenesetre a két tábor képviselői megegyeznek abban, hogy „a nemzet kollektív entitás”.²⁷ A nemzet létrejötte és megőrzése, legyen az absztrakció vagy realitás, mindig egy politikai projektum vagy annak része. A nemzetek állammá és az államok nemzetekké szerveződése nem logikus és előre meghatározott folyamat eredménye vagy/és terméke. Duara helyesen mutat rá arra a tényre, hogy „A modern nacionalizmus újszerűsége nem a politikai öntudat kialakulásában, hanem a világ nemzetállamokra való felosztottságában rejlik”. Ugyanakkor, írja Duara, „a nacionalizmus fogalmát sokszor összetévesztik a nemzetállam ideológiájával, amely a politikai identifikációkat szeretné megerősíteni vagy előtérbe helyezni a nemzetállam szintjén”.²⁸ A modern nemzetállamok rendszere lehetőséget nyújtott a területszerzés által vagy a politikai úton épített állam számára, hogy a területén élő népesség számára előírja egy nyelv, az egy eszmerendszer és egy jogi rendszer uralmát, s hatalmi vagy politikai eszközökkel megerősítse azt. Ezek a „nemzetiesítő” törekvések érzékelhetőbbé váltak azokban az államokban, amelyek később váltak független, különálló nemzetállamokká, s amelyekben az állam keretei a történelem folyamán nem voltak sem eléggé hosszú életűek, sem eléggé erősek ahhoz, hogy az állam területén élő különböző nyelvű és kultúrájú csoportokból egységes nemzetet hozzanak létre.²⁹ A nacionalizmus ezen formája³⁰ úgy határozható meg a legjobban, mint a „társadalmi integráció institucionalizálása által létrejövő kollektív identitás”, és elemzési szempontból elkülönítendő azoktól a nemzeti identifikációktól, amelyek mobilizáció útján vagy annak hatására jönnek létre.³¹

A nemzet eszméje, fogalma abban a korban született, amikor a felvilágosodás eszméi a romantika érzelmességével ötvöződtek.³² A nemzetről kialakított eszménykép ezt a kettősséget tükrözi. A nemzet egyik legelfogadottabb meghatározása az andersoni definíció: „egy képzelt politikai közösség, amely elidegeníthetetlenül körülhatárolt és szuverén.”³³ Ez áll legközelebb a nemzetről alkotott ideához. A modern nemzetállamok támogatják állampolgáraik közt „a mély horizontális kötődés”³⁴ kialakulását, amely lehetővé teszi, hogy a nemzettel való azonosulás felülkerekedjen azokon a közösségi identifikációkon, melyek csoportok és/vagy egyének közti konfliktusok forrásai lehetnek. Ugyanakkor, mivel a nemzeti identifikációk geometrikus összegek, az állam eszköztárába tartozó hivatalos, adminisztratív eszközök általában nem elegendőek a nemzeti közösségbe tartozás feltételeinek kialakításához. Az olyan instrumentális eszközökkel, mint például az állampolgárság intézménye, csupán az organikus szolidaritás érzését lehet kialakítani; a nemzethez való tartozás érzésének megteremtéséhez viszont szükséges az ún. nemzeti habitus megteremtése, amely gyökereiben nem más, mint a különféle – nemzeti szimbólumoknak tartott – konkrét elemekkel való azonosulás, amely lehet a zászló, a him-

nusz, lehetnek a nemzeti ünnepek. A nemzeti habitus magában foglalja azon mítoszok, emlékek, szimbólumok és kulturális értékek szövevényes rendszerét is, melyet együttesen „kollektív emlékezetnek” nevezünk. Ugyanakkor a kollektív emlékezet megnyilatkozásai – a kulturális örökség hagyományai – invenciók, de történelmi örökségnek tekintjük őket. A kollektív emlékezet szelektív és kirekesztő mindazokkal a történetekkel, emlékekkel, személyekkel szemben, melyek/akik nem illenek bele a „kik voltunk mi” uralkodó narratívájába.

A nemzeti habitus konstrukciója különös jelentőséggel bír mint „nemzeti mi-identitás”. A nemzeti gondolkodás, viselkedés és érzés a nemzetállam egységét erősíti, ezért a nemzeti habitus meglétét a nemzetállamok a túlélés feltételének tekintik.³⁵ Gellner kimutatta, hogy a modern nemzetállamokban, ami igazán számít, az az oktatás, amely az egyént a nemzeti közösség tagjává neveli.³⁶ A nemzetállamnak különös jelentőséggel bíró szerepe van a nemzeti habitus kialakításában, ugyanis „a nemzetállam nem csupán a legitímált erőszak monopóliumával rendelkezik, hanem az oktatási kvalifikációk akkreditációjának monopóliumával is; s lehetőséget nyújt ezáltal az állam és a kultúra egyesülésére, és így máris a nacionalizmus korában találjuk magunkat”.³⁷ Az állam által támogatott közoktatás leginkább azzal járul hozzá a nemzeti habitus megformálásához, hogy elsajátíttatja az elképzelt nemzeti közösséghez tartozás feltételrendszerét. Ugyanakkor a nemzeti habitus úgy van felépítve, hogy megerősítse az állam egységét és annak az állampolgárok gazdasági és politikai elkötelezettségére vonatkozó uralmát. A nemzetállam elképzelt közösségként, a nemzeti habitus pedig egy misztikus, félig-meddig szentesített közösségi köldökzsinórként jelenik meg a leggyakrabban. A nemzeti habitus tudatos konstrukció. A közös elképzelések, érzelmi attitűdök és viselkedési diszpozíciók bonyolult szövevénye. Gyakran elfelejtjük, hogy ez a tudatos konstrukció a nemzet-vagy/és nemzetállam-építés politikai projektumának része.

Az „etnikai” és „nemzeti” kategória a magyar kontextusban

Az etnikai és nemzeti kategória a magyar kontextusban szoros egységben létezik, de ez nem jelenti azt, hogy fedi egymást. Ezt az állítást bizonyítandó meg kell vizsgálnunk az etnikáció és nemzetiesítés jelenségének jelenkori és történelmi folyamatait. A magyarok Kárpát-medencei történelme mintegy ezer évre vezethető vissza. A magyarok és más etnikai csoportok együttélése a régióban többé-kevésbé békésen zajlott egészen a 19. századig, amikor a magyar állam az állam területén élő más etnikai közösségekkel szembeni toleráns *magatartása* átformálódott, s az új megfogalmazás a magyaroknak más etnikai közösségek és nemzeti közösségek fölötti dominanciáját hirdette meg. A magyar országrészek a 18. századtól Habsburg-uralom alá tartoztak. Hivatalosan a magyar parlament nem volt elismerve mint a Magyar Királyság reprezentációs és törvényhozó testülete. Magyarok és nem magyarok egyaránt Habsburg-uralom alatt éltek. A 19. században feléledő nacionalizmus azonban a különböző etnikai közösségek csoportjainak egymással versengő nemzeti törekvéseit, a Magyar Királyság történelmi területén élő népcsoportokat egymással szembefordította. Az elmagyarosítást célzó törekvések, amelyek a történelmi magyar állam modern nemzetállammá formálódását voltak hivatottak elősegíteni, a közép-európai kis nemzetek közötti konfliktusok egyik fő forrásaivá váltak.

A Habsburgok németesítő törekvése a magyar országrészek területén a magyar nyelvet új megvilágításba helyezte. A nemzeti öntudatra ébredő intelligencia a nyelvnek közösségteremtő és közösségmegőrző szerepet adományozott. A nyelv etnikai határokat kijelölő és megőrző funkciója viszonylag új keletű. A történet kezdete konkrét időponthoz köthető. „A nyelv iránti érdeklődés, amely a 18. század folyamán mérsékelt, alig érezhetően növekedett, majd drámaian megnőtt, amikor II. József császár 1784. május 6-án kiadott rendeletével elrendelte a német nyelv hivatalokban és közügyekben való használatának szükségességét a Magyar Királyság területén.”³⁸ E rendelet kiadása előtt a magyar nyelv társadalmi szinten játszott szerepe meglehetősen korlátozott volt. A Magyar Királyság területén a hivatalok nyelve a latin, míg a felsőbb szintű oktatás és a közép- és felső társadalmi osztályok társalgási nyelve elsősorban a német és a latin volt.

A magyar értelmiségi elit fokozott érdeklődése a magyar nyelv iránt egyrészt a modernizációs folyamatoknak, másrészt a magyar nyelv továbbéléséért érzett felelősségérzet ébredésének volt köszönhető. A modernizáció kezdetei a 19. század első felére vezethetők vissza, s fő célkitűzése az volt, hogy a Habsburg Birodalomhoz tartozó magyar részeket az európai gazdasági élet szerves részévé tegye. Ugyanakkor Johann Gottfried Herder borúlátó jóslata, mely szerint „A magyarok szám szerint kevesen és mások közé beékelődve élnek, néhány évszázad múlva még a nyelvük sem marad fenn”³⁹, egy romantikus értelmiségi mozgalom kezdetének, a nyelvújításnak a kezdetét jelentette a 19. század elején. Mind a modernizációs folyamatot, mind pedig a nyelvújítási mozgalmat az ún. reformnemzedék vezette. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején, melynek fő célkitűzése a Habsburguralom alóli felszabadulás volt, csúcspontot ért el mindkét törekvés. A Habsburgok győzedelmeskedtek, és a forradalom vívmányait eltörölték. Az abszolutizmus konszolidációja azonban nem tudta megállítani azt a folyamatot, amely a magyar nyelvet (és a Monarchia területén élő más etnikai és nemzeti közösségek nyelveit) nemzeti szimbólumokká és az etnikai közösséghatárokat kijelölő markőrökké tette.

A magyarosodást célzó törekvések legjelentősebb hozadéka az volt, hogy a magyar országrészek területén élő etnikai közösségek etnikai öntudata megerősödött, és ezzel egy időben elidegenedtek a közös, multietnikus nemzet és állam gondolatától. Más szóval a magyar etnikai közösség által szorgalmazott magyarosítás kijelölte és megerősítette a „mi” és az „ők” közti határokat, s ezáltal elindította azt a folyamatot, amelynek során a multietnikus magyar állam területén élő népcsoportok a nyelvi különbségek alapján etnikai-nemzeti kategóriákba csoportosultak. Ugyanakkor, mivel az újonnan megfogalmazott etnikai-nemzeti identitások elsősorban a nyelvhez kötődtek, a Habsburg Birodalom területén élő népcsoportok etnikai-nemzeti fejlődése korábban alig vagy egyáltalán nem ismert nyelvi konfliktusokhoz vezetett.

Közép-Európa minden új állama – csakúgy, mint a régiek – egy-egy domináns nyelv köré szerveződött. Ez a folyamat ebben az etnikailag oly sokszínű és soknyelvű régióban csaknem minden esetben azzal járt, hogy az „államalkotó nemzet” és az adott állam területén élő más nyelvet beszélő etnikai kisebbségek élesen elhatárolódtak egymástól. Mivel a nyelv tölti be a primordiális kötődés szerepét, amely által az egyén egy meghatározott közösséghez tartozónak érzi magát, az állam által

szorgalmazott nyelvi normalizáció vagy asszimiláció ellenkező hatást vált ki, és elősegíti a nyelv, etnicitás és nacionalizmus közti kapcsolat megerősödését.

Magyar kontextusban a nemzeti és etnikai identitások, ha nem is teljesen, de részlegesen fedik egymást. „Mikor az identitások egymásba csúsznak – írja Conversi –, »szükséges« az [etnikai] határok kialakítása, bár sokszor úgy tűnik, hogy ez nem egy konstrukció, hanem egy már meglevő primordiális nemzeti határ megerősítése.”⁴⁰ A nemzeti identitások csupán akkor ellenállók a változásokkal szemben, ha megegyeznek az egyének etnikai hovatartozásával. Egy adott személy nemzeti politikai identitása kulturális, nyelvi és regionális hovatartozásától független. Problémával akkor állunk szemben, ha az etnikai kisebbségek tagjai úgy érzik, hogy az adott állam állampolgárainak nemzeti identitása úgy van kialakítva, hogy az megegyezzen a többségben levők etnikai identitásával. Ha egy csoport – általában a domináns helyzetben levő etnikai közösségről van szó – kísérletet tesz arra, hogy saját etnikai identitásának elemeire építse a nemzeti habitust, több mint valószínű, hogy a kisebbségi közösségekhez tartozók a nemzeti habitust nem érzik majd magukénak, és az ebből adódó feszültségek interetnikus konfliktusok forrásai lehetnek.

1920-ban a multietnikus történelmi magyar államot egy etnikailag csaknem teljesen homogén magyar nemzetállam váltotta fel. Ez a produktum nem a 19. században megkezdett homogenizációs törekvések lenyűgöző eredménye. A magyarosítás az etnikai különbségekkel szemben toleráns Magyar Királyságot etnikai-nemzeti alapon redefiniálta, s a nemzeti habitust a magyar nemzet más etnikai közösségek fölötti dominanciájaként értelmezte. Mindez nem tette a történelmi magyar államot homogénné. Az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződést követően a Magyar Királyság elveszítette területének kétharmadát, összlakosságának felét, a magyarul beszélő lakosság egyharmadát, s Magyarország ennek köszönhetően etnikailag csaknem teljesen homogén állammá vált. A kommunista éra nem adott lehetőséget arra, hogy kialakuljon egy nemzeti diskurzus arról, hogy Trianon és a második világháború után „mivé lettünk”, „kik vagyunk”. Az etnikai és nemzeti identitásról kevés szó esett, az is meghatározott kereteken belül. Az elmúlt tizenöt év jelentős változásokat hozott a nemzeti diskurzusban. Egyre többször vetődött és vetődik fel az a kérdés, hogy ki hova tartozik és miért; ugyanakkor a magyar nemzet definíciója is állandóan változik.

A nemzetek és kultúrák már régóta „röghöz kötötként vannak megálmodva” – érvel Liisa Malkki.⁴¹ A magyar kontextusban a nemzeti identitás területi identitásként való megjelenítése és a magyarságtudat történelmi beágyazottságának hangsúlyozása határozza meg a nemzeti diskurzus fő vonalait. A területiális identitás intenzitása nagyban függ attól, hol, mikor és hogyan fejeződik ki a területhez való ragaszkodás. A magyar kisebbségek és diaszpórák közösségek kollektív emlékezete adott régióhoz, területhez kötődik. A magyar etnikai identitással rendelkező személyek a következő területi egységekkel azonosulnak: Magyarország, Felvidék (Szlovákiában), Erdély (Romániában), Vajdaság (Szerbiában), Kárpátalja (Ukrajnában), Muraköz (Horvátországban és Szlovéniában), valamint Burgerland (Ausztriában). Elmondhatjuk tehát, hogy a magyarok etnikai identitása azokhoz a régiókhoz köthető, amelyek még napjainkban is többségében magyarok által lakottak, a szülőföld határai pedig a mai politikai határoktól függetlenül alakultak ki.

Magyar kontextusban Szent István középkori államának megalapítása az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb történelmi esemény a magyar nemzeti habitus megformálásának szempontjából. A Szent István-i állam materiális megnyilvánulása a Szent Korona. Történelmi tények bizonyítják, hogy ez a korona mai formájában sosem volt I. István tulajdonában, de ez a korona későbbiekben betöltött funkcióját tekintve nem is lényeges. A Szent Koronára mint a Szent István-i állam megtestesülésére és az önálló magyar államiséget jelképező szimbólumra tekintünk. Ez a percepció problematikus. A Szent Koronához kapcsolódó kollektív emlékezet „mint a Szent István-i magyar területek szimbóluma” internalizálódott,⁴³ s nemcsak azok tekintik azt magukénak, akik a Trianon utáni Magyarország területén élnek, hanem az elvesztett területeken élő, magukat magyarnak vallók tömegei is. Az internalizációs folyamatot konkrét, az internalizációt elősegítő cselekedetek is erősíteték. Egy viszonylag új példa 2000. január 1-jéről: A Szent Koronát a Magyar Nemzeti Múzeumból a magyar Országgyűlés épületébe szállították azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ez a történelmi kincs visszaintegrálódhasson – mint a magyar kulturális örökség része – a magyarság öntudatába. Az ebből az alkalomból mondott beszédében az akkori miniszterelnök, Orbán Viktor, hangsúlyozta, hogy a közös emlékezet átível a határokon, és a Szent Korona nemcsak a Magyarországon élő magyarok tulajdona, hanem a határokon túl élő magyaroké is.⁴⁴

A magyarság kollektív emlékezete a Szent Korona által összefogott nemzetről szóló narratívákba ágyazva nem egyszerűen egy kulturális örökség része, hanem „egy misztikus, szent vagy legalábbis annak tekintett gyökere a közösségnek”.⁴⁵ Modern értelmezésben a Magyar Királyság multikulturálisnak tekinthető. Szent Istvánt és a Szent Koronát a magyar kollektív emlékezet tette modern értelemben vett magyarrá és a magyar etnikai identifikációk egyik forrásává Magyarországhatárain belül és kívül egyaránt.

Nemzeti kisebbségek és etnikai diaszpórák (?)

A területi vagy nemzeti kisebbségek azoknak a nemzeti rekonfigurációknak a termékei, amelyekkel a politikai tér megváltoztatásával Európában kialakították a nemzetállamrendszert. Brubaker meghatározásában a nemzeti kisebbség fogalma olyan dinamikus, egymással állandó versenyben lévő politikai álláspontokra utal, melyeknek három fő ismérvük van: tagjai egy olyan etno-kulturális közösséghez tartozónak vallják magukat, amely különbözik a politikailag és számbelileg domináns etno-kulturális nemzettől; tagjai elvárják, hogy az állam elismerje ezt az álláspontjukat, és az etno-kulturális nemzetiségük alapján járó kollektív kulturális és/vagy politikai jogokat követelnek.⁴⁶ Ez a definíció többek közt azért hasznos, mert kiemeli a „politikai” fontosságát, és így megkönnyíti az elemzés szempontjából oly lényeges elkülönítést az „etnikai” és a „nemzeti” kisebbségek közt. Az etnikai kisebbségek esetében az etnicitásnak nincs közéleti jelentősége, az egyének etnikai közösségek tagjai, de ugyanakkor a nemzeti közösség tagjai is abban az országban, melynek állampolgárai.⁴⁷ Ezzel szemben a nemzeti kisebbségek identitása inkább [kultúr]nemzeti, mint csupán etnikai értelemben van meghatározva.⁴⁸ Amint arra Szarka László is rámutat: „Az eredeti vagy a kisebbségi közösséghez való tartozás tudata, azaz a nemzeti identitás primátusa a nemzeti kisebbségekként meghatározható közösségek

egyik legfontosabb közös jellemzője.”⁴⁹ Ez azt jelenti, hogy a politikai projektum be-szivárog az etnikai határok kialakításának és megőrzésének folyamatába. Más szó-val a nemzeti kisebbségek esetében az etnikai közösségi tudatot az anyaországi nemzeti habitus is erősíti, melyhez a kisebbségek a közös történelmi múlt által kö-tődnek. A nemzeti kisebbségekre mint a dicső történelmi múlt maradványaira tekin-tünk, s ez szolgálhat alapul ahhoz, hogy az anyaország politikai határait spirituáli-san kiszélesítsük az etnikai határok alapján.

A diaszpóracsoportok más típusú közösségeket alkotnak. A *diaszpóra* görög ere-detű szó, amely szétszóródást, széthintést jelent, s eredetileg a zsidók történelmi hazájukból való száműzetésére és más országokba való szétszórattatására vonat-kozott. Ugyanakkor arra is utalt, hogy a száműzetés során a szétszóródottak elnyo-matás alatt és jogfosztottságban éltek.⁵⁰ Az utóbbi években ez a szűk definíció ki-szélesedett, és mára széles körben elfogadott az a vélemény, hogy a diaszpóra többféle változatban is definiálható. Robin Cohen a következő, a diaszpóra fogalom-ra vonatkoztatható ismérveket sorakoztatja fel: „minden diaszpóráközség, amely a valós vagy elképzelt anyaország területén kívül él, elismeri, hogy a »szülőföld«⁵¹ – egy fogalom, amely mélyen kötődik a nyelvhez, valláshoz, szokásrendszerhez és folklórhoz – mindig számolhat a diaszpórában élők érzelmi kötődésével és lojalitá-sával [...] a közösség tagjainak diaszpóráközséghez való kötődése abban nyilván-ul meg, hogy elismerik, létezik egy kötelék, melyet egyrészt a közös migrációs em-lékek, másrészt a hasonló etnikai öntudattal rendelkezőkkel való együttérzés alakí-tott ki.”⁵² Hasonlóan a nemzeti kisebbségekhez,⁵³ a diaszpóráközségeket is hár-mas kötődés jellemzi; kötődés (a) a világban szétszóródott, ugyanakkor etnikai ön-tudatában valamilyen szinten egységes etnikai közösségekhez, (b) a területileg be-határolt államokhoz, amelyekben ilyen diaszpóráközségek léteznek és (c) az anyaországhoz és azon anyaországon kívüli területekhez, amelyekről a diaszpórá-ban élők elődei jöttek.”⁵⁴ Ugyanakkor Tölölyan a diaszpóráközségeket „a transz-nacionális momentum példát statuáló közösségeinek” nevezi. A diaszpóráközsé-gek transznacionálisak, „a transznacionalizmus emblémái lehetnek, mivel meg-testesítik a határok kérdését, amely a nemzet és a »mások« meghatározása közti ellentétekből adódnak”.⁵⁵

A nemzeti kisebbségek és a diaszpóracsoportok sok tekintetben megegyeznek. Ezek közül három dologra szeretném felhívni a figyelmet. 1. Mindkét közösségtípus jelenét beárnyékolja a traumatikus múlt, mivel e közösségek tagjai rövid idő lefor-gása alatt lettek egy „más” nemzetállam lakosai. 2. Egy bizonyos történelmi idő-szakban vagy momentumban mindkét közösségnek szembe kellett néznie azzal a kérdéssel, hogyan formálódjanak vagy fromálódhatnak egy mesterségesen képző-dött vagy létrehozott csoportból közösséggé. 3. Mind a nemzeti kisebbségek, mind a diaszpóráközségek tagjai elismerik, hogy az anyaország – valós vagy elképzelt – valamilyen szinten mindig számíthat a közösség tagjainak lojalitására és támoga-tására, és e közösségek tagjai érzelmileg kötődnek az azonos etnikai vagy nemze-ti/nemzetiségi háttérrel rendelkezőkhöz.

Az utóbbi években kísérletek történtek arra, hogy a diaszpóra fogalmát kiterjesz-szék azokra a közösségekre is, amelyek az anyaországgal határos területeken él-nek. A problémafelvetés ezen módja nem nagyon szerencsés, főként azért, mert ezek a közösségek másként jelennek meg és élnek tovább a nemzeti diskurzusban.

A nemzetállamok területileg konkrétan meghatározott egységek, de a nemzeti határok spirituálisan kiszélesíthetők, mégpedig azért, hogy a határokon túl élők etnikai identitását a nemzeti habitussal felerősítsük. A nemzeti kisebbségek tagjai gyakran érzik úgy, hogy ők az általuk lakott „föld gyermekei” (sons of the soil), és állítják, hogy identitásuk az általuk lakott területeken gyökerezik. Ezzel szemben, a diaszpórák közösségek nem rendelkeznek „helyhez kötött” etnikai identitással az általuk lakott államban.⁵⁶ Talán ez a magyarázata annak, hogy a nemzeti diskurzusban a diaszpórák közösségek oly gyakran kapnak marginalizált szerepet.

Nemzeti kisebbségek és diaszpórák közösségek a magyar kontextusban

Az Európában, de Magyarország területén kívül élő magyar közösségek az ország 20. századi történelmének „termékei”. Mind a hét Magyarországgal szomszédos államban élnek magukat magyarnak valló személyek és általuk alkotott közösségek. Ezek a közösségek számbelileg lényeges eltéréseket mutatnak. A magyarok száma Romániában 2,1 és 1,6 millió (1992) között van, Szlovákiában 710 000–521 000 (2001) között; 341 000 (1991) Szerbiában, 220 000–156 000 (1989) között Ukrajnában, 70 000–33 459 között Ausztriában (ebből 6800 Burgerlandban, az 1991-es népszámlálás alapján); 40 000–22 000 (1991) Horvátországban és 10 000–8 500 (1991) pedig Szlovéniában.⁵⁷ A Nyugat-Európában élő magyarok száma 200 000–300 000-re tehető (ebből megközelítőleg harmincezen élnek Svédországban).⁵⁸

Függetlenül attól, mit mutatnak a számok, a rendszerváltás utáni magyar diskurzus 10 millió Magyarországon élő és 5 millió Magyarország határain kívül élő magyart tart számon. Michael Stewart találóan „most-látom-most-nem-látom magyaroknak” nevezi mindazokat, akik az utóbbi 5 milliós kategóriába tartoznak, hiszen jelenlétük a magyar diskurzusban a magyarországi politikai változásokkal egyenes arányban nő vagy csökken.⁵⁹ Magyarország az 1989-es változások utáni első miniszterelnöke, Antall József egy új politikai paradigmát indított el 1990-ben, amikor azt mondta, hogy lélekben „nem 10, hanem 15 millió magyar miniszterelnöke”.⁶⁰ Az 1994-ben megválasztott Horn Gyula miniszterelnök kijelentette, hogy 10,5 millió magyar miniszterelnöke. 1999. augusztus 19-én a Határon Túli Magyarok Hivatalát megnyitó akkori miniszterelnök, Orbán Viktor a következőképpen fogalmazott: „Magyarország minden állampolgára és a határon túli magyarok ugyanazon oszthatatlan nemzet tagjai.”⁶¹ 2002. július 6-án Medgyessy Péter miniszterelnök kijelentette, hogy ő „alkotmányos jogi szempontból 10 millió magyar miniszterelnöke, de 15 millió magyarért érez történelmi felelősséget, hiszen mindezek együtt alkotják a magyar nemzetet”.⁶² Ezek a példák is azt bizonyítják, hogy a magyar egységes nemzet-közösség fogalma a nemzeti diskurzusban mint alapvető politikai és társadalmi vonatkoztatási pont jelenik meg. A nemzeti egységet erősítik azok a strukturális feltételek, amelyek Magyarország határain belül és kívül lehetővé tették a közösségi szerveződést és képviseletet.

A magyar kisebbségek jelenléte a Kárpát-medencében egyaránt problematikus a magyar nemzetállam és az azzal szomszédos államok számára, melyekben nagyszámú magyar kisebbség él, mégpedig két okból kifolyólag. Egyrészt, ahogy arra Raymond Pearson is rámutat, a nacionalista eszme feltételezi, hogy „a nemzetál-

lam kirekeszti a más nemzethez tartozókat; ugyanakkor magában foglalja a nemzet valamennyi tagját. Magyarországot az 1990-es években (ahogy a 20. század nagyobb részében) a második feltétel hozza nehéz helyzetbe, nem pedig az első.”⁶³ A Magyarországgal szomszédos nemzetállamokban, amelyek jelentős számú magyar kisebbséggel rendelkeznek, mint például Szlovákiában, ahol a lakosság kb. 10 százaléka magyar nemzetiségű, az első feltétel teljesítése jelent problémát, vagyis az, hogyan zárják ki vagy asszimilálják azokat, akik nem a szlovák etnikumhoz-nemzethez tartoznak.

A magyar nemzeti diskurzus különbséget tesz a határon túli magyarok vagy magyar nemzeti kisebbségek és a magyar diaszpóráközösségek között. Az „ország”, ahogy Magyarországot a kisebbségekben és szórványban élők gyakran nevezik, az utóbbi tíz-tizenöt évben jelentős szerepet vállalt a Kárpát-medencében élő magyar nemzeti kisebbségek életében. A magyar alkotmány 6. cikkelyének 3. paragrafusa értelmében a Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.⁶⁴ A Határon Túli Magyarok Hivatalának fő feladata a magyar–magyar kapcsolatok ápolása. Az 1999-ben megalakult a Magyar Állandó Értekezlet, a parlamenti, illetőleg tartományi képvisellel rendelkező határon túli magyar szervezetek, a magyarországi parlamenti pártok, a mindenkori magyar kormány, valamint a nyugati magyarság képviselőinek szervezete, mely a magyar–magyar kapcsolatokat koordináló szervként működik. 2002. november 19-én a Magyar Állandó Értekezlet kinyilvánította, hogy az „Európai Unióhoz való csatlakozás Magyarország szempontjából történelmi jelentőségű, mivel lehetőséget ad a magyarok kulturális és nyelvi identitásának megerősítésére, a nemzeti szolidaritás és kohézió felújítására az európai kontextusban”.⁶⁵ Ezekben a verbális és szimbolikus értékű tettekben – mint a Határon Túli Magyarok Hivatala és a Magyar Állandó Értekezlet életrehívása – a határon túli magyarok a magyar nemzeti közösség spirituális kiterjesztéseként szerepelnek. Ebből kifolyólag és etno-nemzeti identifikációjuknak köszönhetően ezek a közösségek kiérdemlik a magyar kormány kitüntetett figyelmét és a magyar nemzeti identitásuk megőrzéséhez szükséges támogatást.

A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvényt, melyet röviden státus- vagy kedvezménytörvénynek neveznek, 2001. június 19-én fogadta el a magyar Országgyűlés. A státusörvény többféle feladatot határoz meg. Ez a tanulmány a kulturális célként megfogalmazott, „a határon túli magyarok nemzeti identitásának megőrzése” részre összpontosít. A státustörvény határon innen és túl vitát váltott ki arról, „ki a magyar”. A magyarigazolványra azok a román, szlovák, jugoszláv, szlovén és horvát⁶⁶ állampolgárok jogosultak, akik magyarnak vallják magukat.⁶⁷ A törvény értelmében „Magyar igazolvány”-ra jogosult az a személy, aki a) tud magyar nyelven; b) a lakóhelye szerinti államban magát magyar nemzetiségűnek valló személyként tartja nyilván, vagy magyar nemzetiségű személyeket tömörítő szervezet nyilvántartott tagja, vagy az adott ország területén működő egyház nyilvántartásában magyar nemzetiségűként tartják számon.⁶⁸ Az igazolványt Magyarországon állítják ki, és borítólapját a Szent István-i korona motívuma díszíti.

A magyarigazolvány a nemzeti diskurzus tárgyi megtestesítése. A „nemzeti” ebben az esetben nemcsak a Magyarországon élő nemzeti közösségre, hanem a Magyarországon kívül élő nemzeti kisebbségekre is vonatkozik. A státustörvény felté-

telezi, hogy az egyén magyarságtudata deklarálható, bizonyítható. Ahhoz, hogy valaki magyar lehessen, kapcsolatban kell lennie a határon túli magyar intézményekkel (magyar nyelvű iskola, magyar politikai civil vagy kulturális szervezetek), s ha ezt a törvény nem is mondja ki egyértelműen, magyar anyanyelvűnek kell lennie. Az igazolvány megszerzésének folyamatában tehát fel lehet ismerni az intézményesített közösségi határépítés folyamatát. Ugyanakkor az igazolvány borítóján található Szent Korona kép a nemzetközösség szimbolikus határait hivatott kiterjeszteni és megerősíteni. Ebből a nemzetközösségből a diaszpórában élő magyarok ki vannak rekesztve.

A diaszpórában élő magyarok Magyarország nemzeti érdekeinek árnyékában élnek. A magyar diaszpóracsoportok etno-kulturális közösségként élnek, és sok helyütt virulnak szerte Európában. Néhány újabb keletű tanulmány⁶⁹ alapján elmondhatjuk, hogy a diaszpóra-helyzetben élők kulturális identifikációja sok esetben eltér attól a nemzeti önazonosságtudattól, amely a magyar nemzeti kisebbségek identifikációit jellemzi. A diaszpórikus, kulturális reprezentációk akkor kerülnek elsősorban kifejezésre, amikor a „másság” kifejezése a cél.⁷⁰ A másság kifejezése olyan szimbolikus cselekedet, amely diaszpórakontextusban általában meghatározott és intézményesített alkalmakhoz kötődik (kulturális és érdekszervezeti munka, olvasó- és tanulókörök stb). A magyar nyelv sok esetben elveszítette határépítő, határmegőrző szerepét, és a kulturális reprezentációk részévé vált. A nyelvhasználat már nem funkcionális, inkább szimbolikus, bizonyos alkalmakhoz kötődik. Ugyanakkor ebben a kontextusban a nyelv elveszítette mobilizációs potenciálját is. A diaszpórikus magyarságtudat tehát a Szent István Magyarországaról való kollektív emlékezetben (ez főleg a határon túli magyar területekről elvándorolt magyarokra jellemző) és néhány kulturális tradíció,⁷¹ mélyen gyökerező érték megőrzésében gyökerezik. Példaként megemlíthetem a norrköpingi magyarok (Svédország) Szent István Társulatát, amely nevében hordozza a kollektív emlékezet szimbólumát.

A magyarságtudatra nem tekinthetünk úgy, mint a világ valamennyi magyarja által elfogadott változatlan egésze. Ez egy eszköz, amely arra szolgál, hogy a magyarok és a „mások” közt bárhol és bármikor különbséget tehessünk. Az utóbbi két-száz évben a nyelv szolgált a leghatékonyabb „mi” és „ők” közti határkijelölő eszközként. A magyar etno-nemzeti közösséget is a nyelv által szoktuk behatárolni, tehát etnolingvisztikai közösségről beszélünk. A nemzeti mozgalmak során – legyen az az 1848–49-es forradalom és szabadságharc vagy a 1990-es években magyar nyelvi jogokért folytatott küzdelem Szlovákiában – a nyelv mint az etno-nemzeti mozgalmak mozgatórugója esszencializálódott. Ezáltal a magyar nemzeti diskurzusból a nyelv alapértékké és a magyarságtudat esszenciájává vált.

A posztkommunista időszakban a hasonlóságon alapuló szolidaritás érzése fel erősödött a világ összmagyarsága viszonylatában. A Magyarország területén kívül élő magyar etnolingvisztikai közösségek mobilizálódtak, míg a nyelv ebben a folyamatban megkülönböztetett figyelmet, szerepet kapott. Ugyanakkor a magyar nemzeti egységet és államiságot kifejező szimbólumok is előtérbe kerültek. A Kárpát-medencei magyarok specifikusan nemzeti s nem csupán etnikai értelemben definiálták újra önmagukat. Ugyanakkor a magyar diaszpóráközösségekhez tartozó egyének – Nyugat-Európában és Európán kívül – elsősorban ahhoz a politikai közösséghez tartozónak tudják magukat, amelynek állampolgárai. Diaszpórakontextusban a ma-

gyar etnikai identitásnak nincs számottevő politikai jelentősége. A nyelv határmegtartó szerepe elhalványult, és sok esetben már el is tűnt. Ami megmarad, az nem más, mint a másságot való kifejezés igénye, főként a kulturális reprezentációk területén.

Az etnolingvisztikai identitások relatíve stabilak, de nem örökkévalók. A nemzeti identitások törekeny konstrukciók. Az utóbbi két évtizedben a „magyar nemzet” fogalma többféle jelentéssel töltődött már fel, s továbbra is állandó változtatáson megy keresztül. Ez a tanulmány nem a történet végét szeretne volna bemutatni, hiszen ez reménytelen vállalkozás lenne. A cél inkább az volt, hogy felhívjam a figyelmet arra a tényre, hogy a nemzeti és etnikai közösségek kategóriái állandó változásban vannak, hiszen más-más tartalommal tölthetők meg.

Jegyzetek

1. Eisenstadt, S. N.: The Construction of Collective Identities and the Continual Reconstruction of Primordiality. In: Sinisa Malesevic and Mark Haugaard (eds.): *Making Sense of Collectivity: Ethnicity, nationalism and Globalisation*. London, Pluto Press, 2002, 35–36. p.
2. Tajfel, Henri: The Formation of National Attitudes: A Social-psychological Perspective. In: Muzafer Sherif and Carolyn W. Sherif (eds.): *Interdisciplinary Relationships in Social Sciences*. Chicago, Aldine Publishing Company, 1969, 168. p.
3. Lásd Making Sense of Collectivity and Vered Amit and Nigel Rapport. In: *The Trouble with Community: Anthropological Reflections on Movement, Identity and Collectivity*. London, Pluto Press, 2002.
4. Jenkins érvei Durkheim és Weber szociológiai munkáin alapulnak. Lásd Jenkins, Richard: Different Societies? Different Cultures? What are Human Collectivities. In: Malesevic and Haugaard (eds.): *Making Sense of Collectivity...* 13. p.
5. Brubaker, Rogers: Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*, May 2002.
6. Jenkins, Richard: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Exploration*. London, Sage Publications, 1997, 50–51. p.
7. Weber, Max: Ethnic Groups. In: Werner Sollors (ed.): *Theories of Ethnicity: A Classical Reader*. Macmillan Press Ltd., 1996, 55. p.
8. Nash, Manning: The Core Elements of Ethnicity. In: John Hutchinson and Anthony D. Smith: *Ethnicity*. Oxford University Press, 1996, 24. p.
9. Eisenstadt, S. N.: uo. 33. p.
10. Lásd Haugaard, Mark és Sinisa Malesevic: Introduction: The Idea of Collectivity. In: Malesevic and Haugaard (eds.): *Making Sense of Collectivity*. 1–11. p.
11. Edwards, John: *Multilingualism*. London, Routledge, 1994, 127. p.
12. Barth, Fredrik: Introduction. In: Fredrik Barth (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries*. Oslo, Universitetsforlaget, 1969, 38. p.
13. Barth, Fredrik: Ethnicity and the Concept of Culture. *Program on Nonviolent Sanctions and Cultural Survival Seminar Synopses* Február 23, 1995, link: <http://www.wcfia.harvard.edu/ponsacs/DOCS/s95barth.htm>.
14. Hall, Stuart: New Ethnicities. In: James Donald and Ali Rattansi (eds.): *„Race” Culture and Difference*. London, Sage, 1992, 255. p.
15. Brubaker, Rogers and Frederick Cooper: Beyond „Identity”. *Theory and Society*, 29, 14.
16. Aron, Raymond: *Main Currents in Sociological Thought*, Penguin Books, 1990, megjelenés 1967/ 21.

17. Hughes, Everett, E. C. (first published 1948): *On Work Race an Sociological Imagination*. Chicago, University Press, 1994, 9. p., idézi: Jenkins: *Rethinking Ethnicity*. 10. p.
18. Lásd Bentley, G. C: Ethnicity and Practice. *Comparative Studies in Society and History*, 29, 1987, 1, 24–55. p., idézi: Jenkins: *Rethinking Ethnicity*. 47. p.
19. Erik Allardt and C. Starck: *Språkgänser och samhällsstruktur. Finlandssvenskarna i ett jämförande perspektiv*. Stockholm, Almqvist and Wicksell, 1981, 21. p.
20. Edwards, John: *Multilingualism*. London, Routledge, 1994, 125. p.
21. Lásd Clifford Geertz: *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic Books, 1973, 255–310. p.
22. Jenkins ezt a kijelentést Bentleynek tulajdonítja: Ethnicity and practice. *Comparative Studies in Society and History*, 1987, 29, idézi: Jenkins *Rethinking Ethnicity*. 45. p.
23. Lásd Jenkins: *Rethinking Ethnicity*. 45., ahol Jenkins Geertzet (1973, 259) elemzi.
24. Reference to. Lásd Conversi Smolitzra vonatkozó utalását: Conversi, Daniele: *The Basques, the Catalans, and Spain: Alternative Routes to Nationalist Mobilization*. London, Hurst/Reno, University of Nevada Press, 1997, 165. p.
25. Az etno-nacionalizmus kifejezés azokra a folyamatokra utal, amelyek során az etnikai identitást nacionalista mobilizáció céljaira használják.
26. Max Weber klasszikus meghatározása Conversi értelmezésében: Conceptualising Nationalism. In: Daniele Conversi (ed.): *Ethnonationalism in the Contemporary World*. Routledge, 2002, 6. p.
27. Duara, Prasenjit: Historicizing National Identity, or Who Images What and When. In: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (eds.): *Becoming National*. Oxford University Press, 1996, 151. p..
28. Duara: i. m. 157. p.
29. Strayer, J. R.: The Historical Experience of Nation-Building in Europe. In: K. W. Deutsch and W. J. Foltz (eds.): *Nation Building*. New York, Atherton, 1966, 23. p.
30. Duara ezt a nemzetállam ideológiájának nevezné, de az egyszerűség kedvéért a nacionalizmus kifejezést használom.
31. Gerard Delanty and Patrick O'Mahony: *Nationalism and Social Theory: Modernity and the Recalcitrance of the Nation*. Sage Publications, 2002, 28. p.
32. Llobera, Joseph R: *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe*. Oxford, Berg, 1994, 164–170. p.
33. Anderson, Benedict: The nation and the origins of national consciousness. In: Montserrat Guibernau és John Rex: *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Polity, 1997, 44. p.
34. Anderson, Benedict: *Imagined Communities*. 1983, 7. p.
35. Büchi, Rolf: Habitus-formation and Democracy: Reflections on Symbolic Power, Előadás az ötödik ISSEI konferencián 1996. Utrecht, The Netherlands, Link: <http://www.helsinki.fi/~arniemin/rolf.htm>.
36. Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, Blackwell, 1983, 8–14. p.
37. Gellner, Ernest: *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. London, Hamish Hamilton, 1994, 107. p.
38. Czigány, L. G.: Hungarianness: The Origin of a Pseudo-Linguistic Concept. *The Slavonic and East European Review*, LII, évf. (1974) 128. sz. 325. p.
39. Herder: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit (Ideas toward a Philosophy of the History of Mankind). Megjelent: 1791. Lásd Bodolai, Z.: The Timeless Nation. The History, Literature, Music, Art And Folklore of the Hungarian Nation. Link: <http://www.hungary.com/corvinus/lib/trans/trans08.htm>.
40. Conversi, Daniele: Reassessing Current Theories of Nationalism: Nationalism as Boundary Maintenance and Creation, 1995. In: John Agnew (ed.): *Political Geography: A Reader*, London, Arnold, 1997, 329. p.

41. Malkki, Liisa: National Geographic: The Rooting of peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees. In: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (eds.): *Becoming National: A Reader*, Oxford University Press, 1996, 439. p.
42. Kolstø, Pål: Territorialising Diasporas. The Case of the Russians in the former Soviet republics'. *Millennium-Journal of International Studies*, 28. évf. (1999) 3. sz. 607–631. p. Link: <http://folk.uio.no/palk/Territorialising.htm>.
43. A honosítási folyamatról lásd Kontler: *The Need for Pride*.
44. The Embodiment of the State Finds a New Home. *Hung(a)ry for News: Special Millenium Issue*: Vol. 1. No. 6. At: <http://hungaryemb.org/newsletter/7/11.htm>.
45. Malesevic and Haugaard: Introduction. In: *The Idea of Collectivity*. 4. p.
46. Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge, University Press, 1996, 60. p.
47. Brubaker: *Nationalism Reframed*. 36., 105. p.
48. Smith, David J.: Framing the National Question in Central and Eastern Europe: A Quadratic Nexus? *The Global Review of Ethnopolitics*, Vol. 2. no. 1, September 2002, 5. p.
49. Szarka, László: Typological Arrangement of the Central European Minorities, Link: <http://www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/minres/3.htm>.
50. Safran, William: Diaporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora* 1, 1, 1991, 83. p.
51. Robin Cohen ezt „őreg országnak” (old country) nevezi.
52. Cohen, Robin: *Global Diasporas: An Introduction*, London, UCL Press, 1997.
53. A hármas összefüggés „triadic nexus” leírását lásd Brubaker: *Nationalism Reframed*.
54. Sheffer 1986 és Saffran 1991. Idézi Steven Vertovec: Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, Vol, 22, No. 2. (1999), 3. p.
55. Tölölyan, Kachig: The Nation-State and Its Others: In Lieu of a Preface. A következő kötetben: *Becoming National*, 428., 429. p.
56. Armstrong, John idézve: Pál Kolstø: *Territorialising Diasporas*, 1976, 607. p.
57. A számadatok, a forrástól függően, nagy eltéréseket mutatnak, ezért a két végletet használom. Az első szám Kocsis Károly és M. Shields becslésen alapuló számadata, míg a második a nemzeti népszámlálások adata. A zárójelben a népszámlálás éve van feltüntetve. Lásd Kocsis, Karoly and Eszter Kocsis-Hodosi: *Hungarians in Different Regions of the World available at*: <http://www.hungary.com/corvinus/lib/hmcb/Tab01.htm>; M. Shields, Hungary's diaspora backed. *Independent*, 20 August 1992, Raymond Pearson: Hungary A state truncated, a nation dismembered. In: Seamus Dunn and T. G. Fraser (eds.): *Europe and Ethnicity: World War I and Contemporary Ethnic Conflict*, Routledge, 1996; Határon Túli Magyarok Hivatala: *Reports on the Situation of Hungarians Living Abroad*, available: <http://www.hhrf.org/htmh/english.htm>.
58. Határon Túli Magyarok Hivatala: *The Situation of Hungarians Living outside the Carpathian Basin*. Link: <http://www.hhrf.org/htmh/reports2002/west2002.htm>.
59. Stewart, Michael: The Hungarian Status Law: A New European Form of Transnational Politics? WPTC-02-09, department of Anthropology, University College London, Link: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-09%20Stewart.pdf>, 2.
60. Borbély Attila Zsolt: A státusztörvény: magyar nemzetstratégiai alapvetés és nemzetpolitikai lakmuszpapír. Link: <http://home.swipnet.se/mifi/statusz.htm>.
61. Nemes, Paul: Hungarian News Round-up News from Hungary since 20 August 1999. *Central Europe Review*, Link: <http://www.ce-review.org/99/10/hungarynews10.html>.
62. A miniszterelnök kolozsvári találkozója román kollégájával. Link: http://www.kancellaria.gov.hu/tevekenyseg/esemeny/2002/07/0706_e.htm
63. Pearson: i. m. 89. p.
64. A Magyar Köztársaság Alkotmánya. Link: <http://www.mkogy.hu>.

65. Final Statement of the Sixth Session of the Hungarian Standing Conference Budapest, 17 November 2002. Link: <http://www.htmh.hu/hsc6.htm>.
66. Egy, a törvényhez csatolt módosítás értelmében az ausztriai magyarokra nem vonatkozik a törvény.
67. A határon túli magyarokról szóló törvényről lásd Gál Gábor, Adriana Lamačková, és Jarábik Balázs: Monitoring of the Hungarian Status Law in Slovakia: Implementation Report. Hozzáférhető: http://www.cla.sk/projects/project.php?melyik=comparative_statuslaw&nyelv=en.
68. *The Law Concerning the Hungarians who Live in Neighbouring States*, 20. Cikkely. Link: <http://htmh.hu/law.htm>.
69. Lásd Sík Endre–Tóth Judit: *Diskurzusok a Vándorlásról*. Budapest, MTA, 2000, Kovács Nóra–Szarka László: *Tér és Terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*, Budapest, MTA, 2002.
70. Hall: i. m. 257. p.
71. Néhány példa Norrköpingből: A Katalin-bál megszervezése Katalin-napon, karácsonyi ételek, Mikulás-nap.

Irodalom

- Allardt, Erik and C. Starck 1981. *Språkgränser och samhällsstruktur. Finlandssvenskarna i ett jämförande perspektiv*. Stockholm, Almqvist and Wicksell.
- Amit, Vered and Nigel Rapport 2002. *The Trouble with Community: Anthropological Reflections on Movement, Identity and Collectivity*. London, Pluto Press.
- Anderson, Benedict 1997. The nation and the origins of national consciousness. In: Montserrat Guibernau and John Rex: *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Polity.
- Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities*.
- Aron, Raymond 1990 (first published 1967). *Main Currents in Sociological Thought*. Penguin Books.
- Barth, Fredrik (ed.) 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. Oslo, Universitetsförlaget.
- Barth, Fredrik 1995. Ethnicity and the Concept of Culture. *Program on Nonviolent Sanctions and Cultural Survival Seminar Synopses* February 23, 1995), at: <http://www.wcfia.harvard.edu/ponsacs/DOCS/s95barth.htm>.
- Borbély Attila Zsolt: A státusztörvény: magyar nemzetstratégiai alapvetés és nemzetpolitikai lakmuszpapír. Available: <http://home.swipnet.se/mifi/statusz.htm>.
- Borsody, Stephen 1988. State- and Nation-building in Central Europe: The Origins of the Hungarian Problem. In: Stephen Borsody (ed.): *The Hungarians: A Divided Nation*. New Haven, Yale center for International Area Studies.
- Brubaker, Rogers 2002. Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*, May 2002.
- Brubaker, Rogers 1996. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers and Frederick Cooper 2000. Beyond „Identity”. *Theory and Society*, 29, 1–47. p.
- Büchi, Rolf 1996. Habitus-Formation and Democracy: Reflections on Symbolic Power, Paper presented on the 5th ISSEI Conference 1996, Utrecht, The Netherlands. Available: <http://www.helsinki.fi/~arniemin/rolf.htm>.
- Cockburn, Cynthia 1998. *The Space Between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*, London, Zed Books.

- Cohen, Phil 1988. The perversions of inheritance: studies in the making of multi-racist Britain. In: Cohen, Philip and Bains, Harwant S. (eds.): *Multiracist Britain*. London, Macmillan.
- Cohen, Robin 1997. *Global Diasporas: An Introduction*, London, UCL Press.
- Conversi, Daniele 2002. Conceptualising Nationalism. In: Daniele Conversi (ed.): *Ethnonationalism in the Contemporary World*, London, Routledge, 1–24. p.
- Conversi, Daniele 1997. *The Basques, the Catalans, and Spain: Alternative Routes to Nationalist Mobilization*. London, Hurst/Reno, University of Nevada Press.
- Conversi, Daniele 1995. Reassessing Current Theories of Nationalism: Nationalism as Boundary Maintenance and Creation. In: John Agnew (ed.) (1997): *Political Geography: A Reader*, London, Arnold.
- Czigány, L. G. „Hungarianness: The Origin of a Pseudo-Linguistic Concept. *The Slavonic and East European Review*, Vol. LII, No. 128, July 1974.
- Delanty, Gerard and Patrick O'Mahony 2002. *Nationalism and Social Theory: Modernity and the Recalcitrance of the Nation*. Sage Publications.
- Duara, Prasenjit 1996. Historicizing National Identity, or Who Images What and When. In: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (eds.): *Becoming National*. Oxford University Press.
- Edwards, John 1994. *Multilingualism*. London. Routledge.
- Eisenstadt, S. N. 2002. The Construction of Collective Identities and the Continual Reconstruction of Primordality. In: Sinisa Malesevic and Mark Haugaard (eds.): *Making Sense of Collectivity: Ethnicity, Nationalism and Globalisation*. London, Pluto Press, 33–87. p.
- Geertz, Clifford 1973. *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford, Blackwell.
- Gellner, Ernest 1994. *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. London, Hamish Hamilton.
- Hall, Stuart 1999. New Ethnicities. In: James Donald and Ali Rattansi (eds.): *„Race” Culture and Difference*, London, Sage.
- Haugaard, Mark and Sinisa Malesevic: Introduction: The Idea of Collectivity. In: Malesevic and Haugaard (eds.): *Making Sense of Collectivity*. 1–11. p.
- Herder: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit (Ideas toward a Philosophy of the History of Mankind), first published in 1791, quoted in Bodolai, Z.: The Timeless Nation. The History, Literature, Music, Art And Folklore of the Hungarian Nation. Available (internet): <http://www.hungary.com/corvinus/lib/trans/trans08.htm>.
- Jenkins, Richard 2002. Different Societies? Different Cultures? What are Human Collectivities. In: Sinisa Malesevic and Mark Haugaard (eds.): *Making Sense of Collectivity: Ethnicity, Nationalism and Globalisation*. London, Pluto Press, 12–32. p.
- Jenkins, Richard 1997. *Rethinking Ethnicity: Arguments and Exploration*. London, Sage Publications.
- Kontler, László 2000. The Need for Pride. *The Hungarian Quarterly*, Vol XLI, No. 160. (Winter.)
- Kolstø, Pål 1999. Territorialising Diasporas: The Case of Russians in the Former Soviet Republics. *Millennium—Journal of International Studies*, Vol. 28, No. 3, pp. 607–631. p.
- Layder, Derek 1994. *Understanding Social Theory*. Sage.
- Llobera, Joseph R. 1994. *The god of modernity: the development of nationalism in Western Europe*. Oxford, Berg.
- Malkki, Liisa 1996. National Geographic: The Rooting of peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees. In: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (eds.): *Becoming National: A Reader*. Oxford University Press.
- May, Tim 1996. *Situating Social Theory*. Open University Press.
- Mediahistory at <http://www.mediahistory.umn.edu/memory.html>.
- Nash, Manning 1996. The Core Elements of Ethnicity. In: John Hutchinson and Anthony D. Smith: *Ethnicity*. Oxford University Press.

- Nemes, Paul: Hungarian news Round-up News from Hungary since 20 August 1999. *Central Europe Review*, available: <http://www.ce-review.org/99/10/hungarynews10.html>.
- Pearson, Raymond: Hungary A state truncated, a nation dismembered. In: Seamus Dunn and T. G. Fraser: *Europe and Ethnicity: World War I and Contemporary Ethnic Conflict*. Routledge, 1996, 88–109. p.
- Penrose, Jan 1995. Essential constructions? The cultural bases' of nationalist movements. *Nations and Nationalism* 1 (3).
- Puskás, Tünde 1999. *Ethno-linguistic Diversity and Group Contact in Slovakia and Finland*. Budapest, Central European University.
- Rothschild, Joseph 1981. *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*, New York, Columbia University Press.
- Safran, William 1991. Diaporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora*, 1, 1, 1991, 83. p.
- Smith, David J. 2002. Framing the National Question in central and Eastern Europe: A Quadratic Nexus? *The Global Review of Ethnopolitics*, Vol. 2, no. 1, September.
- Strayer, J. R. 1966. The Historical Experience of Nation-Building in Europe. In: K. W. Deutsch and W. J. Foltz (eds.): *Nation Building*. New York, Atherton.
- Stewart, Michael: The Hungarian Status Law: A New European Form of Transnational Politics? WPTC-02-09, department of Anthropology, University College London, at: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-09%20Stewart.pdf>.
- Szarka, László: Typological Arrangement of the Central European Minorities. Available: <http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/minres/3.htm>.
- Tajfel, Henri 1969. The Formation of National Attitudes: A Social-psychological Perspective. In: Muzafer Sherif and Carolyn W. Sherif (eds.): *Interdisciplinary Relationships in Social Sciences*. Chicago, Aldine Publishing Company.
- Tölölyan, Kachig 1996. The Nation-State and Its Others: In Lieu of a Preface. In: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (eds.): *Becoming National*. Oxford University Press.
- Vertovec, Steven 1999. Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, No. 2.
- Walzer, Michael: The Politics of Difference: Statehood and Toleration in a Multicultural World. In: Robert McKim and Jeff McMahan (eds.): *The Morality of Nationalism*. Oxford University Press, 1997, 249. p.
- Weber, Max 1996. Ethnic Groups. In: Werner Sollors (ed.): *Theories of Ethnicity: A Classical Reader*. Macmillan Press Ltd.: 52–67 . p.
- Alund, Alexandra: Alterity to Modernity. *Acta Sociologica*, No. 38, 311–322. p.

TÜNDE PUSKÁS

MAPPING HUNGARIANNESS

This article explores the questions what is an ethno-national community and how is it understood in the Hungarian context. The focus is laid on ethnic identification, group formation and maintenance and the importance of belonging. An important aspect of the analysis is that during the communist era the problems of identity-building and ethnicity were ill-concealed or neglected, thus the Hungarian ethno-national community as a whole, has not had a chance yet to face the effects of the historical legacies of the 20th century. This paper is an introduction to my dissertation project that aims to compare the identification processes within the Hungarian territorial minority in Slovakia and the Hungarian diaspora community in Sweden.

Ethnic identifications are not eternally fixed. They are part of a continuous interplay between history, power and culture. Ethnic boundaries are maintained by a limited set of cultural features but most 'cultural matter' is not con-

strained by such boundaries. The texture of myths, memories, values and symbols builds up a cultural substance of what is usually referred to as 'collective memory.' The manifestations of collective memory – certain traditions of cultural heritage – have been invented and they are readily naturalized as „historical”. Nevertheless, collective memory is selective and exclusionary of actual events, ideas, and memories of sets of persons who do not easily fit the alleged mainstream narrative of „who we were”.

The collective memory of Hungarians - embedded in the narration about „the nation”, united under the Holy Crown of St Stephen - is considered not simply as a cultural heritage or historical past but as a mysterious, quasi sacred element at the core of the collectivity. Another habitus component of Hungarian ethnic identifications, that has assumed great importance in ethnic boundary creation and maintenance, is the Hungarian language.

The 'Hungarian' intelligentsia's awareness about the protection of the language was facilitated by the process of modernization and a growing concern about the survival of the Hungarian language. The Hungarian language has, at least in the past 200 years, played a functional role of differentiating between „us” and „them.” In minority contexts language remains the core of ethnicity in the case of those territorial (national) minorities whose numbers are considerable, for example the Hungarians in Slovakia and Transylvania; in other cases, like in the case of the Hungarians in Burgerland or the Hungarian diaspora-communities throughout the world the Hungarian language has lost its essential character and Hungarianness have increasingly become limited to other hapitus-type knowledge.

The Hungarian communities outside Hungary are 'products' of the country's 20th century history. However, the era of communism has hindered the development of a debate about 'who we are' after Trianon, after the the cataclysm of WWII. During the past two decades different versions of a definition of 'the Hungarian nation' have been designed and than re-defined. The national discourse makes a clear distinction between 'Hungarians beyond borders' of the Hungarian state, often referred to as national minorities, and the Hungarian diaspora communities. The motherland, as Hungary is oftentimes referred to in minority and diaspora contexts, takes very seriously its homeland role vis-à-vis its national minorities in the Carpathian Basin. As indicated in various statements, Hungarians beyond borders are seen as the spiritual extension of the Hungarian national community. This is why their ethno-national identification deserves attention and is promoted in different ways. On the other hand the Hungarian diaspora communities deserve less attention from the mother-land. This paper does not intend to present „the end of the story” I chose rather to concentrate on the processes of inclusion and exclusion as different ways of mapping a nation.

„VISSZATÉRŐ TÖRTÉNELEM”

Fiatal történészek és doktoranduszok konferenciája* (I. rész)

SIMON ATTILA

A nemzeti terjeszkedés motívumai a kolonizációs tervekben

A kolonizáció fogalmát a *Lexikón slovenských dejín* című kézikönyv új települések megalakításaként, lakatlan vagy gyéren lakott területek benépesítéseként határozza meg. A kolonizáció azonban ennél sokrétűbb folyamat, amelynek okai, lefolyása és céljai alapján több formáját is megkülönböztethetjük. Jellegénél fogva több történelmi diszciplína tárgykörébe tartozik, hiszen migrációs és népesedési folyamat is egyben, másrészt viszont kiváltó okai leginkább gazdasági és politikai jellegűek. Ez a sokrétűség a téma különböző szempontú megközelítését teszi lehetővé, ami az eddigi szakirodalomban is jól tükröződik.

A téma feldolgozottsága

A csehszlovák fölreformmal foglalkozó igen terjedelmes, de hullámzó színvonalú szakirodalom ez idáig keveset foglalkozott a kolonizációval. A két világháború közötti történetírás számára természetesen még nem voltak meg azok az időbeli távlatok, amelyek lehetővé tették volna az amúgy is lezáratlan folyamat feldolgozását. Az 1920-as és 1930-as években, tehát a reform folyamatával párhuzamosan megjelenő irodalom inkább sorolható a propaganda eszköztárába, mint a komoly történetírás körébe. A korabeli kiadványok döntő többsége ugyanis párt- vagy osztályszempontok alapján támadja, illetve éppen védi magát a földreformot vagy annak végrehajtását, miközben a telepítésekkel keveset foglalkoznak. Jelentőségük leginkább

* A Fórum Kisebbségkutató Intézet rendezésében 2003. május 22–23-án Somorján megtartott konferencián elhangzott előadások.

azoknak a munkáknak van, amelyek a reformot levezénylő Állami Földhivatal berkeiben készültek, s érintettségük ellenére is értékes adatokat szolgáltatnak a mai kutatók számára (lásd például Jan Voženílek vagy Antonín Pavel munkáit). Értékesebb feldolgozások az 1960-as évektől születtek, s bár ezek jelentős része ugyan a marxista történetírás sémáihoz alkalmazkodva a reform osztályszempontú elemzésére szorítkoztak leginkább, ám így is értékes adalékokat tartalmaztak. Ezek a munkák azonban csupán a földreform egyik szegmenseként foglalkoztak a kolonizációval, így a telepítési folyamat komplex feldolgozására egyikük sem vállalkozott. A legújabb szlovák szintézisek a kolonizáció jelenségével nem is foglalkoznak, így sem az 1998-as Kováč, sem pedig a 2000-ben megjelent Čaplovič vezette szerzői munkaközösség által írt *Szlovákia története* sem tartalmaz utalást rá. Így a téma csupán néhány résztanulmány szintjén bukkan fel a cseh Jan Rychlík és Ivo Frolec, a szlovák N. Krajčovičová, Cambel, Martuliak vagy E. Vrabcová írásaiban.

Az eddigi szakirodalom eltérően ítéli meg a telepítések jellegét. A földreformot lebonyolító Állami Földhivatal berkeiből kikerülő munkák leginkább gazdasági jelenségként kezelik, s nem foglalkoznak a kolonizáció nemzeti szempontjaival. A Faltus–Průcha-féle gazdaságtörténet, amely 1967-ben jelent meg, viszont egyértelműen a térség elszlovákosításának eszközét látja a kolonizációban és a maradékbirtokok létrehozásában: „Jóval jelentősebb tényezőnek kell tartanunk azonban azt a körülményt, hogy a maradékbirtokok a kolonizációval együtt a magyarrá vált járások reszlovakizációjának egyik eszköze voltak.”¹ A neves cseh szakember, Jan Rychlík is egyértelműen fogalmaz, amikor kimondja, hogy „kétségtelen, hogy Dél-Szlovákiában a kormány céltudatos szlovák és részben cseh kolonizációt hajtott végre, amelynek célja a kompakt magyar terület felbomlasztása volt”.² Az említett szlovák szerzők (Krajčovičová, Cambel és Martuliak) viszont elsiklanak a nemzeti szempontok fölött. A témában a legfrissebb munka Eva Vrabcovának, a *Slovenská Archivistika* című folyóiratban megjelent terjedelmes tanulmánya, amelyben ugyan az értékelő momentumok az adatok mögé szorulnak, de a szerző itt sem említi a nemzeti célokat: „A földreform és a kolonizáció is főleg gazdasági és szociális célkitűzéseket követett.” Majd néhány sorral lejjebb: „A kolonizációnak azonban nemcsak gazdasági, szociális és népesedési motívumai voltak, hanem politikaiak is. A kolonizáció lebonyolításának módja az Agrárpárt győzelmét és pozíciójának erősödését eredményezte.”³

A magyar szerzők már sokkal egyértelműebben ítélik meg a kolonizáció folyamatát. A csallóközi kolonizációval is foglalkozó gazdaságtörténész, Vadkerty Katalin a vegyes lakosságú területek elszlovákosításának és az összefüggő magyar etnikai tömbök feldarabolásának eszközét látja a telepítésekben, Popély Gyula pedig ekképpen jellemzi a földreformot: „Az 1918–1919. évi impériumváltás után a felvidéki magyarság elleni kíméletlen politikai és gazdasági elnyomás egyik leghatékonyabb eszköze a tendenciózus csehszlovák földreform volt. Bár az egész akció egyszerű szociálpolitikai köntösben zajlott, szándéka és kivitelezése egyöntetűen az államhatalom és a többségi nemzet kisebbségellenes, nacionalista törekvéseit szolgálta.”⁴

A kolonizáció eredményei

A témával foglalkozó szakirodalom különböző adatokat közöl. A pontos adatok legmegbízhatóbb forrását az Állami Földhivatal hivatalos kiadványaiban találhatjuk.

Az Állami Földhivatal elnöke, Jan Voženilek által összeállított hivatalos kiadvány 80 telepés községet említ, más források ennél többről is tudnak, amelyekbe egyaránt beletartoznak a földhivatal által alapított állami és a magánkolóniák, valamint a több száz lakossal bíró önállóvá vált községek és a csak néhány család által kolonizált majorságok is. Ami a letelepedett családok számát illeti, a fent említett hivatalos kimutatás 2008 családról tud, melyek a közös használatra kapott telkekkel együtt 35 053 hektár föld tulajdonosai lettek.⁵ Az idézett adatok az 1931-es állapotot tükrözik, ám mivel a harmincas évekre a telepítések már csak esetlegesek voltak, így nagyobb változás gyakorlatilag ezt követően már nem történt (egy 1938-as kimutatás 2017 telepés birtokot említ).⁶ Ennek ellenére jogosan tételezhetjük fel, hogy a fenti adatok nem teljesek, mivel a statisztikák a csupán a kolonizációs intézmények (Állami Földhivatal, telepítési szövetkezetek és a legnagyobb magántelepítők, pl. Szlovák Liga) által alapított kolóniákat foglalják magukban, de nem tartalmazzák azokat a telepés csoportokat, akik általában intézményi háttér nélkül, magánakció során települtek le Dél-Szlovákiában. Ezekből pedig Dél-Szlovákia-szerte, s érdekes módon főleg a mai Lévai, Nagykürtösi, Losonci és Rimaszombati járásban több tucat található – igaz legtöbbjükbe csupán néhány család települt. A hivatalos listákról hiányoznak a Zólyomi Körzeti Hivatal területéhez tartozó Tornalja környéki falvakba betelepült csoportok, akikről a Telepítési Referátus iratai között is találunk említést.⁷ A többek között Téskipusztára, Abafalára, Vályba és Szkárosra való telepítést Keményfi Róbert kutatásai is megerősítik, aki csupán Gömörben egy tucat olyan falut említ, ahová a húszas években telepesek érkeztek, s amelyek az eddig ismert listákon nem szerepelnek.⁸ A telepés falvak térbeli elhelyezkedését megvizsgálva kiderül, hogy a hivatalosan számon tartott 80 kolóniából csupán 5 maradt az első bécsi döntést követően Szlovákiában, ami azt jelenti, hogy a többi magyar nyelvterületen feküdt, miközben egy 1929-es kimutatás szerint a kolonisták között mindössze 4 magyar volt.⁹ S habár a húszas évek végétől magyar családok is nagyobb számban jutottak földhöz, mint korábban, ez az arány alapvetően nem változott.

Nemzeti szempontok a kolonizáció terveiben

Az eddigi szakirodalom a kolonizációs elképzelésekkel egyáltalán nem foglalkozott. A téma tárgyalását általában a földreform törvényeinek megalkotásával kezdte, s nem igyekezett feltárni az azok mögötti szándékokat.

A korabeli sajtó és a korszak meghatározó politikai személyiségeinek írásait áttanulmányozva az a véleményünk, hogy Dél-Szlovákia szláv betelepítésének konkrét tervei csak a földreformtörvények megalkotásának idején, sőt inkább csak azok után születtek meg. Ennek ellenére azonban az a gondolat, hogy a földkérdés megoldása a nemzeti terjeszkedés egyik eszköze lehet, már korábban is felbukkan a szlovák és cseh közgondolkodásban, legalábbis néhány meghatározó személyiség gondolkodásában.

Az ismertetett elképzeléseket két csoportra osztottam, amely közé Csehszlovákia megalakulása von éles cezúrát. Az első csoportba azok a megfogalmazások tartoznak, amelyek ugyan még nem konkrét kolonizációs elképzelések, de azok előképeinek tarthatók. Olyan tervekről van ugyanis szó, amelyek a földkérdés nemzeti

szempontú megoldását vázolják fel. Ezek rövid ismertetését követően kívánok foglalkozni, a második csoportba tartozó tervezetekkel, amelyek a köztársaság létrejötte után, egy teljesen más politikai és hatalmi közegben születtek meg, s a lezajlott „nemzeti-demokratikus átalakulás” részét képezték, s amelyek már a Dél-Szlovákia szláv kolonizációjának konkrétan megfogalmazott elképzelései voltak. Ezeket már a csehszlovák nemzetgyűlés elé került „földreformtörvényekkel” összhangban, azok alátámasztására, leginkább azoknak ismeretében, a törvényi háttér meglétében fogalmazták meg.

A földműves lakosság kolonizációja mint a mezőgazdasági és szociális problémák megoldásának egyik útja nem ismeretlen a századforduló Európájában. Legjobb példa erre a poroszországi lengyel területek német betelepítése, amire Milan Hodža is felfigyelt, s azt olyan veszélyforrásként észlelt, amely a szlovák területeket is veszélyeztetheti. Erre egyébként az 1894-es magyar telepítési törvény adhatott támpontot, noha annak gyakorlati alkalmazása nem következett be. Talán ennek a veszélynek a kapcsán – amit a szlovákok számára amúgy is kedvezőtlen eredményeket mutató népesedési statisztikák is erősítettek – merül fel az, hogy a morva és cseh telepesek fontos szerepet kaphatnak, a szláv pozíciók észak-magyarországi megerősítésében. Az Agrárpárt *Venkov* című lapja többször is foglalkozik ezzel: „Itt, Szlovákiában a nagybirtokok a pénzügyi válság következtében olcsón eladhatók, és felparcellázásuk nemcsak biztos és garantált nyereséget hozna a bankoknak, de egy cseh kolonizáció kezdetét is jelenthetné, amely által a csehek nemzeti szempontból is segítenének a szlovákoknak... Alapos kolonizációs politikával igazán érdemleges tetteket lehetne véghezvinni Szlovákiában.”¹⁰ Ezek a többek között a Československá Jednota keretén belül megfogalmazott elképzelések leginkább azért érdekesek, mert már fellelhető bennük az a toposz, amely végighúzódtott a csehszlovák történelem jó néhány évtizedén. Ez pedig a csehek civilizációs küldetésének motívuma, amely egyaránt felbukkan cseh, de szlovák szerzők írásaiban, így Hodžaéban is. Hodža a *Slovenský Týždenník* című lapban megjelentetett írásaiban a szlovák nemzeti mozgalom újszerű programját fejtette ki, amelyben a nemzeti követeléseket összekapcsolta a gazdasági célokkal. Terjedelmes publicisztikáját és beszédeit áttekintve kiderül, hogy a neves politikus a „Szlovák földet a szlovákok kezébe” még kissé általános és propagandaszerű jelszavától – amelyet már század eleji publicisztikájában kifejt – eljutott Dél-Szlovákia szisztematikus szláv kolonizációjának tervéig, amelyet részben a földreformot előkészítő testületekben (pl. a Nemzetgyűlés Földreform Bizottsága), részben a különböző lakossági fórumokon fejtett ki. Beszédeiben általában a történelmi igazságtételre hivatkozik: „Amikor tehát mi ezeket a nagybirtokokat betelepítjük saját embereinkkel (értsd csehekkel, morvák, szlovákokkal – S. A.), akkor nem csinálunk semmi egyebet, mint visszahódítjuk azt a földet, amelyről erőszakkal ki voltunk szorítva, s ezért cselekedeteink jogosságának teljes tudatában tovább fogjuk ezt az erőfeszítésünket folytatni.”¹¹

Ezt a gondolatot, amely a történelmi érvelés révén könnyen párhuzamba állítható a csehek által hangoztatott „megfizetünk a fehér-hegyi csatáért” jelszavával, a nemzetállam megteremtésére irányuló (korántsem olyan diszkriminatív törvényekkel, mint Románia vagy a délszláv állam, hanem konstruktívabb módon) csehszlovák politika egyik elemének tekinthetjük.

A törvények

A kolonizáció folyamatára a földreform törvényei és rendeletei vonatkoznak, amelyek nagy részét az ún. forradalmi törvényhozás alkotta meg. Noha ebben csupán cseh és szlovák képviselők foglaltak helyet, s nyilvánvaló volt az a szándék, hogy úgy az alkotmányt, mint az ehhez kapcsolódó alaptörvényeket a kisebbségek, elsősorban a túlságosan nagyszámú és erős német kisebbség nélkül kívánják megalkotni, az ekkor született törvények nagy része mégis kiállta az idők próbáját, s megalapozta a polgári demokrácia szigetének tartott csehszlovák köztársaság mítoszát. A földbirtokreform alaptörvényei (lefoglalási törvény [záborový zákon], kiutalási törvény [prídělový zákon], hiteltörvény [úverový zákon], kárpótlási törvény [náhradový zákon]) nem tartalmaznak a kisebbségekre, így a magyar kisebbségre nézve nyíltan hátrányos rendelkezéseket, noha a társadalom bizonyos rétegeinek preferálása (lásd a fegyveres erők tagjai, legionáriusok s a csehszlovák állampolgárság mint feltétel) nyilvánvaló előnybe hozta a cseh és szlovák nemzetiségű igénylőket. A kolonizáció nemzeti céljai szempontjából viszont sokkal nagyobb gyakorlati jelentősége volt az Állami Földhivatal létrehozásáról szóló törvénynek, amely egy gyakorlatilag ellenőrizhetetlen hivatalt hozott létre. S mivel a földbirtokreform törvényei meglehetősen tág teret engedtek a különböző értelmezések számára, így azok végrehajtása nagymértékben függött az Állami Földhivatal munkatársaitól. (Nem lehet véletlen például az, hogy az Állami Földhivatal ellenőrző bizottsága végig a forradalmi nemzetgyűlés által megválasztott összetételben működött, s a következő parlamenti ciklusokban sem került sor újraválasztására, amit nemcsak a német és magyar képviselők támadtak, hanem a Hlinka vezette szlovák néppártiak is.)

A kolonizációs tervek

Ezeknek a mértéktartó törvényeknek az ismeretében, de az Állami Földhivatal hatalmának tudatában fogalmazódtak meg aztán a kolonizáció konkrét tervezetei, amelyekből háromra szeretnék röviden kitérni.

Jan Voženílek, aki a földhivatal második elnöke volt, a cukorgyári birtokok reformjáról írt munkájában így fogalmazta meg a kolonizációs folyamat céljait: „A déli határok bebiztosítása szükségessé teszi a föld tulajdonának – s nemcsak a felparcellázásra szánt föld, hanem lehetőleg az összes földterület – átruházását nemzeti és állami szempontból megbízható tulajdonosok kezébe. És ez nem csak a határok katonai biztonsága szempontjából fontos, amint állampolitikai szempontból a reformot szokás indokolni. Fontos ez azoknak a szlovákoknak a tízezrei szempontjából, akik nemzetiségi szigeteket és szigetcskéket alkotnak (legyenek akár a nagybirtokok alkalmazottai vagy kistermelők, kézművesek Dél-Szlovákia tanyáin vagy városkáiban), s akik mint az államhoz hú elem, biztonságot igényelnek. Az ő gazdasági és szociális biztonságuknak a megteremtése elképzelhetetlen a dél-szlovákiai nagybirtokok átruházása nélkül...”¹² Voženílek a cukorgyári birtokokat három különböző jellegű térségre osztja. A szlovák vidékeken – a viszonylag kevés föld és sok igénylő miatt – nem tartja szükségesnek a kolonizációt, a vegyes lakosságú vidékeken a szlovák kolonisták igényeit kívánná kielégíteni, míg a magyar igénylőknek

csupán minimális nagyságú földet, azt is inkább csak bérletbe adna, mégpedig úgy, hogy szlovák maradékbirtokostól béreljék, akik gazdasági ellenőrzést gyakorolnának a kisgazdaságok fölött. A magyar vidékeken a helyi lakosság csupán minimális mértékben kapna földet – a szerző szerint a helyi lakosság jómódú, s így nem jöhet számításba –, ezzel szemben sok maradékbirtokot kell létrehozni, amelyek egy részét az állam tartaná meg, mintegy tartalékot képezve a későbbi parcellázáshoz. A kolonizáció célját itt a szlovák nyelvszigetek összekapcsolásában nevezi meg.¹³

Ivan Daxner *Szlovákia belső kolonizációja* című művében Hodžát túlcitálva abból indul ki, hogy a szlovák föld 80%-a idegen kezekben van, és mivel a földkérdés egyben hatalmi kérdés is, a szlovák mezőgazdasági proletariátus kezébe földet kell adni. A földreformot forradalomként értékeli, s kifejti, hogy „a politikai felszabadulás által ugyan nemzetünk (a szlovákság – S. A.) hatalmi pozícióba került államunkban, de a gazdasági hatalmat is meg kell szerezni, mert máskülönben nem tarthatjuk meg a politikai szabadságot sem”.¹⁴ A továbbiakban Daxner arra alapozza következtetéseit, hogy a kisajátítási törvény alá eső területből kb. 2 millió kataszteri hold, vagyis több mint 1,15 millió hektár terül el a kolonizációra alkalmas Dél-Szlovákiában, ahová átlagosan 15–25 hold nagyságú telepes birtokok esetén 100 000 szláv családot lehetne letelepíteni, vagyis 500–800 ezer személyt.¹⁵

Ján Brandejs *Kolonizačný problém Slovenka* című elaborátuma is tanulságos munka, hiszen jól mutatja, milyen szempontok szerint lett kijelölve a kolonizációs terület. Eszerint csak azok a járások jöhetnek számításba, amelyekben a szántók aránya meghaladja az összes mezőgazdasági terület legalább 50%-át, s egyben az adott járást jelentős számú kisebbség lakja. Brandejs 16 ilyen járást sorol fel, s ezeket a „vitathatatlan kolonizációs terület” megnevezéssel illet.¹⁶ Brandejs további 16 járást sorol az ún. „kétséges kolonizációs területbe”, amelyet csupán részben tart alkalmasnak a telepítésekre, mivel vagy a jó minőségű, telepítésre alkalmas szántóföld kevés, vagy az adott járás nemzetiségi összetétele nem felel meg a feltételeknek. Ezek közül azonban néhányat mégis kiemel, s ajánlja kolonizálásukat, mivel általuk lehetne összekötni a nyugat-szlovákiai és kelet-szlovákiai „vitathatatlan kolonizációs területeket”.¹⁷ Hogy a kolonizációs terület kijelölésénél a nemzeti szempontok voltak a meghatározóak, azt a Galgóci és Nagyszombati járás be nem sorolása is bizonyítja, amelyekben a szántóföldek aránya ugyan meghaladta a 70%-ot, de az 1921-es népszámlálás szerint a Galgóci járást 93,4, a Nagyszombati járást pedig 90,9%-ban csehszlovák nemzetiségű lakosok lakták.¹⁸

A kolonizációs elképzelések legaprólékosabban kidolgozott tervezete Ivan Daxnertől, a Szlovákiai Telepítési Szövetkezet elnökétől származik. Ezzel a tervvel azonban, amely az eddigieknél is nyíltabban fogalmazza meg a telepítések etnikai céljait, a munka viszonylag ismertsége miatt és az időhiány miatt nem kívánok foglalkozni.

Befejezésképpen tehát elmondható, hogy a kolonizáció kérdését nem lehet a földbirtokreformtól elválasztva vizsgálni, hiszen törvényi háttérben és végrehajtásában is szervesen kapcsolódik ahhoz. Eltérések azonban mégis kimutathatók, hiszen míg a földbirtokreform elsősorban szociális és gazdasági motívumokra vezethető vissza (noha a sajtó retorikája gyakran hangoztatta a fehér-hegyi csatáért történő nemzeti visszavágást), addig a kolonizáció céljai egyértelműen nemzeti szempontúak. S ha ezek a célkitűzések a törvényekbe ugyan nem épültek be, a reform

vezető személyiségeinek nyilatkozatai, a telepítési terület kijelölésének gyakorlata és a kolonizáció végső adatai mégis ezt erősítik. A nemzeti célkitűzéseket leginkább a kolonizációval foglalkozó szakemberek és politikusok nyilatkozataiból és tervezeiből lehet kiolvasni, amelyekben a szociális és gazdasági célkitűzések alárendelődnek a nemzeti szándékoknak. Ennek szellemében a betelepítési területet kizárólag a magyarok által lakott járásokban jelölték ki, miközben e térségek „visszahódításáról” és „visszaszlovákosításáról” beszéltek, vagyis a kolonizáció célját a határmenti magyarok által lakott területek etnikai struktúrájának megváltoztatásában, a szlovák nemzeti birtokba vételében jelölték meg. S mivel az érintett tervezetek szerzői magas rangú kormánytisztviselők vagy a földreformot lebonyolító Állami Földhivatal munkatársai voltak, elképzeléseiket a hivatalos csehszlovák politika eszköztárába sorolhatjuk.

Jegyzetek

1. Faltus, Jozef – Průcha, Václav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava, 1967, 154. p.
2. Sociální a národnostní dimenze československé pozemkové reformy v mezinárodním kontextu. In: Frolec, Ivo: *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*. Uherské Hradiště, 1994, 48. p.
3. Vrabcová, Eva: Kolonizácia južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi v Československej pozemkovej reforme. *Slovenská Archivistika*, XXXVII. évf. (2002) 1. sz. 69. p.
4. Popély Gyula: *Ellenszélben*. Pozsony, 1995, 159. p.
5. Voženílek, J. (szerk.): *Predbežní výsledky Československej Pozemkovej Reformy*. Praha, 1932, 29–34. p.
6. Pour, B.: Výsledky pozemkovej reformy v krajine Slovenskej za 20 rokov štátnej samostatnosti. *Pozemková Reforma*, XIX. évf. (1938) 51. p.
7. Például Abafalva, Felsővály, Sajószentkirály, Téskipuszta stb. Lásd SNA, Kolonizációs Referát, 38. sz. 7. doboz.
8. Vö. Keményfi Róbert: *A gömöri etnikai térmozaik*. Komárom–Dunaszerdahely, 2002.
9. SNA, Kol. Ref. 8. sz. doboz.
10. Idézi Holec, Roman: Agrárne hnutie na Slovensku v kontexte česko-slovenských vzťahov do vzniku ČSR. *ČSHR*, IV. évf. (1999) 76. p.
11. *Slovenský Denník*, VI. évf. (1923) 12., 13., 284a. sz. 4. p.
12. Voženílek, Jan: Studie k pozemkové reformě na cukrovských statcích na jižním Slovensku. *Pozemková reforma*, VI. évf. (1925) 10. sz. 131. p.
13. Uo. 11. sz. 145–146. p.
14. Daxner, Ivan: *Vnútorná kolonizácia na Slovensku*. Bratislava, 1924, 7. p.
15. Uo. 8. p.
16. Uo. 14. p. Az említett 16 járás a következő: Galánta, Somorja, Léva, Vágsellye, Párkány, Ógyalla, Érsekújvár, Verebely, Nyitra, Dunaszerdahely, Gálszécs, Komárom, Királyhelmece, Nagymihály, Ipolyság és Nagykapos.
17. Uo. Ilyen járasok például a Losonci, Feledi, Tornaljai, Rozsnyói, Szepesi és Kassai.
18. Vö. *Československá statistika*. Sv. 9. *Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. díl. Praha, 1924.

GAUCSÍK ISTVÁN

A szlovákiai magyar gazdasági önszerveződés keretei és lehetőségei 1918–1938 között

Előadásomat Sziklay Ferencnek, a két világháború közötti kisebbségi szellemi-kulturális élet egyik fő ideológusának és kultúraszervező mindenesének két gondolatával szeretném felvezetni. A magyar kormánynak 1932-ben küldött pesszimista hangvételű bizalmas jelentésében a kisebbségi kulturális és egyéb jellegű tevékenység (Magyarországról irányított) központosítását sürgette.¹ Fejtegetései azonban a korábbi „intézményesítés” mesterséges, belterjes és kevésbé hatásos voltát is sejtették: „Általában az a helyzet, hogy a kisebbségi magyarság minden szerve, melyek mind ottani [értsd: magyarországi] (legyen az anyagi vagy erkölcsi) támogatással jöttek létre, mind külön-külön életet élnek, és nincsenek szerves összefüggésben egymással. Még jó, ha párhuzamosan haladnak egymással, és nem egymás ellen hadakoznak.”

1938-ra – nem kis mértékben a bekövetkező politikai változások hatására – ez a vélemény jelentős módosuláson ment keresztül. Ekkor már egy „kulturális keretrendszerről” érkezett, amely hatékonyan szervezte meg a magyarság társadalmi aktivitásait.² Azt is mondhatnánk, hogy átlátható, szervesen építkező, az intézmények, ill. a szervezetek működőképességét, valamint a kisebbségi magyarok önszerveződését is demonstráló „kulturális rendszert” mutatott be, amelynek létrehozásában az ellenzéki politika fontos szerepet vállalt.

Nem feladatom elemezni a két gondolati irányvonal helyességét vagy helytelenségét, hibáit vagy pozitívumait. Példaként csak azért említettem, mert egy fontos dolgot jelez: a szlovákiai magyarság története a társadalmi (kulturális-közművelődési) és a gazdasági intézményesülés kereteinek a kialakításáról, ezek működési feltételeinek, tartalmának az újrafogalmazásáról is szólhat. Az „alulról” (nem döntéshelyzetben lévő tényezők irányából) jelentkező cselekvéseket bőven tarkították és alakították a „felülről” (a kisebbségi politikai felépítmény részéről) támogatott stratégiai elképzelések. A nemzetiségi mikrotársadalom kulturális és közgazdasági artikulációit támogató, segítő, de ugyanakkor akadályozó, gátló hatásoknak is kitehettek.³

Az előző gondolatok valójában egy társadalmi és kulturális struktúrát feltételeznek. A struktúrák leírásához, elemzéséhez segítségül hívhatnánk a szociológia funkcionális elméletének eszköztárában használatos „kulcsfogalmakat.” Ezeket egy kisebbségi közösség társadalmi tagozódására, pszichológiai-mentális mechanizmusai közül a kitűzött (vagy kitűzöttnek vélt) célok és megvalósításuk között kitapintható feszültségek feltárására is alkalmazhatnánk.⁴ Azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a kutatás tulajdonképpeni gordiuszi csomóját, azaz a nemzeti kisebbség és a kisebbségi társadalom értelmezési problémáját. Kántor Zoltán szavaival élve: „egy kisebbségi társadalom hogyan írható le, hogyan működik és fogalmilag mit ér-

tünk alatta.”⁵ Vagyis hogy milyen elméleti „képletekkel” elemezhető a „szlovákiai magyar”, ill. a „kisebbségi társadalom” fogalma. Az értelmezések széles területei nyílnak meg az identitáskutatástól kezdve az etnikai konfliktusok és a kisebbségi jogok vizsgálatán keresztül egészen az intézményrendszerig.

Elmélkedésemnek nem célja eldönteni azt a kérdést, hogy milyen mértékben lehet beszélni a szlovákiai magyarság esetében egy nemzetépítő folyamatról, egy különálló társadalom építéséről. Inkább elfogadhatónak vélem Robert K. Merton véleményét: „A minden társadalmi rendet fenntartó várakozásokat a társadalom tagjainak magatartása élteti, mert ebben a magatartásban a bevett, noha részleteiben talán változó kulturális mintákkal szembeni konformizmus érvényesül. Valójában csak azért mondhatjuk, hogy valamely embertömeg társadalmat alkot, mert a magatartás általában az alapvető társadalmi értékekhez igazodik. Ha az egymásra ható egyének nem vallanak közös értékeket, beszélhetünk ugyan társadalmi viszonyokról [...], de nem társadalomról. [...] A nemzetek társadalmára csak mint szókép-re vagy elképzelt célra hivatkozhatunk, de nem mint szociológiai realitásra.”⁶

Úgy gondolom, hogy nagyon nehéz a szlovákiai magyarság (múltbeli vagy jelenkori) követelései közé sorolni egy különálló – politikai támogatottságú és szakmai, vállalkozói háttérrel biztosított – gazdasági alrendszer kialakítását, amely egy teljes társadalmi struktúra dinamikus részeként funkcionálhatna. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez a közösség gazdasági intézményeket, érdekvédelmi csoportosulásokat nem hozott létre, még ha a kormányzat pénzügyi, gazdaságpolitikai döntéshozatali mechanizmusaiban nem is vehetett részt. Mikó Imre alábbi megállapítása ugyan az erdélyi magyarságra vonatkozik, de a csehszlovák államgazdaságba integrált kisebbségi magyar gazdasági szerveződésekre is érvényes lehetett: „Sokan hallottuk már azt a jelszót és párt is alakult abból a célból, hogy a magyarságot gazdaságilag megszervezzék. Ha végiggondoljuk, a magyarság nem gazdasági fogalom. [...] Gazdaságilag egy szervezetbe vonható például a kisbirtokosság vagy a munkásság, de nem a magyarság mint olyan, amelyikben minden társadalmi réteg benne foglaltatik. A magyar gazdasági szervezést, amint fentebb is érintettük, úgy kell érteni, hogy a magyar kisbirtokosság megalkotja a maga gazdasági szerveit, a magyar munkásság szakszervezetekbe tömörül, a kisiparosság szövetkezik a nagyipar ellen. Az egyérvényűek, tehát osztályok külön érdekvédelmi szervei alkotják együtt a magyarság gazdasági szervezetét.”⁷

Előadásom tárgyát a stratégiai-megoldási elképzelések, koncepciók vázolásán keresztül a közgazdasági jellegű intézmények létrejöttének és célkitűzéseinek a problémakörére szűkítem. Kiindulási premisszámat az alkotja, hogy a kisebbségi közegben azonosítható gazdasági alrendszer 1918–1938 között csak lehetőségeiben volt megadva. Az alternatívák közé egyrészt a szövetkezeti mozgalmat, másrészt a kereskedelmi alapon működő bankokat sorolom. Nemcsak a Hanza működésének, hanem a többi szövetkezeti kezdeményezésnek, ill. a pénzintézeteknek is figyelmet szentelek. Végül kitérek a kulturális és a gazdasági struktúra kapcsolatára is. Ugyanakkor le kell szögezmem, hogy a szlovákiai magyarság 1918–1938 közötti gazdasági helyzetéről keveset tudunk. Ez visszavezethető a téma feldolgozatlanságára, az alapkutatások hiányára, a forrásanyag feltáratlanságára, valamint a politikatörténeti meghatározottságú interpretációk és prekonceptiók jelenlétére.

Mindezeket figyelembe véve nem vonhatok le szilárd következtetéseket, állításaim csak hipotetikus jellegűek lehetnek, legfőbb célként *a problémafelvetést* tűztem ki. Ennek oka szubjektív: írásom közben a jelenre gondoltam, mert a szlovákiai magyarság gazdasági helyzetével és a jelenkori közgazdasági folyamatokkal (pl. a piacgazdaság kialakítása Szlovákiában, a globalizáció) kapcsolatos társadalmi kérdések, sőt bátran mondhatom, gondok (a pauperizálódás, a versenyképesség csökkenése, az Európai Unió csatlakozás kihívásai, az önerőre és – ha úgy tetszik – etnikai bázisra támaszkodó szövetkezeti mozgalom mintájának teljes hiánya stb.) a szlovákiai magyar értelmiség körében nem alkotják *közbeszéd tárgyát*.⁸

1. Elképzelések és koncepciók

A két világháború közötti időszak kisebbségi magyar gazdasági (gazdaságpolitikai) elképzeléseiről nagyon kevés információnk van, ezért megállapításaim magukon viselik a viszonylagosság jegyét. A korabeli véleményeket (teljességre való törekvés nélkül) a politikai és a szakmai jellegű megközelítések csoportjába sorolva vizsgálom.

A) Politikai jellegű megközelítések

Az ellenzéki magyar politizálás nemzeti-konzervatív irányai (Országos Keresztényszocialista Párt, Magyar Nemzeti Párt) nem tudták kialakítani a kisebbségi gazdasági önszerveződés működő kereteit. A gazdasági kihívások kezelésének feladatai egyértelműen háttérbe szorultak a következetes gravaminális politikai irányvonal mögött.⁹ A pártstruktúra ugyan kialakított néhány gazdasági szervezetet, azonban ezek gazdasági jelentősége – a pártpolitika árnyékában – kétes lehetett.¹⁰

Tarján Ödönnek az 1930-as évek második felében idegen nyelveken is megjelenő munkái¹¹ az ellenzéki magyar álláspontot képviselték. Legfőbb célja a gazdaság területeire vonatkozó sérelmi anyag közvetítése és a csehszlovák gazdaságpolitika magyarellenességének a bemutatása volt. A magyar kisebbség gazdasági mellékszereplővé válását Prága kisebbségpolitikájának a számlájára írta. A politikusok közül Szent-Ivány József tett szórványos kísérleteket (egyébként koncepció és eredmény nélkül) egy kisebbségi gazdasági programadásra. Ez a törekvése szerintem a pártstratégia részét alkotta, rövid távú, sok esetben a keresztényszocialistákkal szemben megfogalmazott politikai célok szolgálatában állt.¹²

Szvatkó Pál a kisebbségi helyzet elemzésekor a feladatok konkretizálását a gazdasági szférák területére is kiterjesztette. Írása nem szűkebben vett közgazdasági munka, a programadás gondolata is felfedezhető benne, de politikai üzenetértéket közvetít.¹³

B) Szakmai jellegű megközelítések

Ezen a helyen Hantos Lászlónak és Jócsik Lajosnak azokból a közgazdasági témákkal foglalkozó, kisebbségi recepciójú munkáiból válogatok, amelyek részleteiben kísérelték meg feltárni a kisebbségi közösség gazdasági státusát ért változások eredőit, a következmények részelemeit, hatásait, és a lehetőségekhez mérten megoldási módokat kerestek. Ezek egy kiforrott gazdaságpolitikai koncepció körvonalazására azonban kevésnek bizonyultak.

Hantos László a *Szlovákiai magyar gazdasági centrumok* című írásában többközpontú, önszerveződő, helyi gazdasági központok kialakítását sürgette. Központ és vonzáskörzet viszonyába helyezte a közgazdasági alapozás feladatait. A regionalizmusra épülő tervében egyaránt mérlegre tette az egyes tájegységek rendelkezésre álló vagy hiányzó potenciálját.¹⁴

Jócsik Lajos fiatalkori munkáiban a marxizmus osztályközpontú gazdaságmagyarázatát használta fel. A Sarló-mozgalom (már deklarátívan a marxizmus eszmei talaján álló) 1931-ben megrendezett kongresszusán elhangzott előadásában a kapitalista gazdasági rendszer „mozgástörvényeit” vizsgálta. Marx osztályszemléletét alkalmazta a szlovákiai magyar társadalomra: „a szlovenszkói magyar kisebbségi társadalom piramis alakú osztálytagoltságán belül a társadalmi nyomás hatását s az egyes osztályrétegeket reagálását, s a nyomás következtében való eltolódását vesszük vizsgálat alá.”¹⁵

A magyar burzsoázia „kisebbségi töredékét” a marxista–leninista frazeológiának megfelelően nemzeti és gazdasági érdekeinek védelmében ellenzékinek, de az elvesztett pozícióinak visszaszerzéséért folytatott küzdelmében alkalmazkodóképesnek ítélte. Gyarmatosító és osztálykizsákmányoló jellegét kisebbségi körülmények között sem veszítette el.¹⁶

A középosztály lemorzsolódó tömbjeinek (hivatalnokréteg, kisiparosok és kiskereskedők, közép- és kisparasztok) helyzetét súlyosnak találta. A proletarizálódás jelenségét mindegyik rétegben kimutatta. A munkásság került a legválóságosabb helyzetbe, mivel az „imperialista nyomás” nagyságrendekkel reá nehezedett. Erre az radikális népmozgalmakkal válaszolt. Szemléletét az ideológiai merevség határozta meg, azonban azok közé tartozott, akik megpróbáltak válaszokat keresni a kisebbségi társadalomban tapasztalható szociális feszültségekre és a rétegek közötti elmozdulásokra.

Egy másik tanulmányában mennyiségi (gazdaságstatisztikai) és minőségi (kisebbségre vonatkoztatott) vizsgálata nemcsak az iparra terjedt ki, hanem a csehszlovák gazdaságpolitika negatív következményeire (a vasúti tarifarendszer rendezetlensége, az állami megrendelések egyoldalúsága, a cseh tőke monopolhelyzete stb.) is rámutatott. A gazdasági változások társadalmi vonatkozásait a társadalmi antagonizmusokban, tehát a kisebbségi osztályok közötti ellentétekben látta. Az általa felállított modellből teljes mértékben hiányoztak a kisebbségi gazdasági élet megszervezésére irányuló elképzelések.¹⁷

A kisebbségi gazdasági élet hiányosságaival tisztában lehetett, hiszen 1938 után, amikor a „felvidéki egységről”, azaz a társadalmi kiegyenlítődés folytán egymásra talált rétegekről érkezett, és az általa felállított karakterológiában a „szlovákiai magyar embert” túlhangsúlyozott, idealizált tulajdonságokkal (társadalmi realizmus, modernebb szervezőkészség, emberségtudat, egyenlőség-eszme az osztályok között, demokratikus értékek és védelmük, kiegyensúlyozott belső világ) ruházta fel, mégiscsak tett egy sokatmondó kijelentést: „Nehezen lehetett létrehozni, vagy egyáltalán nem lehetett felépíteni a kisebbségi magyarság gazdasági érdekvédelmének szerveit.”¹⁸

2. Előképek és alternatívák: szövetkezés és/vagy pénzügyi nyereség-orientáltság?

Az alcímben jelzett két irányvonal a kisebbségi gazdasági önszerveződés olyan lehetőségeit jelzi, amelyeknek az előképei, mintái – a mai Szlovákia területén – a 19. század első felétől a 20. század kezdetéig ívelnek. A soknemzetiségű Monarchia keretén belül a kisebbségi népcsoportok az altruizmus, az önsegélyezés útjára lépve hozták létre szövetkezeti mozgalmait. Szerintem mozgalom és intézményrendszer (struktúra) között nemcsak 1918 előtt, hanem 1918 után is fogalombeli különbséget kell tennünk (miközben mindkettő a csoportértékrenddel továbbra is szoros kapcsolatban marad). A „mozgalom” kifejezés alatt egy folyamatos, a gazdaságsszervező elit által kifejtett törekvést értek a szövetkezeti intézményrendszer létrehozására, fejlesztésére, alakítására és versenyképessé tételére. Ez a mozgalom a szövetkezeti intézmények rendszerében artikulálódik. Az intézmények az államgazdaság struktúrájába tagozódnak, de a kisebbségi közösség nemzeti és kulturális céljait/érdekeit is felvállalhatják.¹⁹

A nyereségorientált kereskedelmi pénzintézetek magyarországi gyökerei szintén a 19. század első feléig nyúlnak vissza. A fokozatosan kibontakozó hitelintézeti szervezet (takarékpénztárak, bankok) egyik jellemzője a gazdasági haszonelvűség (és a háttérbe szorult filantrópia elve) mellett az etnikai kohézió volt. Ez a felső-magyarországi területek etnikai/nemzetiségi sokszínűségét is visszatükrözte. Az 1918-as főhatalomváltás után a pénzintézeti szféra etnikai jellegzetességei megmaradtak (az ügyvitelben használatos többnyelvűségben belül az adott nemzetiség nyelve, a bankkegyesületi érdekvédelem etnikai alapja).

A szövetkezeti mozgalmat és a pénzügy területét 1918 előtről származtatható „kooperációs előképeknek”²⁰ tekintem, amelyre a szlovákiai magyarság a két világháború közötti időszakban elvileg a gazdasági önszerveződés elemeit felépíthette. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a szlovákiai magyarság kialakította-e azt a gazdasági intézményrendszert, amely kultúrátámogató és -fenntartó feladatokat is felvállalt volna. A kulturális célokat (érdekeket) támogatta-e (támogathatta-e) egy gazdasági alapokon álló, nemzetiségi/kisebbségi jegyeket felmutató intézményrendszer, amely – egyfajta közmegegyezésszerű alapon – megszabhatta volna a cselekvési utakat és módokat? Elvileg az intézményi normák hatottak-e (hathattak-e) a „kisebbségi kulturális keretrendszerre?”

A) A Hanza szövetkezeti mozgalom

A legszervezettebb kisebbségi gazdasági szervezet az 1925-ben alapított Hanza Szövetkezeti Áruközpont volt.²¹ A gazdasági célok megfogalmazásán kívül kulturális és erkölcsi célokat is megfogalmazott, de elsősorban gazdasági mechanizmusként működött, miközben nemzetiségi és szociális érdekek érvényesítését is kitűzte.²² Intézményi struktúrája azonban államilag meghatározott keretek között kapott helyet. Varga Imre ezt a következőképpen jellemezte: „működési területe meg van szabva és ez a magyar központ a megszabott területeken túl nem terjeszkedhetik. [...] ellenőrzési szempontból a pozsonyi kényszerközpontnak van alárendelve.”²³

A Hanza kulturális céljai között a szövetkezeti eszme népszerűsítése, a népnevelés és a népművelés szerepelt.²⁴ A kisebbségi nemzeti kultúra egyes területeinek mindez idáig feltáratlan anyagi támogatásának „projektjei”, amelyek a világgazdasági válság időszaka utáni konjunktúrára épültek, az 1930-as évek második felében zajlottak le (1934-ben a Magyar Tanítók Szövetkezeti Könyvesboltját „szponzorálta”, 1935-ben a Pozsonyban található Magyar Tanítók Házának a költségeihez járult hozzá, azonban nem tudjuk, hogy ezek milyen volumenű támogatások voltak).²⁵

B) Egyéb szövetkezeti kezdeményezések

A tárgyalt korszak kisebbségi magyar szövetkezeti hálózata, amely az egyes típusok szerint oszlott meg, nem csak a Hanzát jelentette. Szlovákiában és Kárpátalján az 1931-es adatok nemzetiségi megoszlása azt mutatta, hogy a magyar szövetkezeti tevékenység legerősebb elemeit a fogyasztási szövetkezeti és a hitelszövetkezeti forma alkotta. A 293 szövetkezet közül 165 (56%) a Hanza-központozhoz tartozott. Az összes szlovákiai és kárpátaljai fogyasztási szövetkezet 28,90%-a, míg a hitelszövetkezetek 18,28%-a tekinthető magyarnak (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat. A magyar szövetkezetek megoszlása 1931-ben²⁶

A szövetkezetek fajtái		Szlovákia, Kárpátalja (összesen)	Ebből magyar	Ebből magyar %-ban
Hitelszövetkezetek	Hitelszövetkezetek	1160	212	18,28
	Ipari hitelszövetkezetek	71	1	1,4
Mezőgazdasági szövetkezetek	Gazdasági beszerző-szövetkezetek	24	2	8,3
	Tejszövetkezetek	58	7	12,07
	Szövetkezeti szeszőzdék	106	8	7,55
	Állattenyésztő szövetkezetek	125	27	21,6
	Egyéb szövetkezetek	21	4	19,05
	Bérlő és telepítő szövetkezetek	22	4	18,18
	Erdőszövetkezetek	24	3	12,5
Ipari szövetkezetek	Beszerzési és eladási szövetkezet	29	2	6,90
	Termelőszövetkezet	95	11	11,58
Egyéb szövetkezetek	Fogyasztási szövetkezetek	1014	293	28,90
	Építő- és lakásszövetkezetek	202	3	1,49

A szövetkezeti központok kérdése, tehát az üzletmenetet és az értékesítő tevékenységet ellenőrző intézmények kialakítása volt a magyar szövetkezeti mozgalom legégetőbb gondja. A Hanza által létrehozott központhoz a fogyasztási szövetkezeteknek csupán egy része tartozott. A többi vagy nem tartozott sehová, vagy a szlovák, rutén és zsidó központok tagja volt. Helyzetüket még súlyosbította, hogy mintegy „hatalmon kívülre kerülve”, az állami szubvenciókra és garanciákra sem számíthattak.

A szövetkezetek fajtái	Szlovákia	Taglétszám	Kárpátalja	Taglétszám
Hitelszövetkezetek	150	31 000	47	?
Tejszövetkezetek	14	1 500	?	?
Szövetkezeti szeszőzdék	6	?	?	?
Különböző típusú szövetkezetek	15	?	?	?
Fogyasztási szövetkezetek	310	65 000	30	?

A mezőgazdasági szektorra szakosodott „gazdasági egyesületek” az egyes tájegységek szerint rendeződtek. Ezek még szintén nem képezték kutatás tárgyát, keveset tudunk működésükről, csak néhány elszórt adat jelzi létezésüket.²⁷

C) A bankügyi szféra

A kisebbségi gazdasági lét másik – elvileg szintén egy hagyományozódott mintára támaszkodó – képlete lehetett volna egy (vagy több) tőkeerős központ kialakítása. A dualizmus korában a provinciális jellegű, Budapest felé tájékozódó nagyszámú takarékpénztárak, kisebb bankintézetek hálózata alakult ki, így a szervezeti előfeltételek tulajdonképpen hiányoztak. A budapesti székhelyű intézetek (Magyar Általános Hitelbank, Magyar Leszámlító- és Pénzváltó Bank) fiókjai sem jelenthettek alternatívát, hiszen az anyaintézetek kénytelenek voltak a nosztrifikálási feltételeket és az új, számukra előnytelen tulajdonviszonyokat elfogadni.

A szlovákiai magyarság politikai és gazdasági státusvesztése miatt a döntéshozó pozícióktól és az erőforrásoktól távolra került. A nemzetállami érdekeket képviselő, azokat következetesen érvényesítő csehszlovák gazdasági kormányzat pénz- és bankügyi politikája a cseh tőke dominánssá tételét a kereskedelmi és ipari vállalatok nacionalizálásával akarta elérni. A bankügy területén a nyílt vagy burkolt nacionalista vonásokat is felmutató cseh és szlovák gazdasági-pénzügyi elképzelések vállaltszervezési törekvésekkel, szervezeti/szerkezeti tervekkel is ötvöződtek.²⁸

2. táblázat. A magyar bankok néhány jellemzője 1920-ban és 1930-ban²⁹

Ország-rész	Szlovákia				Kárpátalja			
Év	1920	%-ban	1930	%-ban	1920	%-ban	1930	%-ban
Pénzintézetek száma	65	31,40	14	22,22	33	86,84	6	37,50
Részvénytőke (1000 Kő)	45,519	15,77	17,020	4,53	15,933	77,66	3,643	25,26
Tartaléktőke (1000 Kő)	24,975	18,16	11,441	5,94	5,486	77,86	723	19,14
Betétek (1000 Kő)	423,111	31,70	162,068	5,25	58,723	85,51	12,650	14,38
Váltók (1000 Kő)	86,688	22,81	107,011	8,93	19,673	91,41	10,771	18,14
Nyereséget kimutató intézetek száma	48	28,60	14	22,95	17	89,48	5	35,72
A nyereség nagysága (1000 Kő)	3,460	10,80	2,719	7,38	682	31,79	227	20,23
Veszteséget kimutató intézetek száma	14	41,40	–	–	16	84,21	1	50,00
A veszteség nagysága (1000 Kő)	1,057	13,80	–	–	3,150	96,71	4	30,77

A táblázat adatai rávilágítanak néhány olyan tartós tendenciára, amely a magyar bankok szerepének és pozícióinak csökkenését okozta. Szlovákiában a pénzintézeti koncentráció „eszközei” a fúziók voltak. A magyar bankok jelentős részét egy-egy erősebb (cseh vagy szlovák) intézet szerezte meg. Ez egyrészt a szlovák nemzeti tőke, ill. a cseh gazdasági expanzió növekvő erejét jelentette, másrészt a magyar gazdasági mozgástér beszűkülését. A szervezeti struktúra szintjén azonban a nagyobb, tőkeerősebb egységek kialakulását és a hitelszervezeti rendszer egyszerűsödését is mutatta, ami magyar vonatkozásban a magyar kisbankszerű intézetek számának fokozatos csökkenésében (1930-ban már csak az intézetek 21,54%-a létezett) figyelhető meg. A részvény- és tartaléktőkék, valamint a betétek jelentős mértékű (37,39%-os, 45,81%-os és 38,30%-os) csökkenése következett be, csak a váltók mennyisége növekedett. A kárpátaljai adatok súlyos válságot, nagyobb veszteségeket jeleznek mind a saját, mind az idegen tőkék terén.

A pozícióvesztés a korszak gazdasági válságainak, a külső és belső strukturális változásoknak, a restriktív pénzügyi törvényeknek, valamint a kisebbségekkel szemben megnyilvánuló gazdasági nacionalizmusnak a számlájára írható. Levéltári kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy a kevés és szerény tőkeerejű magyar középbank közül (Pozsonyi I. Takarékbank, Dunabank, Barsmegyei Népbank) melyik lehetett volna a magyar kisebbségi tőkeközpont. Tény, hogy az első köztársaság fennállása idején ilyen nem tudott létrejönni, sőt konkrét elképzelések sem születtek a megalakítására.³⁰

A bankkegyesületi érdekvédelmet 1919–1920-tól a Pénzintézetek Egyesülete Szlovénzskón és Podkarpatszka-Ruszbán karolta fel. Célkitűzései között a pénz- és hitelügyi kérdések megoldásán kívül a kormányzat felé irányuló információs csatornák kialakítása és a bankszolidaritás elmélyítése szerepelt. Az 1920-as évek legégetőbb problémáit a budapesti tőkék hazahozatala, a hadikölcsönkérdés méltányos rendezése és a gazdasági törvények aktív befolyásolásának szűk lehetősége jelentette. Folyamatos válságkezelő stratégiáját a jogharmonizációs elképzelések támogatása, az üzletmenet és az ügyvitel modernizálása, a volt takarékpénztárak kereskedelmi bankokká történő szervezeti átalakulásával járó bizonytalanságok kivédése jellemezte. Az egyesület tevékenységéről az 1930-as években keveset tudunk, mert a *Pénzügyi Szemle* megszűnésével a magyar jellegű bankérdekek fóruma szűnt meg. Nincs jele annak, hogy ez a szakmai egyesület felvállalta volna a kisebbségi kultúra anyagi támogatását.³¹

A szlovákiai magyar „gazdasági élet” kialakításához hiányzott a közgazdasági szellemi háttér, az oktatás és a szakképzés.³² A mezőgazdasági, iparos, munkás, pénz- és bankügyi érdekvédelmi szervezeteket szétagoltság, a politikai szervezeteket deficites gazdasági tevékenység és hiányzó „kisebbségi gazdaságpolitikai” elképzelés jellemezte.³³ A kulturális szféra támogatására nem került/kerülhetett sor, hiszen a gazdasági önszerveződés képletei vagy átmentett mintái töredékesek, képlekenyek és gyengék voltak.

Jócsik Lajos két évvel a Magyarországhoz való csatlolás után, visszatekintve és mérlegre téve húsz év kisebbségi tapasztalatát és élményvilágát úgy konstataulta: „Mi önmagunkat is csak részleteiben ismertük.”³⁴ Jelenlegi tudásunk erről a korszakról, különösen gazdaságtörténeti vonatkozásairól nagyon töredékesek. Jócsik szavaival mi is mondhatjuk, hogy csak részleteiben ismerjük ezt a kisebbségtörténeti fejezetet. Körültekintő alapkutatásokra van ahhoz szükség, hogy meg tudjuk válaszolni a témakörrel kapcsolatban felmerülő kérdéseket.

Eközben nem téveszthetjük szem elől, hogy egy közösség életét, életfeltételeit nem a „vak” közgazdasági folyamatok vagy törvényszerűségek determinálják, hanem „az emberi értelem és akarat”, amelynek a gazdasági önérdeken kívül a közösségi elvet (szolidaritást és erkölcsi értékeket) is figyelembe (kellett) kell vennie. A kutatás területeit pedig kiszélesíti, ha a gazdaság (gazdálkodás) fogalmát a kultúra részének tekintjük: „Minden emberi tevékenység, a gazdasági is, kulturális jellegű. Az ember a maga szellemiségét, tudását és technikai képességét tárgyasítja meg az alkotásában. A gazdálkodás az emberi kultúrának egyik legfontosabb részterülete, nemcsak anyagi, hanem szellemi valóság is, erkölcsi vonatkozásokkal átszótt folyamat.”³⁵

Jegyzetek

1. Érvrendszerében a „kisebbségi identitás” megőrzésének az eleme szerepelt. Ennek hatékony eszközét látta a kulturális szférában: „vannak kiépített kádereink, vannak szervezeteink is, de ezek vagy teljesen meddő önadminisztrálásban mérítik ki erejüket, és nem rendelik alá munkájukat a kisebbségi önvédelem gondolatának”. Lásd Magyar Országos Levéltár (K 64 48. cs. 7. tétel 643 res 1932) [A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeumának iratgyűjteményében, a továbbiakban: SZMKM].
A szóban forgó dokumentum szerintem egyértelműen Sziklay Ferenc tollából született (még ha nem is jelölte a nevével), mert célzásokat tesz az irányítása alatt működő Szlovákiai Magyar Kultúregyesületre, ill. a Kazinczy Kiadóvállalatra (lásd a 4. oldalon).
2. Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Budapest, 1938, 92–93. p. [a Méry Ratio Kiadó gondozásában 2002-ben megjelent kötetet használtam]. A „kulturális keretrendszer” kifejezést Sziklay Ferenc használta, amikor a társadalmi, irodalmi, művészeti és egyéb (népművelés, testnevelés, ifjúsági élet, oktatásügy) tevékenység szervezeteit sorolta fel. Az általa irányított Kultúrreferátus „működésének hangsúlyát a politikai, nemzetvédelmi részre helyezte” (lásd uo. 92. p.).
3. Keveset tudunk azokról a mintákról, amelyek 1918 előtről hagyományozódtak és egy viszonylagos folytonosságról tanúskodhatnak. Feltáratlanok azok az új minőségű, a kisebbségi keretekhez alkalmazkodott szervezeti egységek, érdekszövetségek és ezek működési mechanizmusai, amelyeket a szlovákiai magyar stratégiai és szellemi-kulturális elit kialakított.
4. Itt és a továbbiakban Robert K. Merton eszmefuttatását követem (Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 2002, 204–210. p.).
5. Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság, mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 2000. 3. sz. 221. p. Szerinte meg kell határozni a kisebbség fogalmát vagy a társadalom fogalmát. Úgy vélem, hogy végül politológiai magyarázattal próbálja megoldani a dilemmát. Az etnikai kisebbségek tipológiájára lásd Szarka László: Az integrált kisebbségkutatási modell lehetőségei. In: Tóth Károly (szerk.): *Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai*. Dunaszerdahely, 2001, 24–37. p. Uő: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. *Kisebbségkutatás*, 1999. 2. sz. (a www.mtaki.hu oldalon).
6. Merton: i. m. 223. p.
7. Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Csíkszereda, 1998, 174. p.
A korszak szlovákiai magyar gazdasági szervezeteinek a története még nincs feldolgozva. A leggazdagabb forrásanyaggal a Hanza szövetkezeti mozgalom rendelkezik. Létezik egy „kismonográfia” (Pukkai László: *A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta*. Pozsony/Bratislava, 1994), de hiányzik a forráskritikára és összehasonlításra épülő, egyben átfogó, a csehszlovák szövetkezeti rendszerre és a többi nemzetiségi alapon szervezett szövetkezeti keretre, ill. a Hanzán kívüli (nem csak fogyasztási) szövetkezetekre is odafigyelő kutatás.
8. Az 1990-es évek folyamán az erdélyi magyaroknál napirendre kerültek a kisebbségi alapon szerveződő „gazdasági élet” problémái. Ennek tükrre a *Magyar Kisebbség* 1999. 2–3. és 4. számában megjelent „tanulmányfüzér.” Az önálló kisebbségi közgazdasági diskurzus szereplőinek arcképvázlatait, az oktatást és képzést, az intézményi formákat (szövetkezetek) mutatja be *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából* (Kolozsvár, 2001) című kötet.
Érdemes lenne megvizsgálni a Magyar Koalíció Pártjának (illetve három elődpártjának) mint a szlovákiai magyarok egyik stratégiai-döntéshozó szervezetének a gazdaságpolitikai, mezőgazdasági és területfejlesztési koncepcióját, ill. ennek változásait 1990-től, azt, hogy milyen mértékben és hogyan jelenik meg bennük a magyarok által lakott régi-

ók gazdasági állapota, milyen cselekvési stratégiákat fogalmaznak meg, és ezek milyen háttértanulmányokra támaszkodnak. Vajon a makroökonómiai, tehát országos szintű elképzelések, amelyek stabil, növekedést felmutató gazdaságot feltételeznek, mennyire veszik figyelembe a mikroökonómiai, regionális szinten (tehát a magyar etnikai területen is) jelentkező problémákat? (Vö. a www.mkp.sk oldalon a programban szereplő anyagokat.)

9. Szüllő Géza ezt így fogalmazta meg: „Az én politikám nem gazdasági alapokra van helyezve. Ez tudatosan történik, mert ha én úgy vezetem a népet, hogy mindenen fölé helyezi az anyagiasságot, úgy elősegítem a materialista felfogást, bele rögzítem a lélekbe azt, hogy a nép a jólétet keresse, de ezzel az agrárpárt realpolitikájának a céljait segíteném elő, s akkor a magyarok a boldogulásukat inkább megtalálnák a kormány támogatásánál, s akkor valóban „magyarul beszélő, de a cseh állameszméhez hű állampolgárokká” vedlenének át. Tudatosan azért sem helyezem politikámat gazdasági alapokra, mert gazdasági alapon a kormány mindig többet tud nyújtani, mint az ellenzék, és azért sem, mert gazdasági programhoz gazdasági erő kell, ez pedig nálunk nincs. Gazdasági programhoz szövetkezetek kellenének, szövetkezeti központ kellene és állami támogatás kellene. Csehország ezt nem, Magyarország, pedig nem tud adni.” Lásd Angyal Béla: *Dokumentumok a csehszlovákiai magyar politikai pártok történetéhez*. I. rész. *Országos Keresztényszocialista Párt*. (Kézirat, 2002, 180. p.)
10. Többek között a kisgazdák és a keresztényszocialisták által az 1920-as évek első felében (és később) létrehozott, a választói bázis kiterjesztését szolgáló, a gazda- és földmunkásréteget megcélzó szervezetekre gondolok. Lásd Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 65–67. p. A kutatásoknak nagyobb figyelmet kellene szentelniük a pártkeretekben belül működő egyes gazdasági (iparos, mezőgazdasági) szakosztályoknak. Lásd uo. 134. p. Az 1927-ben – pártközi megegyezés után és budapesti támogatással – alapított Országos Gazdasági Szövetkezeti jelentősége nagyon kérdéses, mert rövid története a párt-, ill. magánérdekekről szólhatott. MOL K 64 62. cs. 7. t. 123 res 1935 [SZMKM].
11. A Tarján-féle vélemény tulajdonképpen a csehszlovák gazdasági nacionalizmus szlovákiai stratégiáját utasította el. Az óslakos politikai koncepció párhuzamát, azaz a közös gazdasági érdekérvényesítés gondolatát sugalmazta, miközben nem számolt a szlovák–magyar gazdasági szembenállás tényével: „A gazdasági és pénzügyi kérdések részben nemcsak a magyarságot, hanem Szlovénia és Ruszinszko egész óslakosságát egyformán érintik. [...] A magyar kisebbség másként bírálja el a banktvételeket, a földreform végrehajtását, az adókvétő és felszámolási bizottságok működését, az óriási töké felett rendelkező különböző szociális alapok kezelőségének munkáját, ellenben az egész óslakosság érdekei azonosak a vasúti tarifa, az adótvényének unifikálása, a közszállítások, építkezések állami támogatása, a szlovénországi állami beruházások stb. kérdéseiben.” (*A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából*. Különlenyomat a *Prágai Magyar Hírlap* 1930. évi 33., 35., 37., 39., 41., 43., 45. és 47. számaiból. Prága, 1930, 13. p.)

A kisebbségtörténeti kutatások még kellőképpen nem hasznosították könyveinek forrásértékét. A témára vonatkozó feldolgozásaira lásd *A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából*. Különlenyomat a *Prágai Magyar Hírlap* 1930. évi 33., 35., 37., 39., 41., 43., 45. és 47. számaiból. Prága, 1930; *Der Anteil der ungarischen Minderheit an der tschechoslowakischen Demokratie*. Prag, 1930; *Gazdasági újjáépítés*. Prága, 1931; *Die Tschechoslowakei. Anfang Mai 1934*. Budapest, 1934; *The Ways of Czechoslovakia and its Magyar Minority*. Budapest, 1934; *Der Weg der Tschechoslowakei und die ungarische Minderheit*. Budapest, 1934; *Il cammino della Cecoslovacchia e la minoranza ungherese*. Varese, 1935; *Ou va la Tchecoslovaquie? La*

- question de la minorité hongroise*. Toulouse, 1935; *Die Tschechoslowakei Ende 1935. Situationsbericht*. Budapest, 1936.
12. Szent-Ivány 1924. október 7-i elaborátuma a budapesti politikai és pénzügyi támogatás megnyerésére irányult. Kétségkívül voltak információi a bankszféra terén végbement tökemozgásokról és a pozsonyi szövetkezeti központ gondjairól, de felvetését minden bizonnyal nem támogatták. Egy kisebbségi közösség gazdasági megszervezésére ez az anyag kevés volt. Hivatkozik rá Angyal: *Érdekvédelem...* 121. p. (lásd MOL K 437 11. cs. 10. t.). Érdeklődése a gazdaságpolitikai kérdések iránt folyamatos lehetett. Tudomásom szerint még nem hivatkoztak a halála után megjelent, fontos gazdaságpolitikai kérdéseket taglaló *Gabonamonopólium Csehszlovákiában. A csehszlovák politikai eszme gazdasági ellentmondása* (Budapest, 1943) című munkájára.
 13. Szvatkó Pál: *Sorsunk panorámája. Kisebbségi helyzet 1931-ben*. In: uő: *A változás élmenye. Válogatott írások*. Pozsony, 1994, 109., 112. p.
 14. Sorra vette a már elvesztett „provinciális gazdasági gócpontokat” (Pozsony, Kassa) és a Hanza által a kisebbségi gazdasági élet központjává lett Galántát. Felismerte a Hanza terjeszkedésének keleti földrajzi (és adminisztratív) akadályait. Szerinte a magyarok által lakott nógrádi, gömöri területsáv megszervezését a már kialakult néhány helyi „vásárcentrumnak” (Losonc, Tornalja) kellett volna felvállalnia, és a jelenlévő „gazdasági kulturális” tőkét a szövetkezés mezején lehetett volna kamatoztatnia. A Garam és az Ipoly mente mintha fehér foltként jelent volna meg nála, ennek csupán az volt az oka, hogy perifériaterületként nem rendelkezhetett központtal (ő úgy látta, hogy Léva és Érsekújvár nem váltak „átfogó központokká”). A Csallóköz két kisvárost „fejlesztett” központtá: Dunaszerdahelyt és Nagymegyert. Komárom az 1918-as főhatalomváltás után elveszítette gazdasági jelentőségét, de kulturális súlya megnőtt. A távolabbi keleti régiókat a szervezetlenség jellemezte. Szepsi és Királyhelmecec tölthette volna be egy regionális gazdasági központ szerepét. Lásd Hantos László: Szlovákiai magyar gazdasági centrumok. *Nemzeti kultúra*, 76–81. p. A szlovákiai magyarság gazdasági állapotának kutatásával még a következő tanulmányában foglalkozott: *Gazdasági életünk húsz éve*. In: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Budapest 1938. 76–88. p. [a Méry Ratio Kiadó gondozásában 2002-ben megjelent kötetet használtam]. Egyik írásában a szakmai kérdéseket elhagyva, nyíltan ideológiai (nemzetiszocialista és antiszemita) alapokon álló „totalitárius nemzeti gazdaságpolitikai koncepciót” állított fel. Lásd A nemzeti gondolat gazdaságpolitikai célkitűzése. *Új Élet*, 1938, 405–413. p.
 15. Jócsik Lajos: *A gazdasági és társadalmi változások*. In: *A Sarló jegyében*. Pozsony, 1932, 33. p.
 16. Eközben Tarján Ödönre hivatkozott, akinek az „osztályérdekeit” elutasította. Lásd uo. 34. p.
 17. Az ipari termelés változásai Szlovenszkon. *Korunk*, 1934. 12. sz. 890–898. p. A csehszlovák államon belül a „a kisebbségi területeknek, s a kisebbségek fejlődésvonalát” a nemzetiségi régiók áruipaccá válásában, a feléjük irányuló tökeexportban és tökekoncentrációban, valamint a nyersanyag-szolgáltató jellegében vélte felfedezhetőnek. Lásd A csehszlovák államalakulás. *Korunk*, 1934. 9. sz. 620. p.
 18. *Idegen...* 204. p. Ezeket a lelkiség-szellemiség-hagyomány pantheonjába is besorolható jegyeket a volt kisebbségi magyaroknak a Horthy-féle Magyarországon „corpus separatumnak” kellene őriznie” és továbbbadnia.
 19. A nemzetépítés és a gazdasági szféra kapcsolatára lásd Hunyadi Attila: *Nemzetépítés és szövetkezeti politika* (kézirat). Megfogalmazása szerint az első világháború utáni új, Kárpát-medencei nemzetállamok saját társadalmi, kulturális és gazdasági identitásukat igyekeztek kialakítani. A magyar kisebbségi közösségek válaszreakciója a gazdaság területén a kisebbségi szövetkezeti mozgalom kifejlesztése volt, amely a kisebbségi nemzetépítés koncepciójába ágyazódott: „A kisebbségek számára – kulturális létük fenyegetettsége miatt is – vált különösen fontossá a szövetkezeti érdekvédelem, nemcsak gaz-

- dasági, hanem szociálpolitikai (foglakoztatás- és kamatpolitika) és nemzetkisebbségi szempontból is (földbirtoklás, nemzeti kultúra támogatása).” Uo. 16. p. Fontos lenne az egyes magyar kisebbségi szövetkezeti mozgalmakat megfelelő szempontok (a „befogadó” ország hitelszervezeti rendszerének sajátosságai, a „többségi” szövetkezeti központok kiépülése, az állami szerepvállalás céljai, a szövetkezeti törvényhozás és gazdaságpolitika tendenciái) figyelembevételével differenciálni.
20. A kifejezést Hunyadi Attila használja. Lásd *Nemzetépítés és szövetkezeti politika*. (Kézirat, 1. p.)
 21. Az 1923-as kezdeményezés ugyan kimondta a „nagyban bevásárló és értékesítő szövetkezet” alapításának fontosságát, de a hiányzó tőke és az adminisztratív akadályok ezt megakadályozták. Lásd *Mik voltak azok az indítók, melyek a „Hanza” megalakulását előmozdították, illetőleg szükségessé tették?* (Kézirat, 3. p.)
 22. Jócsik Lajos szerint a Hanza a kisebbségi „anyagierő” gyümölcse volt. Sikeresen megszervezte a paraszti réteget. Kiskereskedelem-központú stratégiája „nem pusztul [...] bele a nagykapitalista formákba, a paraszti érdekek védelmét látja el.” (Lásd *Idegen...* 205. p.)
 23. Varga Imre: A csehszlovákiai magyarság gazdasági helyzete, különös tekintettel a szövetkezetekre. *Láthatár*, 1938. 7–8. sz. 219. p.
 24. Ennek eszközei közé tartozott az írott sajtó. 1928-ban indította a *Hanza Szövetkezeti Újságot*, amely önmagát társadalmi, gazdasági és művelődési lapként határozta meg. A *Hanza Szövetkezeti Naptár* 1935-ben indult. Emellett önálló dalosegyesületet hozott létre, a vállalatpropaganda modern eszközeihez nyúlt (mozgófilm), és a gazdasági szakképzés tervezete (népfőiskola) is felmerült.
 25. Pukkai László: *A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta*. Pozsony/Bratislava, 1994, 136–137. p.
 26. Az 1. táblázat adataira lásd Rados K. Béla: Magyar szövetkezetek és a szövetkezeti központok kérdése Cseh-Szlovákiában. *Magyar Kisebbség*, 1932. 24. sz. 768–769., 772., 775–778. p. 1938-ban a Központi Szövetkezethez 423 magyar könyvelési és ügyviteli nyelvű fogyasztási szövetkezet tartozott. Ebből mintegy a fele tartozott a Hanzához. Ezen kívül 150 hitelszövetkezet, 6 szövetkezeti szeszfőzde, 12 tejszövetkezet és 15 különböző típusú szövetkezet volt. Lásd Varga: i. m. 221. p.
Hantos László számításai alapján 1938-ban a magyar szövetkezeti mozgalom az alábbi töredékes képet mutatta. (A gazdasági kérdés. In: *Magyarok...* 84. p. alapján.)
A szövetkezetek fajtái	Szlovákia	Taglétszám	Kárpátalja	Taglétszám
Hitelszövetkezetek	150	31 000	47	?
Tejszövetkezetek	14	1 500	?	?
Szövetkezeti szeszfőzdek	6	?	?	?
Különböző típusú szövetkezetek	15	?	?	?
Fogyasztási szövetkezetek	310	65 000	30	?
27. A Csallóközi, a Vágmenti, a Sajóvölgyi, a Bodrogi és a Garammenti (Garamvölgyi?) Gazdasági Egyesületet említi Varga Imre. Lásd Varga: i. m. 222. p. Hantos László 1935-től számítja megalakulásukat (több esetben más intézményneveket sorol fel). Lásd *A gazdasági kérdés*. 85. p. A Garamvölgyi Gazdasági Egyesület megalakulására lásd Bars, 1937. 26. sz. (június 27.) 1. p. és 28. sz. (július 11.) 1–2. p.
 28. Vö. a szerzőtől Gazdaság és hitelszervezet – a szlovákiai magyar bankhelyzet (1918–1923). II. rész. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2003. 1. sz. 65–78. p.
 29. A 2. táblázat adatait lásd Rados K. Béla: Magyar pénzüzetek Szlovákiában és Ruténiában. *Magyar Kisebbség*, 1933. 10–11., 14–15. p.
 30. Erdélyben a magyar bank gondolata a középbankok fúziójára épült, az egyes kisebb intézetek ennek fiókjaiaként működtek volna. Lásd Hunyadi: *Nemzetépítés...* 17. p.
 31. Lásd a szerzőtől A magyar és a német pénzüzetek bankkegyesületeinek megalakulása Csehszlovákiában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2002. 1. sz. 83–105. p.

Az utódállamok bankegyesületei tudtak egymásról. Erre példa, hogy az Erdélyi Bankszindikátus a Pénzüzetek Egyesületével is kapcsolatban volt. Vö. *Jelentés az Erdélyi Bankszindikátus 1924. évi működéséről*. (Kézirat, 14. p. – ezt Hunyadi Attila kutatta fel, aki nek ez úton fejezem ki köszönetemet.)

32. Két évtized alatt sem rendeződtek a kisebbségi magyar szakképzés problémái. Sokan helyesen látták a felmerülő gondokat, de gyakorlati eredmény nem született. A felhívás-szerű megjegyzésekre lásd pl. „Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire fontos kisebbségi életünkben a gazdasági szakműveltség, mikor a gazdasági erőösszpontosítás úgyszólván lehetetlen már. A magyarság a mai gazdasági törvények keretében csak úgy tud boldogulni, ha az egyénnek, gazdának, közgazdásznak annyi gazdasági ismerete, jártassága, szaktudása van, hogy szövetkezetek, hitelintézetek nélkül is tökéletesen tudja erőit megőrizni és a kisebbség erősítésén használni.” *Új Élet*, 1938, 99–100. p. Machnyik Andor 1936-ban közzétett felhívása egy parasztfőiskola létrehozására visszhangtalan maradt. Lásd *Bars*, 1936. 2. sz. (január 12.) 1. p.
33. Nem ismerjük az egyes gazdasági területek szereplőinek szervezettségét. A magyar nemzetiségi munkásságra lásd Rados K. Béla: Magyar kisebbségi munkásság és a szakszervezetek Cseh-Szlovákiában. *Magyar Kisebbség*, 1933. 1. sz. 56–59. p. A további kutatások izgalmas terepének tűnik a kisiparos szövetkezeti szerveződések vizsgálata (lásd pl. *Lučeneci Önálló Kisiparosok Anyagbeszerző, Termelő és Értékesítő Szövetkezetének Alapszabályai*. Lučenec, 1921. Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Lučenec, 209/1921) [az anyagért Puntigán Józsefnek tartozom köszönettel].
Az erdélyi magyar kisebbségre vö. Hunyadi Attila: Romániai magyar gazdaságpolitika 1918–1940. *Magyar Kisebbség*, 2000. 2. sz. (lásd <http://www.hhrf.org/magyarkisebbség>).
34. Jócsik Lajos: *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt*. Budapest, 1940. 7. p
35. Muzslay István: *Gazdaság és erkölcs*. Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának sorozata. Budapest, 1995 (az elektronikus változatát használtam <http://gimn-db.piar.hu/pazmany/k120.htm>)

MAREK JUNEK

A szlovákiai oktatáspolitikai és viszonya a magyar iskolák pedagógusaihoz 1918 és 1922 között

Csehszlovákia 1918-as megalakulását nemcsak lelkesedés, hanem kétségek is kísérték. Az új állam irányítói előtt ugyanis számos megoldásra váró feladat állt, amelyek közül az egyik legsürgősebb az iskolaügy rendezése volt.

Szlovákiában az iskolák csehszlovák igazgatás alá való helyezése jelentette a legnagyobb feladatot. Itt ugyanis másként kellett eljárni, mint a cseh országrészben, ahol változtatás nélkül lehetett átmenteni az előző iskolarendszert, sőt itt az iskolák elcsehesítésére sem volt szükség. Szlovákiában az 1914 előtti magyarosítás a kulturális, társadalmi és politikai élet minden terét, így az iskolaügyet is jelentős mértékben érintette. A magyarosítás főképp az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után erősödött fel. A középiskolák bezárása és a Matica slovenská betiltása után az általános iskolák hálózata került sorra. Közvetlenül Csehszlovákia megalakulása előtt (az 1917/18-as tanévben) a mai Szlovákia területén 278 szlovák iskola működött, amelyet 30 118 tanuló látogatott. Szlovák nyelven azonban csak heti pár órában tanultak. A többi iskola magyar nyelvű volt, rutén nyelvű iskolák pedig ritkaságszámba mentek.¹

Ez volt a fő oka annak, hogy az új államban kiemelt figyelmet szenteltek az iskolák kérdésének, amely már a Vavro Šrobár vezetése alatt álló ún. ideiglenes szlovák kormány feladatai közé is bekerült. Az ideiglenes szlovák kormány, amelyet 1918. november 4-én Prágában neveztek ki, két nappal később Holicnál lépte át a morva–szlovák határt, és Szokolcán kezdte meg működését. Az ideiglenes szlovák kormányban az „iskolaügyi miniszteri” tárcát Anton Štefánek² töltötte be, aki már másnap megkezdte az iskolák nacionalizálását. Jellemző módon első rendeletével a szokolcai gimnázium magyar tanárait bocsátotta el állásukból.³ Az ideiglenes kormányt azonban rövidesen feloszlatták, s helyette Szlovákia Teljhatalmú Minisztériuma vette át az irányítást. Ennek élén ismét Šrobár állt, az iskolaügyi referátust pedig Štefánek vezette, aki 1925-ig töltötte be ezt a feladatkört (akkoriban már a prágai Nemzetművelődési és Iskolaügyi Minisztérium részét képezte a referátus).

Štefáneknek és társainak rögtön a kinevezésük után meg kellett jelölniük azokat a prioritásokat, amelyeket az iskolák átvétele során alkalmazni fognak. Döntés született arról, hogy az iskolák szlovák kézbe vételét a tanítás megszakítása nélkül kívánják végrehajtani, s arról is, hogy a pedagógiai és adminisztratív feladatok helyett az iskolaügy elszlovákosítására helyezik a hangsúlyt. Ebből a szempontból az egyik legégetőbb kérdés az volt, hogy mi legyen az iskolákban oktató magyar tanerőkkel. Ha a helyükön hagyják őket, akkor a magyarosítás veszélye élt volna tovább. A másik megoldást a magyar pedagógusok elbocsátása, s új, erkölcsileg megbízhatóbb

tanerők biztosítása jelentette. Štefánek az utóbbi mellett döntött, amit ekképp indokolt: „A második módszer mellett döntöttem. A tapasztalataim és a politikai érzésem azt súgta ugyanis, hogy a szlovákok gyenge jelleme nem állt volna ellen a magyar hatás alatt nevelkedett pedagógusok befolyásának, s így a nemzeti iskolák fejlődése nagy károkat szenvedett volna. Ezért a minisztériumnak azt javasoltam, hogy lehetőleg az összes olyan tanítónak és tanárnak mondjon fel, aki nem tud szlovákul, vagy akinek a személye nem biztosíték a jövőbeli eredményes nemzeti nevelésre.”⁴ Problémát jelentett azonban, honnan vegyen megfelelő számú szlovák gondolkodású pedagógust. A magyar statisztikák ugyanis 1918 előtt csupán néhány száz szlovák hazafit regisztráltak, Štefáneknek azonban több ezerre volt szüksége, s ezért Csehsországból kívánta a megfelelő számú tanerőt biztosítani.⁵ Emellett mindaddig meg kívánta oldani a helyzetet, amíg Szlovákiában szükségállapot uralkodik.

A cseh pedagógusok Szlovákiába csábítása és a magyar pedagógusok elbocsátása nemcsak a magyar kisebbség között, hanem Andrej Hlinka körében, sőt még a szlovák evangélikusok között is negatív visszhangot váltott ki.⁶ Különböző elképzelések feszültek ugyanis egymásnak arra nézve, hogyan kellene megoldani ezt a problémát. Elsősorban Ján Ruman a Samuel Zoch támogatták azt az elképzelést, hogy a helyükön kell hagyni azokat a magyar tanítókat, akik két-három év alatt tisztességesen megtanulnak szlovákul, és leteszik a megfelelő vizsgákat. Az a kívánság is felmerült, hogy a tanítók helyét papok vegyék át, elsősorban az evangélikusok esetében, mivel az ő nemzeti tudatuk alkalmas az iskolák megtisztítására. Štefánek azonban határozottan ellenezte ezt, s a papok elégtelen műveltségére hivatkozott. Azt pedig, hogy a tanítók megtanulnak szlovákul, azért nem tartotta járható útnak, mivel véleménye szerint a szlovák nyelv átvétele még nem jelent erkölcsi megtisztulást.⁷ A Štefánek és Zoch közötti vita 1919 nyarán, a *Slovenský denník* és a *Národné noviny* című lapban közölt írásokkal csúcsosodott ki. A Nemzetgyűlésben Kornél Stodola nyújtott be interpellációt Vavro Šrobárnak, amelyben a szlovákiai iskolaügy helyzetét kérte rajta számon. A vita következtében Zoch lemondott tisztségéről, s Štefánek is beadta lemondását, amit azonban nem fogadtak el, s így tovább folytathatta a magyar pedagógusok elbocsátását és a csehek behívását.

A Štefánek által vezetett ügyosztály legfontosabb feladatát az eredetileg magyar nyelvű iskolák szlovák kézbe való vétele jelentette. „Mint engedelmes és lelkes katoná, aki nem gondol sem saját halálára, sem kényelmére, sem harcának következményeire, kezdtem feladatom elvégzéséhez, s hosszas gondolkodás vagy elméleti előtanulmányok nélkül haladtam az inkább ösztönösen megérezett, mint átgondolt célom felé. Az elméleti előkészületekre nem volt időm. Valamilyen tudat alatti ösztön állandóan azt a nótát duruzsolta a fülembe: Dolgozz gyorsan, mert nemsokára jönnek a jogászok és a bürokráták az ő paragrafusaiikkal, tanterveikkel, rendtartásaikkal, reformjaikkal stb., és lenyesegetik a szárnyaidat és hatalmadat, amellyel rendelkezel.”⁸ Munkája nehéz volt, mert sok helyen még a szlovákok sem értették meg, mi történik, milyen mélyreható változások kezdődtek. „Sok helyen elég volt kitenni a szlovák nyelvű táblát az iskola falára, elegendő volt, hogy a tanító törte a szlovákokat, hogy a tanulók szlovák nyelvű ábécéskönyvet kaptak, amelyből először a magyarizált tanítónak kellett tanulnia. Népünk mindig elnéző volt, nem tudta, hogy a nyelvvel együtt a régi tanítót, a régi módszereket és a volt Magyarország szellemi-

ségét is ki kell cserélni.”⁹ Štefánek és a minisztérium érintett munkatársai tudatosították, hogy Szlovákiában csak akkor sikerülhet az iskolahálózatot szlovákká, ill. csehszlovákká tenni, ha megszabadulnak a magyar tanítók és tanárok jelentős részétől, s azokat szlovák, ill. cseh szakemberekkel helyettesítik. Azzal is tisztában voltak, hogy ezekről az emberektől minél gyorsabban meg kell szabadulniuk ahhoz, hogy a szlovákiai oktatás demokratikus köztársasági szellemben fejlődhessen, s az iskolákból csehszlovák szellemiségű tanulók kerülhessenek ki.¹⁰ Ezért gyors intézkedésekre volt szükség. Štefánek és munkatársai ki is használták a forradalmi időszak általános zűrzavarát és a megfelelő törvények hiányát, s gyorsan nekiláttak az iskolaügy elszlovákosításához. Ez a forradalmi időszak, amikor az ügyosztály tagjai mindenféle törvényi alap nélkül, csupán a minisztérium utólagos ellenőrzése mellett dolgozhattak, körülbelül 1919 márciusáig tartott. Ebben az időszakban csupán Štefánikon és munkatársain múlt, hogy milyen irányt vesz a szlovákiai iskolák fejlődése. Munkájuk szempontjából meghatározó volt az 1918. december 10-én elfogadott 64. számú törvény 2. §-a, amely kimondta, hogy az állami, önkormányzati és egyházi tisztségviselők csupán abban az esetben maradhatnak meg tisztségükben, s jogosultak addigi járulékaikra, ha hűségeskü tesznek a Csehszlovák Köztársaságra, és a kormány meghatalmazottja alkalmasnak találja őket feladatuk ellátására. A hűségeskü volt szükséges ahhoz is, hogy az új hatalom által átvett tanítók fizetést kaphassanak. Az eskü azonban nem volt biztosíték arra, hogy a későbbiekben nem bocsátják el őket.¹¹ Az iskolaügyben alkalmazott eskü végeleges szövegét 1919 márciusában a következő formában fogadták el: „Fogadom, hogy nevelői munkámat lelkiismeretesen fogom végezni, a rám bízott fiatalságot a jóra, igazságra és szépre fogom tanítani. Az iskolák javát mindig szem előtt tartom, az érvényes előírásokat és törvényeket betartom, s minden erőmmel a Csehszlovák Köztársaság felemelkedéséért fogok dolgozni.”¹² Fontos a 3. §, amely szerint Szlovákiában a szlovák a hivatalos nyelv.

Ami a tanítóknak az elemi iskolákból való elbocsátását illeti, a helyzet szinte áttekinthetetlen volt. A középiskolák esetében ez Štefánek feladatköre volt. Az elbocsátási végzéseket kiállító ügyosztály 1919 márciusában és áprilisában 1100 ilyen végzést állított ki. Ezt megelőzően, még március előtt kb. 300 tanítót bocsátottak el csupán szóbeli közlés útján. Štefánek adatai alapján 1918 és 1920 között összesen 1355 tanítót bocsátottak el, akiknek több mint a fele elutasította a hűség-eskü letételét, s többségük Magyarországra költözött. A több mint kétezer elbocsátott közül 262 olyan tanító, aki tökéletesítette szlovák tudását, és reaktivizálását kérte, újból az iskolaügy alkalmazottja lett.¹³ Az elbocsátott tanárok nagy része Magyarországra költözött át, azok pedig, akik maradtak, nehéz életkörülmények közé kerültek. Ezért nem meglepő, hogy egy részük pereskedésbe kezdett az iskolaügyi referátussal, s fizetésük utólagos folyósítását kérte. Elsősorban azokról a pedagógusokról van szó, akiket csupán szóban bocsátottak el. A legismertebb az a per, amelyet Rieszner Ede, a losonci állami tanítóképző zenetanára indított, s amely az 1930-as évekig elhúzódott. Rieszner, akinek 1919 áprilisában szóban mondtak fel, 1919 júniusáig teljes fizetést kapott, a következő időszakban pedig a régi fizetése 60%-át kitevő összeget. 1924-ben reaktivizálását kérte, de ezt elutasították, s 1924 decemberétől nyugdíjazták. A következő években perek sorozata folyt, amelyek nagy részében az elmaradt 40% volt a tét, valamint az, vajon a szóbeli elbocsá-

tás érvényes-e. A végső döntést a Legfelső Bíróság hozta meg 1932-ben. Štefánékék részéről a fő érv Reiszner elbocsátásáról a Štefánék által kiállított írásbeli igazolás volt, valamint a bíróságnak az az állásfoglalása, hogy a szóbeli elbocsátás is érvényes, és eleget tesz a már idézett 1918. december 10-i törvényben előírtaknak, ha az előírt három hónapon belül nem emelnek ellene kifogást az illetékes helyen.¹⁴ Mindez azonban elégtelen bizonyítéknak bizonyult, s a bíróság Riesznernek adott igazat, s bizonyítékok hiányában semmissé nyilvánította azt a korábbi döntést, amellyel megvonták Reisznertől fizetésének hiányzó részének a kifizetését.¹⁵

A kényelmetlenné váló magyar tanerőktől való megszabadulás és az iskolák elszlovákosításának módszerei változatosak voltak. Az iskolaügyi referátus munkatársai (elsősorban a tanfelügyelők) egyik feladata a tanítók szlovák tudásának a felmérése volt. Azokat a tanítókat, akik szlovák vidéken tanítottak, és nem tudtak szlovákul, elküldték. A nyelv körüli feszültséget tovább élezte az 1920/276 sz. törvény, amely szerint minden 1918 előttről átvett pedagógusnak vizsgát kellett tennie szlovák nyelvből és szlovák honismeretből.¹⁶

1919-ben nagy visszhangot váltott ki Szlovákia teljhatalmú miniszterének, Šrobárnak az iskolaév végéről szóló rendelete. Eszerint a csehszlovák állam által addig még át nem vett iskolákban május 3-án fejeződik be az 1918/19-es tanév, míg az átvett iskolákban csak július 13-a és augusztus 1-je között. 1919 júniusában az iskolaügyi minisztérium rendeletet adott ki, amely szerint az összes olyan tanítót elbocsátották a szolgálatból, akit még a magyar kormány nevezett ki, s akit júniusig nem vett át a csehszlovák állam. Fizetés, ill. nyugdíj utáni kérelmüket ezek a pedagógusok a magyar kormánynak nyújthatták be. Mivel a rendelet meglehetősen ellentmondásos visszhangot váltott ki, Szlovákia Teljhatalmú Minisztériuma nyilatkozatot adott ki arról, hogy természetesen lehetőséget ad a magyar pedagógusoknak arra, hogy a szolgálatba való visszavételüket kérvényezhessék.¹⁷

Mivel a magyar törvények egy része 1918 után is érvényben maradt, a pedagógusok elbocsátására (s nem csak a magyar tanítókról van szó) és az iskolák bezárására néhány régebbi törvényt, így az Apponyi Albert névvel fémjelzett 1905-ös és 1907-es törvényeket is felhasználták. Konkrétan az 1907-es XXVII. törvénycikk 25., 26. és 27. paragrafusairól van szó. A 25. § szerint ha egy iskolában két alkalommal kellett a pedagógust a hazafias nevelés megsértése miatt elbocsátani, akkor az államnak jogában állt az ilyen elemi iskolát bezárni, és helyette állami iskolát létrehozni. Ha a vizsgálat azt állapította meg, hogy mindezek okát az iskolaszékben vagy az egyházközségben kell keresni, akkor az államnak joga volt minden olyan iskolában vizsgálatot elrendelnie, amely az érintett iskolaszék vagy egyházközség igazgatása alatt állt (26. §).¹⁸ Ilyen eljárás előzte meg például a somorjai és a losonci iskola bezárását.

Somorján 1920 januárjában állapította meg a vizsgálat, hogy az evangélikus elemi iskolában nem nevelik a csehszlovák állam iránti lojalitásra a tanulókat. Ezért Kunst Károly tanító ellen fegyelmi eljárás indult. Néhány hónap elteltével a tanfelügyelő újabb ellenőrzést tartott az iskolában, és semmiféle változást nem tapasztalt, a falon továbbra is a magyar állami címer függött a csehszlovák helyett, a tanulók nevelését pedig „a régi rendszer szelleme” hatotta át. Mivel az iskolaszék nem biztosította a kifogásolt hibák eltávolítását, Štefánék az iskola bezárása mellett döntött. Hasonló indokokkal zárták be a losonci református elemi iskolát is.¹⁹

Természetesen a fenti eljárás nem volt jellemző a két háború közötti időszak egészére, csupán a háború utáni első évekre, s főként azokban a régiókban, ahol a szlovák nyelvű lakosság volt többségben. Dél-Szlovákia magyarok által lakott, ill. vegyes lakosságú vidékein a magyar lakosság arányszámának megfelelő számú iskola maradt továbbra is. A pozsonyi iskolaügyi referátus és a prágai Oktatási Minisztérium munkatársai igyekeztek minél gondosabban kiválasztani a magyar iskolák tanárait, mivel fontos volt, hogy azok lojálisak legyenek a Csehszlovák Köztársasághoz. Ezért – néhány kivételtől eltekintve – a magyar iskolákba nem is küldtek csehszlovák tanerőket. Mindezek eredményeként Szlovákiában erős kisebbségi iskolahálózat jött létre, amely mennyiségileg megfelelt a szlovákiai magyar kisebbség arányának.

Jegyzetek

1. Štefánek, Anton: *Školstvo na Slovensku v prvom desaťročí slobody*. In: Kolesár, Miloš (szerk.): *Zlatá kniha Slovenska*. Bratislava, 1929, 189. p.
2. Štefánek már 1914 előtt a szlovákiai iskolaügy szakértőjének tartották. A *Slovenský denník* című lapban számos tanulmányt publikált e témában. Sokat foglalkozott a falusi szlovák fiatalok csehszlovák iskolákba való küldésével is.
3. Štefánek: i. m. 189. p. Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice (ALU SNK), Martin, Štefánková pozústalost, sign. 42 XIV 200, Počátky školství na Slovensku. 1. p.
4. Štefánek, Anton: *Školstvo na Slovensku*, Bratislava. Saját kiadás, 1926, 4. p.
5. Uo. 3–4. p. Štefánek, Anton: *Školstvo na Slovensku v prvom desaťročí slobody...* 190. p. Šrobár a Nemzetgyűlés 1919. szept. 18-i ülésén kijelentette, hogy Csehszlovákia megalakulása után Szlovákiában csupán 300 alkalmas tanítót és 20 középiskolai tanárt találtak.
6. Ezzel a témával Pavol Matula foglalkozott részletesebben.
7. Štefánek különbséget tett a nyelvi (külső) és a belső magyarosodás között. Ez utóbbi alatt különféle magatartásformák (elsősorban az arisztokratizmus) átvételét értette.
8. Štefánek, Anton: *Školstvo na Slovensku...* 3. p.
9. Uo.
10. Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, Osobný fond Anton Štefánek (OF-AŠ), i. č. 662, kart. 12, Predprevratové školstvo na Slovensku, 4–5. p.
11. SNA Bratislava, Osobný fond Vavro Šrobár (OF-VŠ), i. č. 603, kart. 9, Schůze slovenských poslanců a županů 11. a 12. 4. 1919.
12. *Slovenská škola*, 1, 1919, 49. p.
13. SNA Bratislava, OF-AŠ, i. č. 672, kart. 13, Prepúšťanie učiteľov a profesorov, str. 3–4. Uo. i. č. 918, kart. 31, Materiál z obdobia činnosti Referátu MŠANO. Správa o stave školstva 2. 8. 1919.
14. Štefánek feljegyezte, hogy Rieszner és a tanári kar elbocsátásáról informálta Bazovski zsupánt is. (SNA Bratislava, OF-AŠ, i. č. 919, kart. 32, Materiál z obdobia činnosti jako ministra školstva. Personálne věci učiteľské, str. 37–38. SNA Bratislava, i. č. 649, kart. 11, Denník 12/1918 – 3/1919, 28. 1. 1919.)
15. SNA Bratislava, OF-AŠ i. č. 919, kart. 32, Materiál z obdobia činnosti jako ministra školstva. Personálne věci učiteľské.
16. Klíma, Stanislav: *Osvobozené Slovensko*. Praha, Nakladatelství J. Otto, 1926, 48. p.
17. *Slovenský denník*, roč. 2, č. 72 (10. 4. 1919), 1. p. Uo. roč. 2, č. 183 (24. 8. 1919), 4. p.

18. Potemra, Michal: *Školstvo na Slovensku v rokoch 1901–1918*. Košice, Štátna vedecká knižnica Košice, 1990, 111–112. p.
19. SNA Bratislava, fond Ministerstvo s plnou mocí pro správu Slovenska (MPM), kart. 40, Zatvorenie evangelickej ľudovej školy v Šamoríne. Zatvorenie evangelickej reformnej ľudovej školy v Lučenci.

(Fordította Simon Attila)

MAROŠ HERTEL

Az Országos Keresztényszocialista Párt szlovák szekciója

Kísérlet a Szlovák Néppárttal való együttműködésre 1920–1921-ben

Csehszlovákia megalakulását követően a magyarok a németekhez hasonlóan nemzeti kisebbségi szerepbe kényszerültek. Jogaik és kötelességeik a korábbi privilegiált állapotukhoz képest jelentős mértékben megváltoztak. Érthető ezért, hogy Csehszlovákia magyar lakossága nehezen fogadta el ezt a helyzetet. Szlovákiában a volt rendszer számos olyan képviselője maradt – hivatalnokok, állami alkalmazottak, kézművesek, kereskedők, egyházi személyek –, akit személyesen érintettek a változások. Az új államhatalom Szlovákia államapparátusát a hivatalnoki kar szinte teljes kicserélésével kezdte kiépíteni, miközben az állami alkalmazást az államnnyelv ismeretéhez kötötte. Megkezdődött a – többnyire – magyar hivatalnokok elbocsátása, akik helyére főleg csehek érkeztek. Egy-egy új állás betöltésének legfontosabb feltétele a csehszlovák állampolgárság volt. Csakhogy az állampolgárságról szóló 1920-as törvény ennek megszerzését számos olyan feltételhez kötötte (köz-ségi illetőség, lakhely, munkahely), amely megnehezítette, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek megszerezzék azt.¹

Mindezek következményeként a magyar lakosság a kezdetektől fogva elutasítóan viszonyult a Csehszlovák Köztársasághoz. Hasonló magatartást tanúsítottak az ellenzéki magyar pártok is, amelyek a szlovákiai politikai helyzet konszolidációja után, 1919 második felében váltak a politikai élet résztvevőivé. A szlovákiai magyar politika vezéregyenységei a kezdetekben a helyzet gyors változásában bíztak. Ezért is részesítették előnyben a passzív ellenállás módszerét. A Csehszlovákiában működő pártok közül az egyik legjelentősebb az Országos Keresztényszocialista Párt volt, amely az 1920-as nemzetgyűlési választásokon Magyar–német Keresztényszocialista Párt néven indult. Eredeti nevéhez akkor tért vissza, amikor 1920 augusztusában megalakult a párt szlovák szekciója. A párt a keresztény univerzalizmus jegyében osztályok és nemzetek fölötti pártként hirdette magát.²

A Csehszlovákiában működő magyar politikai pártok csupán néhány héttel az 1920 áprilisában megtartott nemzetgyűlési választások előtt hagytak fel a passzív rezisztencia gyakorlatával. Éppen ebben az időszakban történt az első kísérlet arra, hogy az Országos Keresztényszocialista Párt választási egyezséget kössön a Szlovák Néppárttal. A keresztényszocialisták felajánlották, hogy a néppárti körzetekben támogatást fognak nyújtani a néppártiaknak (ludákoknak), s cserében azt kérték, hogy a néppártiak befutó helyre tegyék a keresztényszocialista párt által támogatott jelölteket. A néppártiak elutasították az egyezséget, melynek pontos okát a magyar párt vezetői sem ismerték. A keresztényszocialista párt részéről a magyar Külügy-

minisztériumnak küldött jelentésben az áll, miszerint a kudarcot valószínűleg a rosszul vezetett tárgyalások és a néppártiak elutasító magatartása okozta.³

Mivel a ludákok közvetlenül a jelöltlisták leadása előtt szakították meg a tárgyalásokat, a keresztényszocialisták a szlovák körzetekben már nem adtak le saját jelöltlistákat. Valószínűleg itt kell keresni a tárgyalások sikertelenségének egyik okát, hiszen a néppártiak joggal félhettek attól, hogy a keresztényszocialisták elhalálszák választóik egy részét. Ezt a választási programok hasonlósága is indokolta, hiszen mindkét párt a katolikus egyház érdekeinek védelmét és Szlovákia autonómiáját hirdette.

Szlovákia autonómiájának a terve mindkét párt programjában 1919 második felében jelent meg. Tudatosítanunk kell, hogy a közös államba Szlovákia a cseh országrészekről teljesen eltérő gazdasági, szociális és történelmi fejlődéssel maga mögött lépett be. Magyarországon belül sohasem alkotott különálló közigazgatási területet. Azok az államjogi intézkedések, amelyek útján a szlovák politikai reprezentáció deklarálta a köztársaság létrehozását, egy Csehszlovákián belüli önálló Szlovákia létrejöttével számolt. A Szlovák Nemzeti Tanács azonban megszűnt, s Szlovákia Teljhatalmú Minisztériumának a megalakítása csupán sovány vigaszt jelentett ehhez képest. Mindezek a körülmények hatással voltak az autonomista mozgalom kialakulására, amelybe a kisebbségi magyar pártok – főként a keresztényszocialisták – is aktívan bekapcsolódtak. Habár a magyar pártok sohasem dolgoztak ki konkrét tervet Szlovákia államjogi helyzetének a rendezésére, a programjukban felbukkanó autonómia-elképzeléseket Szlovákia emancipációja irányába tett lépéseként értékelhetjük. Másrészt viszont az autonómia tervét a szlovákiai viszonyok destabilizációjára is felhasználták, ami egybeesett a kisebbségi magyar pártokkal szoros kapcsolatokat ápoló budapesti kormánykörök szándékaival. A szoros budapesti kapcsolatok azonban leszűkítették a magyar pártoknak az autonómiával kapcsolatos mozgásterét, s egyik okai voltak annak, hogy a két világháború közötti időszakban nem sikerült szorosabb kapcsolatot kialakítaniuk az autonomista tábor szlovák pártjaival.

Az első parlamenti választások eredményei némiképpen meglepték az Országos Keresztényszocialista Pártot, amely csupán az érsekújvári és a kassai választási kerületben indított jelöltekkel, s a megszerzett 139 355 szavazattal a szlovákiai magyarság legerősebb pártjává vált. Ha azt tekintjük, hogy többnyire csak magyarok szavazatát szerezte meg, eredményét sikeresnek tekinthetjük. A Szlovák Néppárt viszont rosszul szerepelt a választásokon, hiszen annak ellenére, hogy az összes szlovákiai választókerületben indult, mégis csupán 235 389 szavazatot szerzett.

Valószínű, hogy a keresztényszocialista vezetőket a választási sikerek ösztönözték arra, hogy a párt magyar és német szekciója mellé egy szlovák tagozatot is létrehozzanak. Ezzel a lépéssel részben megvalósulhatott a keresztényszocialisták eredeti elképzelése, amely egy „Szlovákia őslakosait” tömörítő blokk létrehozásával számolt, habár az eredeti terv a néppárttal való együttműködés elérése volt. A szlovák szekció alapító tagjai közé a Szlovák Néppárt volt titkára, dr. Tvrdý Jenő, a pozsonyi Kék-templom plébánosa, Peter Haverla, Petrások Ágoston és mások számítottak. A szlovák szekció képviselői első ízben 1920. szeptember 30-án vettek részt a párt végrehajtó bizottságának pozsonyi ülésén, ahol Tvrdýt és Petrásokat a keresztényszocialista párt végrehajtó bizottságába is beválasztották.⁴

A szlovák és német szekció befolyása azonban minimális volt a párt programjának megalkotására. A szlovák szekció leginkább arra szolgált a keresztényszocialistáknak, hogy általa gyakoroljanak nyomást a Szlovák Néppártra, amely rögtön megértette, hogy a létrehozott szekció tevékenysége a szlovák vidék lakosságát, így a potenciális néppárti választókat célozza meg. Ezt a Szlovák Néppárt végrehajtó bizottsága az 1920. szeptember 28-án megtartott ülésén élesen el is ítélte, s arra az esetre, ha a keresztényszocialisták nem hagynak fel ez irányú aktivitásukkal, éles harcot is hirdetett ellenük.⁵

A nem túl jó kapcsolatok ellenére 1921 elején ismét kísérletek történtek a két párt együttműködésének az elindítására. A kezdeményezés a keresztényszocialistáktól, ill. Tuka Bélától, az akkor még a magyar pártok hátterében tevékenykedő politikustól származott. Mint az Kürthy Lajosnak a magyarországi miniszterhez küldött 1921. január 17-i jelentéséből kiderül, Tuka a Szlovákiában működő összes ellenzéki magyar, német és szlovák párt együttműködését tervezte.

Tuka az egységes ellenzéki blokk érdekében Tvrďy Jenőnek a Szlovák Néppárt-hoz fűződő kapcsolatait akarta felhasználni. Tuka eme szándéka azért meglepő, mert Tvrďyt, aki a Szlovák Néppárt alapítója és Hlinka közeli munkatársa volt, 1920 márciusában kizárták a néppárt soraiból. Tvrďy magyarázata szerint a kizárására azért került sor, mert ő nem értett egyet azzal, hogy a nemzetgyűlési választások alkalmával olyan „kétes hírű” papok is felkerüljenek a néppárt listájára, mint Ferdiš Juriga, Florián Tománek, Karol Kmetko, Štefan Onderčo a Jozef Buday, akik mind tevékenyek voltak Csehszlovákia megalakítása előtt is.⁶

Tvrďy kizárása hátterében valószínűleg a közte és a Hlinka börtönbüntetése idején a pártot vezető Jozef Buday közötti rossz viszony állt. Buday ugyanis választási szövetséget kötött a Csehszlovák Néppárttal, amely lehetetlenné tette a néppárt és a keresztényszocialisták hatékony együttműködését. A Szlovák Néppárt vezetésében Tvrďyt az diszkreditálta véglegesen, hogy szerepet vállalt a keresztényszocialista párt szlovák szekciójában. A párt sajtóorgánumban, a *Kresťanský socialista* című lapban ugyanis rendszeresen jelentetett meg olyan írásokat, amelyek támadták a néppárt politikáját. Ezekben az írásokban azzal vádolta a néppártot, hogy az elárulja az autonómia programját, nem képviseli eléggé a katolikusok érdekeit, s túlságosan szoros kapcsolatot alakított ki a Csehszlovák Néppárttal.

Tuka és Tvrďy a néppárt nehéz anyagi helyzetét kihasználva a keresztényszocialista párt szlovák szekciójának segítségével szeretnék volna a Szlovák Néppártot átcsábítani az egységes ellenzéki táborba. Az 1921. május 5-én Budapestre küldött jelentésében Tuka arról számolt be, hogy a néppártnak félmillió koronás adósága van, s hogy Hlinkának 350 000 koronára van szüksége a legnagyobb hitelezők mielőbbi kielégítésére. Tuka szerint Hlinka nem fogadta el a csehszlovák kormány segítségét, ezért azt javasolta, hogy a magyar kormány segítse ki a néppártot, de úgy, hogy Hlinka ne tudja, honnan származik a pénz. Tvrďy és Tuka abban reménykedtek, hogy ilyen módszerekkel megnyerhetik Hlinkát az együttműködésnek. Tervük azonban kudarcot vallott.⁷

Az együttműködés érdekében a Szlovák Néppárt végrehajtó bizottságának 1921. május 17-i zsolnai ülésén a keresztényszocialista párt szlovák szekciójának a Petrásék Ágoston által vezetett küldöttsége is részt vett, s a két párt szövetségét javasolta. Feltételül szabták azonban, hogy a Szlovák Néppárt hagyja el a Csehszlo-

vák Néppárttal alkotott közös parlamenti klubot, s terjessze a Nemzetgyűlés elé a Tuka által kidolgozott autonómiajavaslatot.⁸ Egyúttal a néppárt végrehajtó bizottságának az átszervezését is szorgalmazták, amely a Jozef Buday köré tömörülő csehszlovák orientációjú személyek kizárását jelentette volna.⁹ A néppárt végrehajtó bizottsága azonban heves viták után határozottan elutasította a keresztényszocialista párttal való összeolvadás tervét.

A tárgyalások sikertelensége után Tuka más taktikához folyamodott, amelyről 1921. július 27-i jelentésében számolt be: „Május közepén egy nagyobb összeget adtam a keresztényszocialista párt szlovák szekciójának a Tvrď által novemberben meghozott pénzből. Ebből 10 agitátort állítottunk munkába. Elsősorban a néppárti kerületeket céloztuk meg, hogy rákényszerítsük őket az autonomista mozgalom újjáélesztésére.”¹⁰ Tuka szerint az akciónak két eredménye volt. Egyrészt repedést teremtett az eddig egységes néppárton belül, és Hlinka kijelentette, hogy külön parlamenti klubot készül kialakítani. Másrészt pedig közeledés kezdődött a néppárt és a keresztényszocialisták között. Ezek azonban csupán a Tvrď és Juriga ill. a Lelley és Gažík közötti magánbeszélgetéseket jelentették.

A kifejtett erőfeszítések ellenére Tukának nem sikerült bevonni a Szlovák Néppártot az egységes ellenzéki táborba. 1921 augusztusának végén már ezt jelentette Budapestre: „A néppárt kormányba való belépése valószínű de nem biztos... A németek, magyarok és szlovákok között jelenleg lehetetlen egységet teremteni. A néppárt ragaszkodik a Csehszlovák Köztársaság elismeréséhez... Úgy gondolom, könnyebb lesz a megegyezés akkor, ha a néppárt kilép a kormányból, amelyben nagyon nehéz dolga lesz.”¹¹

A Szlovák Néppártnak a Csehszlovák Néppárthoz és általában a kormánykoalícióhoz fűződő viszonya 1921 második felében rosszabbra fordult. 1921. november 26-án Hlinkaék elhagyták a Csehszlovák Néppárttal alakított közös parlamenti klubot, és saját klub alapítását jelentették be. Ez gyakorlatilag a néppárt ellenzékebe vonulását jelentette. Ezzel kedvező feltételek teremtdtek, hogy Tuka tervei szerint megkezdődhessen az együttműködés a néppárt és a magyar pártok között. Valószínűleg Tukát is ez bírta rá arra, hogy belépjen a néppártba, s elfogadva Hlinka ajánlatát, 1922 márciusában átvette a *Slovák* című lap főszerkesztői állását. A néppártba való átlépését Tuka valószínűleg Budapesttel is egyeztette, ahol 1922. január 18–24. között tartózkodott.¹² Így a néppárt mindenképpen jogos autonómiatörekvéseinek irányítója egy olyan személy lett, akinek a tevékenysége a magyar kormány törekvéseivel összhangban egyetlen cél felé irányult: a szlovák autonómiatörekvések támogatásával elérni Csehszlovákia szétverését, és visszaállítani a történelmi Magyarország integritását.

Habár a következő időszakban mind Tuka, mind pedig a keresztényszocialisták képviselői tovább szorgalmazták a közös ellenzéki fellépés tervét, ez nem valósult meg. Mindezek ellenére azonban az ellenzéki magyar pártok teljes mértékben támogatták a Szlovák Néppárt 1922-es autonómiatervét, noha abban nem volt szó a magyar kisebbség különleges jogállásáról. Az együttműködés áthághatatlan akadályának a néppárt autonómia-felfogása bizonyult, amely az autonómia által a csehszlovák államiség talaján kívánta megvalósítani nemzeti céljait. Ez pedig lehetetlené tette a közös ellenzéki blokk kialakítását.

Jegyzetek

1. *Dejiny Slovenska*. 5. köt. Bratislava, 1985, 103–104. p.
2. A magyar pártok működésével kapcsolatban lásd Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, 2002.
3. A Historický ústav Slovenskej akadémie vied (a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet) mikrofilmgyűjteménye. 32. tekercs.
4. *Kresťanský socialista*, 1920. október 9.
5. *Slovák*, 1920. október 1.
6. SNA (Szlovák Nemzeti Levéltár), Tuka V. – feldolgozatlan fond, 10. doboz.
7. A HÚ SAV mikrofilmgyűjteménye. 59. tekercs.
8. Tuka autonómiatervét maximalistának minősíthetjük. Tervezete ugyanis a Csehszlovák Köztársaság helyett a Cseh-Szlovák Szövetségi Köztársaság létrehozását célozta meg, amely a cseh és szlovák nemzeti államból tevődne össze. Mindkét állam teljes jogú szubjektuma lenne a nemzetközi jognak, és önálló képviselettel rendelkezne a Népszövetségben. Az állam egységét a négyéves időszakra választott közös köztársasági elnök biztosítaná. Mindkét államrész saját kormánnyal, törvényhozással, bírósággal, alkotmánnyal, hadsereggel, államapparátussal, állami címerrel és zászlóval rendelkezne. Az egyedüli közös ügy az állam védelme lett volna, ami önmagában is megvalósíthatatlan, hiszen a tervezet két külön nemzeti hadsereggel számolt, amelynek nem lett volna közös irányítása. Szükség esetén a két állam megegyezhetett volna bizonyos ügyek közös igazgatásában. Ilyen területek a külügy, a védelmi ügyek, a közlekedés és a posta, a bankszféra, a külkereskedelem stb. lehetne. Az ilyen egyezség azonban maximum 10 éves időtartamra vonatkozhatna. Viták esetén a Népszövetség döntene a két állam között. Bővebben lásd Tuka, Vojtech: *Návrh zákona o autonómii Slovenska*. Ružomberok, 1921. – Tuka tervezetét 1921. április 20-án megvitatták a néppárt parlamenti képviselői és szenátorai. A javaslat azonban túlságosan radikálisnak tűnhetett számukra, mivel megbízták dr. Ľudovít Labayt, hogy új javaslatot dolgozzon ki Szlovákia autonómiájáról. 1922 januárjában ezt az új javaslatot terjesztette a párt a Nemzetgyűlés elé.
9. *Kresťanský socialista*, 1921. május 28.
10. A HÚ SAV mikrofilmgyűjteménye. 59. tekercs, 300Res/1921 jelentés.
11. A HÚ SAV mikrofilmgyűjteménye. 59. tekercs, 350Res/1921 jelentés.
12. SNA, f. Policajné riaditeľstvo, Bratislava, 1104. Doboz

(Fordította Simon Attila)

MIROSLAV MICHELA

Lord Rothermere kampányának szlovákiai visszhangja

Lord Rothermere-nek a trianoni határok etnikai alapon történő megváltoztatásáért indított kampánya nagy érdeklődést váltott ki az 1927–1928-as év nemzetközi sajtójában. Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogy a Rothermere-akciónak milyen visszhangja volt Szlovákiában.

1927. június 21-én Sir Harold Sidney Harmsworth, Rothermere lordja, sajtómágnás a *Daily Mail* című lapjában (ez a korabeli Nagy-Britannia legnagyobb példányszámban megjelenő napilapja volt) *Hungary's Place in the Sun* (Magyarország helye a nap alatt) címmel írást jelentetett meg, amelyben a nemzetközi közvélemény figyelmét az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésének negatív következményeire és az utódállamokban létrejött magyar kisebbségek problémájára hívta fel. Írásában ezt a helyzetet az európai béke szempontjából veszélyesnek ítélte meg, s a trianoni határok erőszakmentes revízióját javasolta. Rothermere szerint Magyarországhoz kell csatolni azokat a területeket, amelyeken homogén magyar kisebbség él, és arra hívta fel a nyugati pénzügyi köröket, hogy ne folyósítsanak hiteleket az utódállamoknak.¹ A történetírás máig nem tisztázta azokat a motívumokat, amelyek a Rothermere-akciót kiváltották, közismert azonban az, hogy a sajtómágnás röviddel a nagy visszhangot kiváltó írása megjelentetése előtt Rómában és Budapesten járt.² Kezdetben az akció diplomáciai háttere is homályos volt, s a kisantant képviselői Nagy-Britanniát vádolták, hogy a háttérben áll, a brit hivatalos körök azonban a kezdeti tartózkodó magatartás után a békeszerződések revíziója ellen foglaltak állást.

Az 1927 áprilisában aláírt magyar–olasz szerződés az aktív magyar külpolitika kezdetét jelentette. A Rothermere-kampány már megelőlegezte ezt, noha a magyar kormány az akcióval teljes mértékben nem azonosult, hiszen az etnikai elvű revízió nem egyezett elképzeléseivel, másrészt az akció támogatásától a kedvezőtlen körülmények is eltántorították.³ A kormány ugyanis a magyar revíziós propaganda irányítását továbbra is a különféle egyesületeken és ligákon keresztül képzelte el, amelyek közül kiemelkedett a Revíziós Liga.

Csehszlovákiában kezdetben visszafogottan fogadták az angol lord cikkét, sőt sok lap nem is reagált rá.⁴ A politikusok sem tulajdonítottak nagy jelentőséget a köztársaság elleni támadásnak, s feltételezték, hogy a kampány rövid életű lesz. A hevesebb reakciók Edvard Beneš külügyminiszternek a Nemzetgyűlés külügyi bizottságában 1927. július 14-én elhangzott beszédével kezdődtek. Beneš felszólalásában azzal vádolta meg Rothermere-t, hogy szándékosan ki akarja élezeni a kisantant és Magyarország viszonyát, és a revízió és a Szent István-i korona integritása felújításának reményével a békét veszélyezteti.⁵ Rothermere nyílt táviratban válaszolt Benešnek, s ezzel kezdetét vette az a sajtóháború, amely által a Rothermere-írás nemzetközi politikai jelentőséget nyert.

Az esettel a szlovák sajtó is egyre többet foglalkozott, s ennek hatására az országban tiltakozási hullám indult az angol lord tevékenysége ellen. A *Slovenský denník* című lap július 23-i száma mintegy megelőlegezte a bekövetkezendő reakciókat, amikor azt írta, hogy „Szlovákiában propagandával kell a propagandával szembeszálnunk!”⁶ Ugyanezen a napon a Szlovák Katolikus Diákok Központjának közgyűlésén a Szlovák Néppárt vezéregyénisége, Andrej Hlinka is a lord tevékenysége ellen emelt szót.⁷

A Szlovákiában beinduló Rothermere-ellenes kampány részben spontán volt, részben abból a megfontolásból született, hogy általa lehet megvédeni a csehszlovák álláspontot a békeszerződések revíziójának ügyében. 1927. július 4-én a Csehszlovák Nemzeti Bizottság szlovák szekciója Pozsonyban tartotta bizalmas megbeszélését, amelyen a Rothermere elleni kampány lefolyásáról döntöttek. A rölapok tervezett szétszórását nem tartották eléggé hatékonynak, s a többség megegyezett abban, hogy nagy tömegrendezvényeket kell tartani, amelyek élén a legtekintélyesebb szlovák közéleti személyiségek fognak állni, miközben a cseh politikusok a háttérben maradnak. A tervezett akciókban valamennyi szlovák politikai párt részvételével számoltak, az anyagi háttér biztosítását pedig a csehszlovák kormány vállalta. A Rothermere elleni akciók legfontosabb elemeit a sajtókampány, a tömegrendezvények szervezése és a magyar propaganda megfigyelése és állításainak cáfolata jelentette. Az ülésen 1927. augusztus 20-ra tűzték ki a Pozsonyban megtartandó nagy nemzeti tiltakozó akció időpontját.⁸

A magyar kisebbség képviselőinek körében nagy érdeklődés kísérte lord Rothermere kampányát, s a kisebbségi sajtó többször is köszönetet mondott a lordnak azért, hogy védelmébe vette a magyarságot. Szlovákia magyar lakossága azonban viszonylag visszafogottan figyelte az eseményeket, amit a politikusokról nem mindig lehetett elmondani. A csehszlovák hatóságok nagy figyelemmel kísérték a magyar politikai erők tevékenységét és a Magyarországgal tartott kapcsolataikat, miközben igyekeztek megakadályozni az irredenta sajtótermékek Szlovákiába való bejuttatását. A rendőrségi jelentésekben gyakran találni feljegyzéseket arról, hogy a kisebbségi magyar politikusok hogyan nyilatkoztak a Rothermere-akcióval kapcsolatban. A magyar lakosság körében az a hír kezdett terjedni, hogy az akció háttérében a brit külpolitika változása áll, s ez a közép-európai térség átrendeződését hozhatja magával. Ezt a véleményt erősítette az is, hogy a *Daily Mail*t az angol közvélemény hangjának tartották.⁹

A prágai Nemzetgyűlésben az Országos Keresztényszocialista Párt elnöke, Szülő Géza szólalt fel az ügyben, aki köszönetet mondott az angol lordnak áldozatos tevékenységéért, majd a szlovákiai magyar kisebbség nevében üdvözlő táviratot is küldött neki.¹⁰ A sajtóban olyan tényekkel alá nem támasztott hírek is megjelentek, hogy Szlovákiában titkos aláírásgyűjtési akció kezdődik, amelyben a lakosság egyetértését fejezné ki Rothermere akciójával kapcsolatban.¹¹ A magyar lakosságra gyakorolt propaganda és a különféle dezinformációk hatására olyan hírek is megjelentek a sajtóban, hogy egyesek a határváltozás közelségének reményében kivették gyerekeiket a szlovák tannyelvű iskolából.¹² A csehszlovák hatóságok ezért mindent megtettek, hogy ellensúlyozni tudják a magyar propagandát, s aprólékos figyelemmel kísérték a nemzetiségi területen élő állami alkalmazottak, főleg a jegyzők tevékenységét.¹³

Rothermere javaslatait a külföldön élő szlovák irredenták is támogatták, s memorandumot dolgoztak ki, amelyben népszavazást követeltek Szlovákia hovatartozásának ügyében. František Jehlicska egy Budapestre küldött jelentésében többek között azt állította, hogy Hlinka Szlovák Néppártjának Rothermere-ellenes kijelentései ellentétben állanak a párt olyan megnyilatkozásaival, amelyben Szlovákia Csehszlovákián belüli helyzetét kritizálják, s ebből azt a téves következtetést vonta le, hogy Hlinka Szlovák Néppártja nem támogatja a Rothermere elleni akciókat.¹⁴ A valóság azonban az volt, hogy noha a Szlovák Néppárt képviselői „a programokban levő különbségek miatt” ugyan nem vettek részt a pozsonyi tiltakozó nagygyűlésen, de a párt egyértelműen kinyilvánította a lord Rothermere tevékenységét elutasító álláspontját. (A Szlovák Néppárt ezt hivatalosan a 1927. augusztus 17-én a párt képviselői és szenátorai klubjának gyűlésén, Rózsahegyen tette meg, ahol a Rothermere-akciót mint Csehszlovákia területi egysége ellen irányuló tevékenységet ítélte el, s megerősítette Andrej Hlinka korábban már ismertetett véleményét.¹⁵)

A Csehszlovák Nemzeti Bizottság szlovák szekciója és a Szlovák Liga szervezésében a Pozsonyban 1927. augusztus 20-án megtartott nemzeti tiltakozó nagygyűlésen körülbelül 15 000 személy vett részt. A szónokok a legjelentősebb szlovák politikusok közül kerültek ki, felszólalt többek között Milan Ivanka, Vavro Šrobár, Martin Rázus, Ivan Dérer és Ivan Markovič. A résztvevők ünnepélyes nyilatkozatot fogadtak el, amelyben elítélték lord Rothermere tevékenységét, s amelyet T. G. Masaryk köztársasági elnöknek, a csehszlovák kormánynak és a Nemzeti Kisebbségek Kongresszusának is elküldtek Genfbe.¹⁶ A nagygyűlés elfogadta azt a javaslatot is, hogy petíciós akciót kell indítani, amelyben a lakosság kifejezheti hűségét a csehszlovák állam iránt. A tömeggyűlés gond nélkül zajlott le, s szerencsére nem igazolódtak be azok a híresztelések, hogy a Rodobrana tagjai a fasisztákkal együtt saját kezdeményezésre támadásokat fognak intézni magyar nemzetiségű polgárok ellen.¹⁷

A nagygyűlés a Rothermere-ellenes akcióknak csupán a kezdetét jelentette. A *Rothermere lord és csehszlovákiai segítői támadása elleni szlovák védelem programja*¹⁸ című dokumentum jó képet nyújt az ellenpropaganda terveiről és magáról a tevékenységekről is. A tiltakozó akciókat, amelyeknek részét képezte az államelenes személyek lajstromának elkészítése is, látszólag az egyes városokban alakuló nemzeti bizottságok szervezték, valójában azonban a rendőrség járási parancsnokai álltak a háttérben.¹⁹ A kezdeményezések motorjai sok esetben a Szlovák Liga helyi szervezetei voltak – többségük amúgy is Dél-Szlovákiában működött –, amelyek sok tiltakozó rendezvényt szerveztek, s az aláírásgyűjtésekből is aktívan kivették részüket.²⁰ A tervezett akciókról a sajtó, a politikai pártok, társadalmi és kulturális szervezetek, egyesületek is időben információkat kaptak, s elvárták tőlük, hogy megfelelő módon kivegyék részüket a tiltakozásokból s a lakosság nemzeti öntudatának növeléséből. Az akciók részét képezte az ún. magyarónnokkal (vagyis a Csehszlovákia iránt eléggé el nem kötelezettekkel) szembeni gazdasági bojkott is.

A kisebbségi magyar pártok képviselői igyekeztek felhívni a nemzetközi sajtó, így a *Daily Mail* figyelmét is a Rothermere elleni akciók magyarellenes élére. Beszámoltak arról, hogy a lakosságot megfélemlítik, hogy így kényszerítsék ki aláírásukat a tiltakozó ívekre, s ennek hatására a magyarok is jelentős számban írták alá a petíciós ívet.²¹ A magyar sajtóban felhívások jelentek meg, hogy a lakosság viselkedjen fegyelmezetten, és ne hagyja magát provokálni.²² Sok írás bizonygatta, hogy

Rothermere érdektelen a magyar kisebbség számára, s ha a háború után senki nem kérdezte meg a magyarságot, hogy melyik államhoz akar tartozni, akkor most is hagyják őket békén.

A hivatalos csehszlovák jelentések alapján a magyar lakosságra tett nyomásgyakorlás nem igazolható.²³ Mégis ennek tekinthetők különböző lapokban megjelentett listák és a *Ki velünk – ki ellenünk* című brosúra, amely azoknak a neveit tette köz-zé, akik elutasították a Rothermere elleni petíció aláírását.

A Csehszlovákia iránt elkötelezett baloldali és az aktivista magyar politikusok között természetesen más visszhangot váltott ki az akció. Ők azt hangsúlyozták, hogy a magyar kisebbség a Csehszlovák Köztársaságban jobb körülmények között él, mint amilyen Horthy Magyarországon lenne a helyzete. Főként az agrárpárt Csánki-féle követői reagáltak így.²⁴ A kommunisták viszont az események kapcsán kiadott nyilatkozatukban lord Rothermere-t a brit imperializmus ügynökének nevezték.²⁵

Összegzésként elmondható, hogy lord Rothermere 1927-es kampánya Szlovákia társadalmi-politikai életének jelentős eseményévé vált. A kezdeti érdektelenség után, nem kis mértékben a csehszlovák fél reakciója nyomán, lord Rothermere nem túl jelentős javaslata nemzetközi jelentőségű politikai afférrá nőtte ki magát. Szlovákiában tiltakozási hullám indult el, amelynek fő célja az volt, hogy a lakosság deklarálhassa elkötelezettségét a köztársaság iránt. Az események természetesen a szlovákiai magyar kisebbséget is érintették, de ahogyan a neves történész, Ádám Magda is megjegyezte, nem váltottak ki körében jelentősebb visszhangot.²⁶

1928-ban a kampány körüli viharok még tovább folytatódtak, majd a lord fiának májusi budapesti látogatása után (amelyet az események egyik kicsúcsosodásának tarthatunk) lassan elültek. Lord Rothermere ugyan tovább folytatta revíziós propagandáját, tevékenysége azonban nagyobb visszhanggal már nem találkozott.

Jegyzetek

1. Lásd *Slovensko proti revízii Trianonskej smluvy*. Bratislava, Slovenská odbočka československej národnej rady, 1929, 28–34. p.
2. Zeidler, M.: A Magyar Revíziós liga. Trianontól Rothermere-ig. *Századok*, 1997, 2. sz. 305. p.
3. A külpolitikai összefüggésekkel kapcsolatban lásd Romsics Ignác: A brit külpolitika politika és a „magyar kérdés” 1914–1946. *Századok*, 1996, 2. sz. 299–301. p.; Ádám Magda: *Kisantant és Európa 1920–29*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1989, 248. p.; Romsics Ignác: Bethlen István külpolitikája 1921–1931. *Századok*, 1990, 5–6. sz. 593–598. p.
4. Zemko, Milan: Reflektovanie medzinárodného postavenia Československa v slovenskej tlači za Rothermereovej revizionistickej akcie v roku 1927. In: Valenta, J. – Voráček, E. – Harna, J. (red.): *Československo 1918–38. Osudy demokracie v Střední Evropě*. 1. díl. Praha, Historický ústav Akademie věd České republiky, 1991, 216. p.
5. *Slovenský denník*, 1927. júl. 22.
6. *Slovenský denník*, 1927. júl. 23.
7. *Slovák*, 1927. júl. 26.; *Slovensko proti revízii...*, 63. p.; Grébert, J. (red.): *Dvadsať rokov boja a práce Slovenského katolíckeho študentstva*. Bratislava, ÚSKŠ, 1940, 55–56. p.
8. Slovenský národný archív v Bratislave (SNA), fond Policajné riaditeľstvo (f. PR), 771. doboz, 476/21-II, PR – Župný úrad (ŽÚ).

9. Lásd pl. *Komáromi lapok*, 1927. jún. 30.
10. *Slovenský denník*, 1927. júl. 2.; *Slovensko proti revízií...*, 54–55. p.
11. Štátny oblastný archív v Bratislave (ŠOBA), f. ŽÚ, 74/28, ŽÚ – Okresným náčelníkom.
12. Uo. lásd a köv. sz. iratokat: 354/28, 4688/27; 677/27.
13. Uo. 354/28.
14. A HÚ SAV (A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet) mikrofilmgyűjteménye, 57. tekercs, F. Jehlicska jelentése, 1927. 8. 12.
15. *Slovák*, 1927. aug. 20.
16. Lásd *Slovensko proti revízií...*, 78–104. p.
17. SNA, f. PR, 771. doboz, 476/21-II, PR – ŽÚ 1927. 8. 19.
18. ŠOBA, f. ŽÚ, 6483/27.
19. SNA, f. PR, 207. doboz, 39-6, PR – Ministerstvo vnútra 1927. 10. 8.
20. Vö. Letz, R.: *Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920–1948)*. Martin, Matica slovenská, 2000, 45–46. p.
21. Těsнопisecká správa zo 105. schôdze Národního shromáždění Republiky Československé z 24. novembra 1927, Szüllő Géza felszólalása.
22. *Komáromi Lapok*, 1927. okt. 11.
23. SNA, f. PR, 207. doboz, 39-6.
24. Fabián, J.: Z aktivit madarskej iredenti na prelome 20. a 30. rokov (Rothermerovská akcia). In: V. Bystrický (zost.): *Slovensko v politickom systéme Československa. Materiály z vedeckého sympózia Časť 11.–13. 11. 1992*. Bratislava, Historický ústav Slovenskej akadémie vied – Národná rada Slovenskej republiky, 1992, 173. p.
25. *Komáromi Lapok*, 1927. aug. 30.
26. Ádám: i. m. 250. p.

(Fordította Simon Attila)

MILENA ZELENÁKOVÁ

A Csehszlovák Köztársaság megalakulása és a szlovákiai ágostai hitvallású evangélikus egyház

A Szlovákiában működő evangélikus egyház a csehszlovák köztársaság első éveiben nem magánegyház, esetleg titkos társaság volt, hanem nyilvános társadalmi szervezet. Ez határozta meg politikai szerepét is.¹ Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében beálló változások nem csupán az államok közötti határokat érintették, hanem jelentős változást hoztak az európai egyházak területi szerkezetében is. Ebből a szempontból a legmesszemenőbb következménnyel az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése és a Német Birodalom határainak megváltozása járt. A történelmi Magyarországot érintő békeszerződések a térség összes utódállamának egyházi területét érintették.²

A szlovákiai evangélikusok számára döntő változást hozott ez az időszak. Csehszlovákia megalakulása ugyanis a Szlovákia területén működő evangélikus egyháznak a magyarországitól való elválását eredményezte. Ez azonban azzal is járt, hogy a szlovákiai területen levő evangélikus egyház irányítás nélkül maradt, s szükségessé vált, hogy az új állam határain belül egy teljesen önálló egyházszervezet jöjjön létre. Erre a budapesti központ teljes kompromisszumképtelensége is okot adott. A magyarországi evangélikus egyház teljes integritásának megőrzése esetén ugyanis alkalom nyílt volna arra, hogy a magyarországi egyházi hivatalok beavatkozzanak az új állam szuverén ügyeibe.

Az, hogy a szlovákiai evangélikusok egyértelműen a Csehszlovák Köztársaság és az önálló egyházszervezet mellett tették le voksukat, elsősorban nemzetiiségi hovatartozásuk következménye volt. A szlovákiai evangélikusok nagy többsége ugyanis szlovák volt, míg a magyarok és németek kisebbséget alkottak. Emellett a szlovák evangélikusok tudatában erős volt a nemzetébresztő tradíciók továbbélése is.

A Csehszlovák Köztársaság demokratikus berendezése, a vallásszabadság alkotmányban való megerősítése és a kisebbségek nemzetközi szerződésekben is rögzített védelme jó feltételeket teremtett az önálló szlovák evangélikus egyház megalakulásához. Az pedig, hogy a szlovákiai evangélikusok lojálisak voltak Csehszlovákiával szemben, az állam és az egyház kölcsönös respektálásához vezetett. Az állam megfelelő feltételeket biztosított az egyház megalakulásához és működéséhez, elegendő tere volt egyházpolitikai reformjainak végrehajtásához, amelyre az egyház reagálhatott, s kifejezhette esetleges ellenérveit is. Az evangélikus egyház önállóságához vezető első lépésként az evangélikus egyházi és világi tisztségviselők 1918. november 4-én Liptószentmiklóson megtartott tanácskozása értékelhető, amelyen a jelenlévők egyöntetűen az önálló egyház mellett szavaztak.³

A következő lépésnek az a tanácskozás számított, amelyet a szlovákiai evangélikus vezetők kérésére Szlovákia teljhatalmú minisztere, Vavro Šrobár hívott össze 1919. január 21-ére Zsolnára.⁴ A tanácskozáson elfogadták azokat az elveket, amelyek szerint az új egyház megalakul és működni fog. Ennek érdekében az állam a tanácskozás által javasolt személyekből egy generális egyháztanácsot hívott össze, amely az evangélikus egyház törvényhozó zsinatáig volt hivatott az egyház ügyeit intézni. A tanácskozás ezen kívül egy memorandumot is elfogadott, amelyben olyan rendkívüli intézkedések meghozatalára kéri a kormányt, amelyek lehetővé tennék az egyházon belüli állapotok, valamint az egyháznak az államhoz fűződő viszonyának a rendezését, miközben hangsúlyozták az egyház autonómiájának megőrzését.

A zsolnai tanácskozás a csehszlovák hatalom által választott szlovák evangélikus képviselők első szabad gyűlésének számít, amelyen a nemzeti elkötelezettségű evangélikus egyházi vezetők és az államigazgatás képviselői közötti megegyezés alapján megszületett az evangélikus egyház önállósága. Az egyezés alapján az állam megteremtette a lehetőséget az egyház önállóságához és belső viszonyainak rendezéséhez.

Ezek alapján adta ki a Vavro Šrobár 1919. január 30-én a 875. számú rendeletét, amellyel olyan mértékű autonómiát biztosított az evangélikus egyháznak, mint amelyet az a történelmi Magyarországon élvezett. A rendelet érvénytelenítette az egyházi alkotmánynak az egyházi közösségek, esperességek és kerületek irányításáról szóló részeit, az egyház fölötti felügyelettel pedig a Szlovákia teljhatalmú minisztere által képviselt csehszlovák kormányt bízta meg. A rendelet az eddigi egyházi önkormányzat teljes egészét felmentette hivatalából, s helyette egy általános egyháztanács megalakítását jelentette be. A szlovákiai evangélikus egyházat két egyházkerületre osztotta, a keletire és a nyugatira, s kijelölte az esperességek területét is. A rendelet csupán ideiglenes hatályú volt, amely a zsinat által megszavazandó új egyházi alkotmány elfogadásáig kívánta rendezni az egyházi ügyeket.

Ezt követően 1919. február 17-én Šrobár kinevezte a 26 tagú egyháztanácsot, amelyet később (április 2-án),⁵ a tanács javaslatára, a német és a magyar kisebbség 4 pótképviselőjével egészítették ki.⁶ A generális egyháztanács az állam által az evangélikus egyház ügyeit intéző referens, Ján Šimkovic elnökségével megválasztotta a püspöki hivatalok püspöki jogkörrel felhatalmazott adminisztrátorait és az egyházkerületi felügyelőket. A nyugati egyházkerület élére Samuel Zoch és Milan Ivanka, a keletire pedig Jur Janoška és Ján Ružiak került. Megválasztották a generális tanács elnökeit (Jur Janoška és Milan Ivanka) és az egyes esperességek felügyelőit is. Samuel Zochnak és Jur Janoškának püspöki adminisztrátorrá, később pedig püspökké való kinevezése nem volt véletlen, hiszen mindketten jó szervezési képességekkel, az egyház és a nemzet ügyei iránti elkötelezettséggel és megfelelő tekintéllyel rendelkeztek. A következő évtizedben ez a két személyiség határozta meg az evangélikus egyház fejlődésének irányát.

Elmondható, hogy miután az egyházi eljárók és az államhatalom között létrejött a zsolnai megegyezés, és az egyház elfogadta, hogy az állam átmenetileg felfüggeszti az egyházi önkormányzatot, és választások nélkül kinevezi a két püspökség felügyelőit, valamint a generális tanácsot, létrejött az önálló szlovákiai evangélikus egyház.

Az ún. átmeneti időszak, amely a zsolnai tanácskozástól az 1921-es zsinatig, ill. az egyházi alkotmány 1922-es elfogadásáig tartott, a szlovákiai evangélikus egyház fejlődésének egyik legösszetettebb korszaka volt. De az egyházi autonómia újraalkotását követően is számos komoly problémával kellett az egyháznak megküzdenie, amelyet az alábbi csoportokba sorolhatunk: az új egyház megalapításával és egységével kapcsolatos problémák; az állam és az egyház viszonya; a többi egyházhoz, ill. a külföldhöz fűződő viszony; az evangélikus iskolák kérdése; az egyház pénzügyi helyzete, valamint a missziós és szociális tevékenység kérdésköre.

A továbbiakban csupán az első két területtel, tehát az egyházi szervezet kiépítésével és az egyház egységének problémájával kívánok foglalkozni. A választás oka az, hogy ezek a problémák egyébként is összefüggnek, másrészt pedig ezek kapcsolódnak leginkább a kisebbségi problematikához.

Az új egyház megalakításának kérdése, miként azt már jeleztem, az 1921-ben megtartott zsinattal, az új alkotmány elfogadásával és az egyház autonóm testületbe való választással megoldódott. A generális egyházi tanács már második, 1919. szeptember 18-i ülésén létrehozta a zsinati tanácsot, amelyet megbízott a zsinat előkészítésével, valamint azzal, hogy dolgozza ki a szlovákiai evangélikus egyház létrehozásának javaslatát.⁷

Az 1920. szeptember 30-án Turócszentmártonban megtartott ülésén a generális egyháztanács 1921. január 18-ra, Trencsénteplicbe hívta össze az alkotmányos zsinatot, miközben november 20-ig kellett megtartani a zsinati választásokat.⁸ Miatán a generális tanács 1920. november 22-én a köztársasági elnöktől is engedélyt kért a zsinat megtartására,⁹ erre a minisztertanács 1920. december 9-én engedélyt is adott.¹⁰

Az evangélikus egyház zsinata két alkalommal ülésezett, 1921. január 18-a és február 4-e, ill. május 23-a és 24-e között. Az első ülésen jöttek létre az egyes területeket igazgató bizottságok (adminisztráció, iskolák, jog, gazdaság), amelyek a zsinati tanács által kidolgozott javaslat szerint működtek. A bizottságok ülését követően január 25-étől összeülő teljes zsinati tanács a zsinati törvények javaslatait tárgyalta meg. A májusi második ülés feladata a törvények végső elfogadása és azoknak az illetékes kormánysszervek elé terjesztése maradt. A zsinaton vita alakult ki azzal kapcsolatban, vajon a köztársasági elnök vagy a kormány elé kell-e jóváhagyásra előterjeszteni a zsinati törvényeket. A köztársasági elnök kompetenciáját a jogfolytonosság elméletével igyekeztek alátámasztani, miszerint a Magyar Királyságban is az államfői szerepet betöltő uralkodó írta alá a törvényeket, így Csehszlovákiában is hasonlóan kell cselekedni. Az, hogy a zsinat által elfogadott törvényeket mégis a kormány elé terjesztették, annak a következménye, hogy az alkotmánylevél szerint az egyház fölötti legfőbb felügyelet (*jus supremæ inspectionis*)¹¹ a kormányt illette meg. A zsinatnak – mint az egyház törvényhozó szervének – a rendelkezései a kormány jóváhagyásától függtek, hiszen az egyház végrehajtó hatalmának hiányában nem lettek volna végrehajthatók. A kormány támogatása nélkül az egyház amúgy sem számíthatott volna az állam morális és anyagi támogatására.¹²

A kormány az egyház alkotmányát – néhány jelentéktelen változtatással – az 1922. május 10-én¹³ megtartott ülésén hagyta jóvá, majd május 5-én M. Mičura, a Szlovákia igazgatásával megbízott miniszter is aláírta.

A zsinat legfontosabb eredménye tehát az új egyházi alkotmány elfogadása volt. A szlovákiai evangélikus egyház alkotmánya a zsinaton elfogadott mindazon jogi szabályozás összessége, amelyek az egyház létrehozására, gazdálkodására, igazgatására, bíraskodására, az egyházi hivatalok és hivatalnokok jogaira és kötelességeire, az egyház belső életét érintő összes jogi viszonyra vonatkoznak.

Az elfogadott alkotmány szerint az egyház a zsinati-presbiteri alapelvek alapján jött létre. Eszerint az egyházi igazgatás összes fokán a presbitériumokat és konventeket illeti meg a döntés joga, s a felsőbb igazgatási szervekben be kell tartani a lelkeszi és világi képviselők közötti egyensúlyt. A presbitériumok létrehozását, amelyek elsősorban adminisztrációs feladatokat láttak el, a konventek korábbi tevékenységének kritikájával indokolták.¹⁴

Az evangélikus egyház létezésének fő biztosítékát az egyházi autonómiában látta, amelynek fő alapelve az volt, hogy az egyház az állam törvényi keretein belül teljesen szabadon és önigazgatóan létezett, teljes joga volt arra, hogy saját ügyeit intézze - „in sacris et circa sacra”. „In sacris” – saját maga rögzítette hitéletének alapelveit, szabályait, az istentiszteletek, az egyházi oktatás és nevelés rendjét, s joga volt nyilvános iskolák fenntartására. Az „in sacris” alapján az egyházat csupán az Istenhez való hűség kötelezte. „Circa sacra” – autonóm módon határozta meg saját alkotmányos élete három ágának (a törvényhozás, az igazgatás és a bíraskodás) a törvényeit és gyakorlatát.¹⁵ Az autonóm igazgatás természetes velejárója volt az, hogy az egyház valamennyi elöljáróját választások útján nevezték ki.¹⁶ És éppen ez az egyházi autonómia biztosította a szlovákiai evangélikus egyház demokratikus voltát.

Az alkotmány elfogadása tette lehetővé az egyház vezetésének, az egyházkerületek és az esperességek elnökeinek megválasztását. A főgondnok Ján Vanovič, a keleti egyházkerület püspöke Jur Janoška, a nyugatié pedig Samuel Zoch lett. Az egyházkerületek gondnokaivá Ján Ružiakot és Ľudovít Šimkót választották. A megválasztott tisztségviselőket október 22-én, ill. november 29-én iktatták be hivatalukba, ami lehetővé tette, hogy a szlovákiai evangélikus egyház végre autonóm alapon kezdje meg működését.

Az egyház egységének megőrzése nemcsak vallási szempontból, hanem a csehszlovák állam egységének szempontjából is rendkívül fontos volt. A volt püspökök, Raffay Sándor és Geduly Henrik ugyanis rögtön Csehszlovákia megalakulása után munkálkodni kezdtek a történelmi Magyarország és a magyarországi evangélikus egyház integritásának megőrzése érdekében. Elsősorban Raffay püspök tevékenysége érdemel említést, aki 1918. november 28-i Turócszentmártonban tett személyes látogatásával¹⁷ és egy püspöki körlevél¹⁸ kiadásával próbálta megakadályozni a szlovákiai evangélikus egyház függetlenedését. Ezen püspökök jogköre azonban megszűnt, mivel nem ismerték el a Szlovákiában bevezetett ideiglenes rendkívüli intézkedésekről szóló 64. sz. törvényt, amely szerint „az állami, önkormányzati és egyházi tisztségviselők ideiglenesen a hivatalukban maradhatnak, és megkaphatják járandóságaikat, ha hűséget esküsznek a Csehszlovák Köztársaságnak, és a kormány meghatalmazottja is elismeri, hogy alkalmasak feladatuk ellátására”.¹⁹

A püspökök és a magyar protestánsok azon törekvése, hogy megőrizték az egyház egységét, ha más módszerekkel is, de tovább folytatódott. A külföldi protestáns egyházak felé folytattak propagandát, amely szerint a magyarországi evangélikus

egyház egységét mindenképpen meg kell őrizni. Indoklásként azt hozták fel, hogy az utódállamok és azok saját egyházaik létrejötté következtében csökkent az evangélikus egyház és általában a vallás befolyása Kelet-Európában. A magyar protestáns egyházi körök agitációjának az eredménye volt a protestáns képviselők hágai konferenciáján 1919 októberében elfogadott határozat. Ebben arra szólították fel a Népszövetséget, hogy az Kelet-Európa vallási örökségének megőrzése érdekében álljon a magyarországi protestáns egyházak egységéért folytatott harc élére.²⁰

A szlovákiai evangélikus egyház válaszul egy Jur Janoška által szerkesztett és a magyarországi szlovák evangélikusok kedvezőtlen helyzetéről szóló memorandumot juttatott el a külföldi sajtóhoz.²¹ Hatékonyabb ellenlépésnek bizonyult azonban a szucsányi plébános, Fedor Ruppeld nagy-britanniai útja, aki előadások során informálta az ottani közvéleményt a valós helyzetről. Ezzel a módszerrel némileg sikerült korrigálni a hágai kongresszus határozatát, és meggyőzni a protestáns egyházak képviselőit arról, hogy a magyarok információi egyoldalúak és nem objektívek.²²

Az „egyház egységének” megőrzése érdekében folytatott erőfeszítések a trenscenteplici zsinaton is folytatódtak. Az itt megjelent német és magyar küldöttek ugyanis nyilatkozatot intéztek a zsinathoz, amelyben az egyház autonómiájának megsértése ellen tiltakoztak, és az 1919. január 30-i és február 7-i döntések függesztését követelték. Javasolták, hogy a zsinat minősítse át magát egyszerű egyházi gyűléssé, s hívjanak össze új zsinati tanácskozást.²³

A zsinat a deklarációt azzal utasította el, hogy az evangélikus egyház területiális alapokon szerveződik, s adminisztratív hatalma mindig is attól az állami hatalomtól függött, amelynek a területén működött.²⁴ Az indoklásban a csehszlovák jogrendbe átvett 1895-ös törvény XLIII. cikkelyére is hivatkoztak, amelynek 17. §-a szerint: „A magyar állam hatályán kívül álló főség, ill. személy nem lehet az egyház feje vagy a hitfelekezet felügyelője, és a hitfelekezet sem állhat semmiféle függésben külföldi főségtől, felekezeti társaságtól vagy személytől.”²⁵

A territorialitás elvének következtében nem vált az evangélikus egyház nemzeti egyházzá, noha ennek előfeltételei – tisztán szlovák, magyar vagy német egyházközösségek – a történelmi Magyarországon léteztek.²⁶ A már idézett 1895-ös törvény szerint ugyanis „új egyház megalakítást el kell utasítani, ha azonos egy már meglévő és törvényileg elfogadott felekezettel, vagy ha attól csupán istentiszteleti és egyházigazgatási nyelvében tér el”. A területiális elv meghatározó eleme az volt, hogy ha egy bizonyos területen megszűnt az addigi állami hatalom, akkor megszűnt az állami hatalomnak az a része is, amely az egyházra volt ráruházva. Az új államalakulat megalakulása után az egyház már nem eredeztethette hatalmát a volt állami hatalomtól, mert ebben az esetben az új állammal szembeni lojalitását és az új állam szuverenitását sértette volna meg, s ezzel veszélybe sodorta volna saját egzisztenciáját is.²⁷

Ezen indokok miatt a zsinat nem tartotta megalapozottnak az egyházi autonómia megsértése elleni tiltakozást, hiszen a szlovákiai evangélikus egyház a Csehszlovákia megalakulása utáni időszakban nem rendelkezhetett autonómiával. Szintén elutasították azt a követelést is, hogy a zsinatot függeszték fel, s hívjanak össze újat. A zsinat ebben az esetben arra hivatkozott, hogy a német és a magyar evangélikusok képviselői a zsinat létrejöttében, az elnökség és a tisztségviselők megválasztá-

sában önszántukból vettek részt, képviselve voltak az elnökségben és a zsinati bizottságokban is.²⁸

A javaslatuk elutasítása után a német és magyar küldöttek megváltoztatták követeléseiket, s javasolták, hogy az egyház zsinat által elfogadott alapszabályát terjesszék elfogadásra az egyházközségek elé, s hogy a két szlovák egyházkerület mellett hozzanak létre egy német–magyar egyházkerületet.²⁹ Ebbe nemcsak az egyes egyházközségek jelentkezhetnének szabadon, hanem egyének is a szlovákiai evangélikus egyház egész területéről. A javaslatot az előterjesztők a kisebbségek jogainak védelmével indokolták, s a Saint Germain-i békeszerződésre és a Csehszlovák Köztársaság alkotmánylevelére hivatkoztak.

A zsinat az általa megfogalmazott válaszban leszögezte, hogy a felekezeti kisebbségeknek a békeszerződésben és a csehszlovák alkotmányban megfogalmazott védelme csak a szlovákiai evangélikus egyház egészére vonatkozhatna és csak más egyházakkal szemben, nem pedig annak egy részére, amely az egyháztól csupán nyelvében, nem pedig vallási kérdésekben különbözik. A német és a magyar evangélikusok nem képezték a szlovákiai evangélikus egyházon belül felekezeti kisebbséget, hanem annak szerves részei voltak. A kisebbségi jogokra tehát csak nemzeti kisebbségekként hivatkozhatnak.

A problémát azonban az jelentette, hogy nem is volt okuk panaszra, amit az a tény is bizonyít, hogy ők maguk sem mutattak fel olyan konkrét esetet, amely azt bizonyította volna, hogy az evangélikus egyház nemzeti diszkriminációt alkalmazott volna velük szemben. Külön német–magyar egyházkerület létesítése földrajzi szempontból is lehetetlen volt. A német és magyar egyházközségek ugyanis szét voltak szóródva Szlovákia egész területén, ami lehetetlenné tette a területi adminisztrációt. Ezenfelül tisztán gyakorlati szempontból is rossz megoldás lett volna egy újabb háromnyelvű (a német és magyar közösségekben szlovák tagok is voltak) egyházkerület létrehozása.³⁰

A zsinat tehát ezen objektív okok miatt elutasította a német és magyar képviselők javaslatait, s továbbra is érvényben maradt az egyházi alkotmány 70. §-a, amely szerint a szlovákiai evangélikus egyház két kerületre oszlik.

Láthatjuk tehát, hogy a német és magyar evangélikusok kezdetben nehezen alkalmazkodtak az új politikai viszonyokhoz, s tiltakozásukat nemcsak a hazai egyházi fórumokhoz, hanem külföldre és a csehszlovák kormányhoz is eljuttatták.³¹ Végül azonban az összes német evangélikus közösség elfogadta az új helyzetet, és a szlovákiai evangélikus egyház keretén belül maradt. Megelégedésüket részben az okozta, hogy a nyugati egyházkerületen belül egy külön német esperességet hoztak létre.³²

A magyar evangélikusok helyzete kissé más volt. A komáromi és somorjai egyházközség – amely a pozsonyi szlovák–magyar esperesség részét képezte – ugyanis a szlovákiai evangélikus egyház szervezetén kívül maradt.³³

Az önálló szlovák evangélikus egyházszervezet létrehozása bonyolult feladat volt. A jogfolytonosság elfogadása mellett számos olyan törvényi lépést is meg kellett tenni, amely egy önigazgatáson alapuló egyház létrehozását szolgálta. A nemzetiségi problémák tovább növelték a bonyodalmakat, amelyeket ugyan az egyház teljes egységének talaján nem sikerült maradéktalanul megoldani, a megoldás azonban

így is megfelelt a kor demokratikus elveinek és a szlovákiai evangélikus egyház demokratikus önkormányzatiságának.

Jegyzetek

1. Beinert, W.: Poslání církve ve světě. *Teologické texty*, 3. évf. (1992), 1. sz. 18. p.
2. Žilka, F.: *Církev a hranice státu. Zahraniční politika*. Praha, 1924, 170. p.
3. *Cirkevné listy*, 32. évf. (1918), 11–12. sz. 293. p.
4. Porada slovenských evanjelikov v Žiline. *Cirkevné listy*, 33. évf. (1919), 2–3. sz. 53–57. p.
5. A generális egyháztanács jegyzőkönyve 1919. április 2.
6. Az egyháztanács tagjai – a lelkészek közül: Jur Janoška, Otto Škrovina, Vladimír Čobrda, Metod Bella, Jur Pavol Argay, Ladislav Konček, Ján Slávik, Ján Palic, Pavol Sekerka, Samuel Zoch, Michal Laciak, Michal Bodický, Karol E. Schmidt, Albert Kübecher, a világiak közül: Ján Ružiak, Vladimír Pivko, Ján Vanovič, Vladimír Makovický, Samuel Daxner, Ján Rumann, Karol Štúr, Ludovít Šimko, Emil Stodola, Milan Ivanka, Vladimír Fajnor, Ludovít Bazovský, Emil Šamarjay, Koloman Münich.
Archív GBÚ Evanj. a. v. cirkevi na Slov. Zapisnice 1919–1921.
7. Zo zasadnutia generálnej rady. *Cirkevné listy*, 33. évf. (1919), 8–9. sz. 198. p.
8. A generális egyháztanács jegyzőkönyve. 1920. szeptember 30.
9. SÚA ČR, f. PMR, i. sz. 817, 216. doboz.
10. SNA, f. MPS, i. sz. 345, 39. doboz.
11. Zo synody. *Cirkevné listy*, 35. évf. (1921), 5–6. sz. 123. p.
12. Vanovič J.: Ústava Cirkvi ev. a. v. na Slovensku. In: *Almanach Cirkvi evanjelickej a. v. na Slovensku z rokov 1919–1928*. Turčiansky Sv. Martin, 1930, 38. p.
13. SNA, f. MPS, i. sz. 345, 39. doboz.
14. Vanovič: i. m. 38. p.
15. Vö. Ruppeldt, F.: Zásady cirkevnej samosprávy. In: *Almanach Cirkvi ev. a. v. na Slovensku z rokov 1919–1928*. 45–46. p.
16. Kivételt képezett a generális püspöki tisztség létrehozása. Ezt mindig az idősebb egyházkerületi püspök töltötte be.
17. Biskupská návšteva v Martine. *Národné noviny*, 49. évf. 141. sz. 1918. nov. 30.
18. Biskup Raffay a csehszlovákiai állam. *Národné noviny*, 49. évf. 144. sz. 1918. dec. 7.
19. Švorc, P.: Slovenskí evanjelici v prvých troch desaťročiach 20. storočia. In: David, P. Daniel (red.): *Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku*. Bratislava, EBF UK, 1999, 228. p.
20. Evanjelická a. v. cirkev v bývalom Uhorsku a v terajšej Československej republike. *Cirkevné listy*, 34. évf. (1920), 1–2. sz. 38. p.
21. A generális egyháztanács jegyzőkönyve. 1920. szeptember 30.
22. Uo.
23. A deklarációt a szepesség-városi, a tátraaljai, a pozsonyi-városi és a barsi esperesség képviselői írták alá. Vö. *Cirkevné listy*, 35. évf. (1921), 1–3. sz. 36–37. p.
24. Odpoveď synody na osvedčenie nem. a maď. synodálov. *Cirkevné listy*, 35. évf. (1921), 1–3. sz. 38. p.
25. *Československé církevní zákony*. I. köt. Praha, 1931, 89–100. p.
26. Odpoveď synody na osvedčenie nem a maď. synodálov. *Cirkevné listy*, 35. évf. (1921), 1–3. sz. 38. p.
27. Uo.
28. Uo.
29. Zo synody. *Cirkevné listy*, 35. évf. (1921), 4. sz. 91–92. p.

30. SNA, f. MPS, i. sz. 345, 39. doboz.
31. Tiltakozott például a pozsonyi egyházközösség, amelyhez később Késmárk, Toporc, Milbach, Igló, Racsíszdorf és Duránd is csatlakozott. A csehszlovák kormány azonban a zsinat álláspontjával értett egyet. SNA, f. MPS, i. sz.345, 39. doboz.
32. Az eredeti két pozsonyi esperesség (megyei és városi) 1923-ban újból két esperességre lett felosztva Pozsonyi szlovák–magyar, ill. pozsonyi német esperesség néven. Lásd Ruppeldt, F.: Samosprávny život cirkvi v desaťročí 1919–1928. In: *Almanach Cirkvi evanjelickej a. v. na Slovensku z rokov 1919–1928*. 48. p.
33. Uo. 46-47. p.

(Fordította Simon Attila)

A szlovákiai (csehszlovákiai) magyarság történetének forrásai 1918-tól napjainkig

Az Országos Keresztényszocialista Párt dokumentumai

A Fórum Kisebbségkutató Intézet a közeljövőben új kiadványsorozatot indít *Fontes historiae...* címmel, amely, mint a latin elnevezés mutatja, a történelem forrásait kívánja közreadni. Konkrétabban a szlovákiai (csehszlovákiai) magyarok múltjára és történelmére vonatkozó írásos, esetleg képi dokumentumokról van szó. Ezen témakör megadásával egyúttal időrendileg is behatároltuk a források kutatását. Ez azt jelenti, hogy azokkal az írásos dokumentumokkal kívánunk foglalkozni, amelyek az 1918-ban létrejött Csehszlovákiához csatolt felvidéki magyarság történetére vonatkoznak, beleértve természetesen az 1939–1945 közötti éveket, amikor a felvidéki magyarság egy része az önálló Szlovák Köztársaságban maradt a Felvidék egy részének Magyarországhoz történt visszacsatolása után. Sőt egy további pontosítás is szükséges. A két világháború közötti időszakban (1918–1939) Kárpátalja is Csehszlovákiához tartozott, ahol szintén jelentős magyar kisebbség élt. Tehát főleg erre az időszakra vonatkozóan ezen területek magyarságának történetével foglalkozó dokumentumok feltárása is kutatási céljaink között szerepel.

Nem szólva most az egynéhány megjelent dokumentumgyűjteményről, a szlovákiai (csehszlovákiai) magyarság történetére vonatkozó dokumentumok egy-egy tanulmánykötet függelékeként már a múltban is megjelentek. Itt most ezeket nem soroljuk fel. Ezt a sorozat első kötetének bevezetőjében tesszük meg. Szeretnénk azonban arra utalni, hogy az eddigi közlések néhány jellemző és bizonyára a történelem szempontjából fontos dokumentumot tártak a nyilvánosság elé. Ezzel szemben a nemrégén megindult kutatás szisztematikusan és a lehetőségek szerint teljes körűen kívánja feltárni és a forrásközlés legújabb tudományos-kritikai módszereivel kívánja közreadni a feltárt dokumentumokat. A feltárás lényege, hogy nyilván tartásba vegyük az adott témára vagy tárgykörre vonatkozó összes írásos és képi dokumentumot. Sőt azt is szükséges feltárni, ha egy adott dokumentumcsoport a múltban megsemmisült. Sokatmondó lehet az a körülmény vagy ok, amely ezek megsemmisüléséhez vezetett.

Az alábbiakban az előkészületben lévő egyik kötetből közlünk részleteket. A kötetben az Országos Keresztényszocialista Párt történetére vonatkozó 1919–1936 között keletkezett dokumentumok kerülnek közlésre. A dokumentumok feltárója és válogatója, valamint a kötet összeállítója Angyal Béla, aki előzőleg összefoglaló

munkát jelentetett meg a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből. A közeljövőben megjelenő forrásgyűjteménybe 109 dokumentumot soroltunk. Ezek magyar, szlovák és cseh levéltárakban folytatott kutatások eredményeként, illetve a korabeli sajtóban megjelent cikkek és tudósítások alapján kerültek a kötetbe. Az alább közölt hat dokumentum tehát válogatás az előkészületben lévő kötet 109 dokumentumából.

A közölt dokumentumok számozva, időrendben követik egymást. Valamennyi elé egy rövid regesztumot, tartalmi kivonatot illesztettünk. A válogató továbbá jegyzetekkel látta el az egyes dokumentumokat, valamint valamennyihez magyarázó megjegyzést fűzött, amely a jegyzeteket követően a dokumentum jelzete után olvasható.

1.

Komárom, 1919. május 17. A Komáromi Lapok hírlapi beszámolója Pozsony vármegye ideiglenes törvényhatósági bizottságának május 12-i üléséről, amelyen a magyar képviselők külön nyilatkozatot tettek közzé a magyarság jogai és a magyar állam területi épsége érdekében.

Pozsony vármegyének a cseh-szlovák kormánybiztos által kinevezett ideiglenes törvényhatósági bizottsága f. évi május 12-én tartotta első közgyűlését.

Ez a közgyűlés történelmi fontossággal bír a magyarság szempontjából s éppen azért le kell szögeznünk annak eseményeit. Le kell szögeznünk annál is inkább, mert Komárom vármegye északi felének és Komárom szabad városnak helyzete úgyszólván teljesen azonos Pozsony vármegyéével s így az események későbbi folyamán valószínűleg nálunk is fel fog merülni hasonló nyilatkozat és óvástétel szükségese, mint amelyet a pozsonyi megyei magyar bizottsági tagok előterjesztettek.

A zsupáni jelentés előterjesztése után először dr. *Juriga* Nándor szólalt fel s egyebek közt kijelentette, hogy minden magyart édes testvérének tekint, akikkel szívesen működik együtt egymás védelmében. Elsőrangú kötelességének tekinti, hogy hálás köszönetét fejezze ki *Bartal* Aurél volt főispán-kormánybiztos iránt, a ki a háború alatt atyai gondoskodással védte a nép érdekeit s nem tett különbséget a különféle nemzetiségű lakosság között. Indítványozza, hogy a közgyűlés szavazzon köszönetet *Bartal* Aurélnak. A közgyűlés az indítványt egyhangúlag elfogadta.

Majd *Bartal* Aurél volt főispán-kormánybiztos szólalt fel s körülbelül a következőket mondotta:

Egészen különös és idegen helyzetben vagyunk ma itt ebben a teremben s éppen azért nem veszik tőlem rossz néven, ha szomorúság szól ki a szavaimból. Közéleti működésemet, mint 25 éves gyerek ennél az asztalnál kezdtem meg s azóta e vármegye jó és rossz sorsában mindig megállottam helyemet s mindig együtt éreztem e vármegye lakosságával. Együtt érzek most is s ez az együttérzés rója rám azokat a kötelességeket, melyeket hazánk mai válságos helyzetében is híven kívánok teljesíteni.

Furcsa, hogy ma mint kinevezett ember vagyok itt, de végtére az emberek sorsa az isten kezében van, isten irányítja, isten gondviselésében meg kell nyugodnunk, azokon változtatni nem lehet. Amikor múlt ősszel Magyarországon saját honfiainak

hitványsága és alávalósága folytán a vörös anarchia ütötte fel fejét, az entente hatalmak, hogy ezt az országot amelynél szebb, jobb a világon nincs, megmentse, csapatokat küldtek Magyarország területére, s a mi vidékünknek a megszállását a cseh-szlovák kormányra bízta. A kormány ide zsupánnak kinevezte Zoch Sámuel modori evangélikus lelkész urat. Mikor én erről a kinevezésről értesültem, megvalom, nagy megnyugvást éreztem, mert hisz a nagytiszteletű urat ismertem, ismerem tisztességes egyéniségét, jó szívét, mely jó szívének számtalan jelét láttam a háború alatt s mikor megtudtam, hogy az ő kezébe kerül a vezetés, tudtam, hogy az ő jó szíve, gondolkozása atrocitásokra nem fog vezetni, keresztényi szeretet fogja irányítani tevékenységét s azt a csapást, mely bennünket magyarokat ért, az ő szíve jóságával elviselhetővé fogja tenni.

Mint a vármegye lakosságának képviselője, csak elismeréssel nyilatkozhatom a zsupán úr eddigi működéséről, csak elismeréssel nyilatkozhatom az entente csapatok azon részéről, mely mondhatom saját tapasztalatomból, hogy azoknak, akiknek közvetlen érintkezésük van a csapatokkal, az a meggyőződésük, hogy ezek tisztességes csapatok, nem erőszakoskodók, egyenesen a katonai végzések teljesítésére szorítkoznak.

Ennek dacára, mint magyar embernek csak egy kötelességem lehet, nyilatkozatot kell tennem s óvást kell emelnem a magyarság jogai s a magyar állam területi épsége érdekében. Mindenkinek, aki higgadtan gondolkodik, meg kell értenie, hogy nekünk magyar bizottsági tagoknak ez az első teendőnk, melynek elmulasztása bűn lenne saját nemzetünk ellen.

Ezután felolvassa a vármegye magyar bizottsági tagjai által aláírt következő óvástételt és nyilatkozatot:

Miután Magyarország azon területeinek hovátartozandósága, melyeket az entente hatalmak csapatai megszállva tartanak és amelyek a cseh-szlovák köztársaság birtokában vannak, sem a párisi békekonferencián, sem törvényes formában még rendezve nincs, a köztársasági kormánynak a közigazgatásunknak a fennálló törvényektől eltérő rendezésére vonatkozó rendelkezéseit időelőttiéknak tartjuk, azokat törvényeseknek ez idő szerint el nem ismerhetjük.

Midőn ennek dacára itt megjelentünk s kinevezésünket elfogadjuk, tesszük azt azért, hogy így részeseivé válva a megye közigazgatásának, a megye velünk ugyanegy nézetet valló lakosságának, különösen a magyarságnak érdekeit megvédhesük és szolgálhassuk.

Ünnepélyesen óvást emelünk az ellen, hogy ezen tényünk bárki által a jelen állapot végleges, törvényes volta elismerésének vélelmeztesse.

Pozsony, 1919. május 12-én.

Bartal Aurél, Id. Samarjay Emil dr. Gülcher Jakab, Kollárik József dr., Gálffy Gáspár, Svigruha Pál, Komzala Károly, Alló István, Farkas Péter, Faulhamer Ferenc, Nagy Károly, Bognár Ignác, Hochmann János, Pongrácz Frigyes, Bittó Dénes, Zichy József gróf, Bartal Ferenc, Szüllő Géza, Vermes Zoltán, Katona Móric.

Az óvás előterjesztése után Bartal Aurél élt a zárszó jogával, majd gróf Zichy József az alábbi beszédben csatlakozott az óváshoz:

Az igen tisztelt zsupán úr és a tisztelt gyülekezet kegyes lesz megengedni, hogy csak néhány szóval álláspontomat körvonalazzam és leszögezzem, megjegyezve, hogy én az imént felolvasott nyilatkozatokhoz hozzájárulok.

Tartozom evvel politikai múltamnak, tartozom mindazoknak, kik eddig megbecsülésükkel megtiszteltek.

Kötelességemnek tartottam e testület tagjává való kinevezést elfogadni, mert úgy hiszem, hogy jobb szolgálatot teszünk a közügynek, ha annak intézésében részt veszünk, mintha a kormányzatot – előzékenysége dacára – azon helyzetbe hozzuk, hogy sine nobis¹ – de nobis intézkedjék. Évek hosszú során át a magas, a nagy politikától tartózkodtam, igen hálátlan dolog ez, most is fokozott mérvben ez a szándékom és midőn fájdalommal tölt el hazám integritásának példátlan csorbítása, csak azt jegyzem meg, hogy nemzetiségemet soha sem fogom eltagadni, – ezt tót ajkú polgártársaink sem tették a múltban az övékre nézve. Magyar voltam, magyar vagyok, magyar leszek utolsó leheletemig, de ez nem fog gátolni abban, hogy az új államnak, mely esetleg szülőföldemen alakult, lojális alattvalója legyek s gyenge erőmmel segédkezzek ott, ahol éppen saját nemzetbelieim számára ezt a nagy változást és átalakulást elviselhetőbbé tehetem.

Szókimondó voltam egész politikai életemben – az leszek most is. Amilyen becsületesnek tartom ott, ahol ez szükséges, a nyílt sisakkal való harcot, ép úgy vettem meg az alattomos konspirálást.

Sajnálattal kell egyúttal konstatálnom, hogy érzelmi szempontból állásfoglalásomat lényegesen előmozdítják azon események, melyek szomszédságunkban lejátsszódnak, melyek nem államalkotó és fenntartó, de egyenest minden jogot eltipró tényekben nyilvánulnak. Magyarország túlélte a tatárjárást, túlélte a török uralmat, túl a germanizáló abszolutizmust, túl fogja-e élni azon feldarabolását, melyet a Habsburg-ház szerencsétlen politikája hozott rá, – ez a jövő titka – ezt fellebbenteni nem vagyok illetékes.

Hogy a jelenlegi százalmas állapotok nálunk kedvező és állandó jelleget öltsenek, ez legelső sorban azon mérsékelt, igazságos, tapintatos és államférfiúi bölcseségtől fog függni, mellyel a hatalom gyakorlói az új államot kormányozni fogják.

Lényegesen fog ehhez még az is járulni, ha a Párizsban székelő areopagus² megköti a végleges békét.

Ezeket kívántam kijelenteni azon reményben, hogy mindazon tapintatos kijelentéseket, melyeket a zsupán úrtól ismételt alkalommal hallottunk – tetteivel is honorálni fogja s ezen esetben bizvást mondhatom, hogy önzetlen közreműködésre számíthat, kivált ha az őszinte, nyílt szó meghallgatását is programjába vette fel.

Zoch Samu zsupán-kormánybiztos készséggel elismeri, hogy a készülőben levő új államalakulatnak kötelessége figyelembe venni a magyar nyelvű lakosság pszichológiai helyzetét. Ezért azt javasolja, hogy a közgyűlés vegye tudomásul a *Bartal Aurél* által előterjesztett óvást és nyilatkozatot.

A közgyűlés a zsupán indítványát egyhangúlag elfogadta s a magyar bizottsági tagok óvását tudomásul vette.

Komáromi Lapok, 1919. május 17. 1–2. p. A szerző megjelölése nélkül.

Jegyzetek

1. Nélkülünk.
2. Az ókori Athénban a legfelsőbb törvényszék. Utalás a béketárgyalásokra.

A dokumentum közlőjének megjegyzése:

Az 1919 elején kinevezett Pozsony megyei bizottságban több olyan személyt találunk, akik később kulcsszerepet játszanak az OKP-ban, illetve a csehszlovákiai magyar pártokban, pl. Bartal Aurél, Bittó Dénes, Szüllő Géza. Kinevezésükkor a magyar politikai vezetők először kerültek szembe a passzivitás vagy aktivitás kérdésével, amely a kisebbségek egyik nagy dilemmája volt. Attól tartottak, hogy ha elfogadják a csehszlovák hatóság kinevezését, azzal elismerik az új hatalmat, és a párizsi békekonferencián a magyar békeküldöttség pozícióit gyengítik. Ha a passzivitást választják, a magyar kisebbség képviselet nélkül marad. Mint a fenti cikkből is kitűnik, az aktív részvétel, az érdekképviselet felvállalása, a sérelmek kimondása mellett döntöttek, és a felolvasott állásfoglalással igyekeztek ennek a magyarokra nézve negatív politikai üzenetét ellensúlyozni.

2.

Pozsony, 1919. november 23. A Népakart című hetilap tudósítása Szlovenszko magyar nyelvű papjainak november 19-én megtartott gyűléséről, amelyen a nagyszombati érseki helynökhöz címzett memorandumot fogadtak el, kifejtve azt, hogy el vannak szakítva fő pásztoruktól, az esztergomi érsektől, és január óta nem kapják meg járandóságaikat. Tiltakoznak az egyház autonóm jogaiba és az iskolai vallásoktatásba való beavatkozás, valamint az egyházi vagyon elkobzása ellen.

Szerdán, f. hó 19-ikén Szlovenszko magyar nyelvű papjai gyűlést tartottak, melyen elhatározták, hogy sérelmeik orvoslása érdekében és óhajaik előterjesztésével memorandumot intéznek a nagyszombati érseki helynökhöz.

Az egyhangúlag elfogadott memorandumban, melyet *Palkovich* esperes szerkesztett, kifejtik, hogy az új politikai helyzet következtében főpásztoruktól el vannak szakítva, minek következtében sok irányban visszás helyzet keletkezett. Eltekintve attól, hogy az egyházmegye fej nélkül áll, sok anyagi kár is származik a helyzetből, mert sokan már például január óta nem kapják meg járulékaikat. Adassék meg az érintkezés lehetősége a főpásztorukkal. Tiltakoznak az egyházi vagyon elkobzása ellen, mivel az egyházi vagyon kulturális célokra szolgál. A magántulajdon alapján álló kormány csak váltságdíj fejében veheti át az egyházi birtokot.¹

Tiltakoznak az egyház autonóm jogaiba és az iskolai vallásoktatásba való beavatkozás ellen.

Ezután *Tyukos* János püspöki esperes indítványozta a keresztény magyar iskolaszövetség megalakítását, hogy tradícióinkat megvédje, amire ezeréves ittlétünk és kilencszáz éves vallásunk folytán jogunk van. Erre a célra az összes keresztényeknek, akár katolikusok, akár protestánsok, egyesülniök kell. Az iskolakérdéssel kapcsolatosan a tanítók anyagi helyzetének rendezésére tanítói gyűlés egybehívását indítványozta.

A gyűlésre meghívott *Haverla* Péter dr., a keresztényszocialista párt központi igazgatója, kifejtette a keresztényszocializmus programját. Rámutatott a világeseményekre, melyek bizonyítják, hogy egyedül a keresztényszocializmus képes az összehalmozódott energiákat a helyes útra terelni. Az események igazolják, hogy a tár-

sadalmi kérdés az osztályharc alapján meg nem oldható, hanem csakis a krisztusi elvek alapján, az összes társadalmi osztályok kölcsönös együttműködésével. Felhívja oltártársait, hogy híveiknek ne csak lelki táplálékot nyújtsanak, hanem testi táplálékban is részesítsék őket. Az összes keresztényeknek, felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül a keresztényszocializmus zászlaja alatt kell egyesülniök. Jelszavuk legyen: „Keresztény testvérek egyesüljete.” Foglalkozik a tanítók, közalkalmazottak, ipari munkások és kisiparosok helyzetével, s kimutatja, hogy csak úgy fognak helyzetükön javítani, ha erős politikai párt: a keresztényszocialista párt keretében fognak szervezkedni.

Ezután *Tobler János*, a keresztényszocialista párt központi főtitkára a keresztényszocialista párt és szakszervezetek megszervezéséről tartott előadást.

Népakarát, 1919. november 23. 2. p. Szerző megjelölése nélkül.

Jegyzet

1. A Palkovich Viktor gútai esperes által szerkesztett emlékiratot felterjesztették a nagyszombati érseki helyetteshez.

A dokumentum közlőjének megjegyzése:

A magyar alsóbb papság döntő többsége nem tudta elfogadni az államfordulatot, és az ellenállásukat csak növelték az új állam vallásellenes intézkedései. Évekig megoldatlan volt a megszállt területek egyházmegyéinek az esztergomi érsekséghez való viszonya.

A pozsonyi keresztényszocialista központ két vezetőjének jelenléte a gyűlésen arról tanúskodik, hogy igyekeztek, mint később látni fogjuk, sikerrel, bevonni a katolikus alsó papságot a párt szervezésébe.

3.

Pozsony, 1920. március 28. A Népakarát c. hetilap tudósítása az Országos Keresztényszocialista Párt március 23-án Pozsonyban megtartott első kongresszusról. Ezen megválasztották a párt országos vezetését, valamint országos elnökét, Lelley Jenő nyitrai ügyvéd személyében. Döntést hoztak továbbá arról, hogy a még nem ratifikált békeszerződés ellenére részt vesznek a csehszlovákiai nemzetgyűlési választásokon, amelyre jóváhagyták a jelöltek listáját.

Március hó 23-án tartottuk meg a vigadó nagytermében az első országos keresztény szoc. kongresszust. A tárgysorozat legfontosabb pontja a választások ügyében való állásfoglalás és a jelölések kérdése volt. Kongresszuson 179 község volt bizalmi férfijai útján képviselve.

A kongresszust ½11 órakor Haverla Péter ideiglenes központi igazgató nyitotta meg, üdvözlőlvén a megjelenteket, és az elnöki szék elfoglalására dr. Lelley Jenő nyitrai ügyvédet, az ottani keresztény szoc. párt elnökét kérte fel.

Dr. Lelley méltatta a mai idők jelentőségét, rámutatott a keresztényellenes világromboló törekvésekre, amelyeknek egyik eredményeképpen a magyarországi bolseviz-

must állította oda, mely egy virágzó és gazdag országot rövid néhány hónap alatt romba döntött, amit vallástalan egyének őrzöngése idézett elő.

Utána *Tobler János* központi főtitkár ismertette a keresztény szoc. eszmék terfoglalását Szlovenszkon. Hosszú tartalmas beszédet sűrűn az általános tetszés hangos megnyilvánulása szakította meg.

A 3. pont az országos pártvezetőség megválasztása volt. A kongresszus egyhangúan megválasztotta a következőket:

Helybeliek: dr. Kiss Albert egyetemi dékán, Haverla Péter segédlelkész, Nagy Dezső építőmester, dr. Moravitz Zoltán ügyvéd, Magyar János iparos, Somosközy János vasmunkás, dr. Neumann Tibor ügyvéd, *Tobler János* főtitkár, Varjú József titkár, Oncsák Gyula a Népakarat felelős szerkesztője, dr. Jabloniczky János ügyvéd, Rigele Alajosné, dr. Bozóky Géza egyetemi tanár, Sulva Gy. iparos. Vidékiek: Csaposs Géza pléb. (Nagylég), Czistler István segédlelkész (Galánta), Letocha József segédlelk. (Léva), dr. Szunyogh Ferenc bencés tanár (Komárom), Jakatits Sándor kántortanító (Dunaszerdahely), dr. Okolicsányi Tibor ügyvéd (Ipolyvás), Györy Vilmos segédlelkész (Hidaskürt), Varga Géza földmunkás (Deák), dr. Póor Gyula ügyvéd (Szencz), Rudnay Béla földbirtokos (Alsózsember), dr. Lelley Jenő ügyvéd (Nyitra), dr. Fleischmann Gyula (Kassa), Wirth (Kassa), Vargha (Kassa), Tósz (Kassa)¹, Gerl Árpád ker. titkár (Somorja).

Ezután a választások kérdésére tért át a kongresszus. Dr. Póor Gyula (Szencz) következőket mondta:

Mindenekelőtt egy fontos kérdést kell megvilágítanunk, t. i. a nemzeti kisebbségek részvételét a választásokon, hogy passzív magatartást tanúsítsunk-e, vagy pedig részt vegyünk-e a választásokban. A passzivitást a törvény tiltja meg, és meglehetősen súlyos büntető szankciókat helyez kilátásba a passzív magatartást tanúsító polgárok részére.² De meggyőződésünk ellentétben áll azzal, hogy a választásokban részt vegyünk. De az adott helyzettel számolva részt kell vennünk a választásokban már csak azért is, hogy a magyarság minden esetre kellő képviselettel bírjon, hogy érdekeit mindenkor megvédje. Tehát bele kell mennünk a választásokba, azonban nem zárkozhatunk el a tények elől, s ezért következő határozati javaslatot terjeszti a kongresszus elé.

„Minthogy a cseh-szlovák köztársaság és Magyarország között a békeszerződés nemzetközi jogilag még megkötve nincsen, minthogy a cseh-szlovák köztársaság választási törvénye a nemzeti kisebbségek, nevezetesen a magyarság és németiség megkérdezése nélkül hozatott, minthogy a Szlovenszko területének nagy részén katonai diktatúra van, a politikai-, sajtó és szólásszabadság, nemkülönben a gyűlékezési jog korlátozva van, annyira, hogy a választásokon a népakarat szabadon meg nem nyilvánulhat, ennél fogva a keresztény szociális párt mérlegelés tárgyává téve azt, hogy vajon a választásokban egyáltalán részt vegyen-e, arra az álláspontra jutott, hogy dacára a fenti körülményeknek a nemzeti többségek védelme szempontjából úgy jár el helyesen, hogyha a választási küzdelmet az adott helyzetben felveszi, és az aktivitás terére lép.”

Dr. Kiss Albert (egyetemi tanár) azt ajánlja, hogy e végtelenül fontos resolúció³ végleges megszövegezésére háromtagú bizottságot küldjön ki a kongresszus. Az elnök javaslatára ebbe a bizottságba dr. Kiss Albert, dr. Póor Gyula és dr. Moravitz Zoltán választatnak be.

A kongresszus az előterjesztett javaslatok és az elnök felvilágosító szavai után a választásokban való aktív részvétel mellett döntött.

Az ideiglenes pártvezetőség javaslatára a kongresszus a következőket jelöli a XVI. (érsekújvári) választókerületben a képviselőházi választásokra:

dr. Lelley Jenő ügyvéd (Nyitra);
 dr. Jabloniczky János ügyvéd (Bratislava);
 Tobler János munkás, szakszervezeti főtítkár;
 Palkovich Viktor esperes (Gúta);
 dr. Póor Gyula ügyvéd (Szencz);
 Varga Géza földmunkás (Deáki);
 Haverla Péter segédlelkész (Bratislava);
 Dr. Okolicsányi Tibor ügyvéd (Ipolság);
 Morvay Kálmán nyergesmester (Nyitra);
 Letocha József tanár (Léva);
 Varga Ferenc gyári munkás (Bratislava).⁴
 Pótjelöltek:

Szabó Kálmán kiskazda (Vágselye);

3. és 4. helyre lapzártáig még nem történt döntés.

A sajtó- és agitációs mozgalomra vonatkozó részt dr. *Moravitz* Zoltán terjeszti elő s fejtegeti annak szükségességét. Az agitációs kérdést *Tobler* főtítkár fejtegeti a kiküldöttek előtt és felhívja figyelmüket arra, hogy az agitációval karöltve kell haladnia a sajtónak is. Sajnos nélkülözzük azt s azért felhívja a jelenlévőket, hogy hasanak oda szervezeteikben, hogy a keresztény szoc. hetilapok a legrövidebb időn belül napilapokká fejleszthetők legyenek. A kiküldöttek legnagyobb érdeklődéssel és lelkesedéssel fogadták s egyhangúlag felhatalmazták a központi pártvezetőséget, hogy a „Népakarat”-ot napilappá fejlesszék. Az erre vonatkozó anyagi hozzájárulásait már előre biztosítják.

Csaposs Géza nagylégi plébános szólal fel ezután és kijelenti, hogy a javaslatot mindenkinek el kell fogadnia és felkéri a helyi szervezet vezetőit, hogy hazamenve, szervezeteikben mindenütt a központ által a lap fejlesztésére szolgáló alaphoz a helyi szervezetek is a legnagyobb mértékben járuljanak hozzá. Egyben a sajtóalap gyarapítására ajánlja, hogy a jelenlevők már most tehetségükhöz képest adakozzanak.

Rudnay Béla (Alsózsemer) 5000 kor.-t és gyűjtőíven 11.000 kor.-t tesz a sajtóbizottság asztalára. *Zedwitz* grófnő meg 3000-t. Miután a vidéki helyi szervezetek képviselői egymásután adakoznak saját személyükben, biztosítva azt, hogy a helyi szervezetek részéről való anyagi hozzájárulás a legrövidebb időn belül biztosítva lesz.

Hozzászóltak még: *Bozóky* Géza egyetemi tanár (Bratislava), *Tyukoss* János esperes (Püspöki), *Varga* István (Bratislava), *Nagy* Mátyás (Udvard).

A kongresszus lefolyása meggyőzte a jelenlevők mindegyikét arról, hogy a keresztény szoc. pártszervezetek fegyelmezettsége és áldozatkészsége szép reményekre jogosítja a pártot a közeli választási campagnere, mikor ily rossz közlekedési viszonyok között ennyi ember jelenik meg különböző helyekről, hogy a választásokra vonatkozólag kifejtett egységes álláspontot jutassák kifejezésre a vidéki szervezetekben.

Népakarat, 1920. március 28. 1–2. p. Szerző megjelölése nélkül.

Jegyzetek

1. A kassai tagok esetében hiányzik a foglalkozás és a legtöbbjüknél a keresztnév is. Wirth Gyulát biztosan lehet azonosítani, a Tost testvérek esetében nem lehet tudni, vajon Barnáról vagy Lászlóról van-e szó. Vargha keresztnéve ismeretlen.
2. A 123/1920. számú képviselő-választásról szóló törvény értelmében a választásokon való részvétel a választójoggal rendelkezők számára kötelező volt, távol maradni csak a törvényben meghatározott esetekben lehetett. Az indokolatlanul távolmaradót pénzbüntetéssel lehetett sújtani. Sb. Ročník 1920. čís. 123.
3. Határozat, döntés.
4. A képviselőjelöltek végleges listája, amely leadásra került az érsekújvári választókerületben, a következőképpen alakult: 1. Lelley Jenő; 2. Jabloniczky János; 3. Tobler János; 4. Daxer Henrik; 5. Palkovich Viktor; 6. Póor Gyula; 7. Varga Géza; 8. Haverla Péter; 9. Okolicsányi Tibor; 10. Morvay Kálmán.

A dokumentum közlőjének megjegyzése:

Az OKP első kongresszusának az országos pártvezetőség megválasztásán kívül arról kellett döntenie, részt vegyen-e a párt a közelgő nemzetgyűlési választásokon. Lelley az újonnan megválasztott országos elnök és az alakuló keresztényszocialista párt vezetősége határozottan kiállt a választási részvétel mellett, hiszen a magyar kisebbség nem maradhatott politikai képviselet nélkül.

4.

Budapest, 1920. június 20. Tuka Bélának, a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem tanárának jelentése Teleki Pál magyar külügyminiszter részére a felvidéki magyarbarát szlovák pártok csehellenes politikai szervezkedéséről és a szervezkedés kudarcairól. A jelentés a Jehlicska Ferenc szlovák politikussal való bécsi találkozón elhangzott információk alapján készült.

Budapest, 1920. június 20.

Jelentés

A felvidéki magyar és magyarbarát tót pártok cseh ellenes politikai szervezkedéséről és kívánalmairól

Az alábbi „jelentés” írásba foglalóját az elmúlt héten távirati úton Bécsbe rendelték,¹ ahol egy felsővidéki politikus² várta. Kölcsönös megállapodás szerint a jelentést tevő előadása a jelen irat szerzője által főbb pontokban feljegyeztetett és a feljegyzés helyes mivolta a jelentéstevő útján ellenőriztette, nehogy a feljegyzésbe tárgyi hibák csússzanak be.

A jelentéstevő 1920 január óta a tót főosztálytól³ 7-8 vármegye politika és részben katonai megszervezésére kapott megbízatást. Az alábbi jelentés megbízatás eredményéről számol be.

A) A *politikai megbízatás eredménye vajmi csekély volt.* Okok:

1. *Ellentmondó jelszavak forgalomba való hozatala.* Január havában Szüllő Géza Apponyi „Szózatát” hozta hírül, miszerint a felvidék hazafias lakossága a választásokon nem vehet részt. Egy hónappal később Lelley azt jelentette, hogy a fővezérrel és miniszterelnökkel folytatott tárgyalásnak eredményeképpen a választásokban

való részvétel igenis hazafias kötelesség és közölte, hogy a kormány 8 millió szokolt⁴ bocsát a választások céljára.

2. *Pénzhiány.* A beígért összeg azonban nem jelentkezett, mert a magyar kormány a választásokra előirányzott összeget csak csekély részben és nagyon későn utalta ki. Április 5-én 150.000 szokol érkezett, pedig a választás április 18-ára volt kitűzve. Ez az érthetetlen és a legnagyobb fokban káros késedelmeskedés a magyarbarát pártokat nagyon kínos helyzetbe hozta, mert a választásokban való részvétel egyik feltétele a választási névjegyzék kinyomtatására előirányzott s a zsupán kezeihez lefizetendő 20 000 szokol képezte, amely összeget 2 héttel a választások megejtése előtt kellett volna átadni. Ha néhány áldozatkész hazafi ezt az összeget nem zsirálja⁵ s így váltóra való kölcsönvételét lehetővé nem teszi a magyarság Pozsonyban a választásokból egyszerűen kimaradt volna.

3. *Politikai akarnokok előtolakodása.* Nagy visszatetszést keltett Bartal Aurél a régi zsidó liberális ére korifeusoknak⁶ törtétese, akik újból feltűntek a láthatáron és érvényesülni szerettek volna. Tolakodásuk undort és bizalmatlanságot keltett a magyar keresztény kurzus őszinteségét illetőleg.

4. *A magyar és méginkább tótság politikai iskolázatlansága* s a politikusok kicsinyes személyeskedése.

5. *Indiszkreciók.* Budapesten elkövetve a melyek a megszállt területen tömérdek embert vittek bajba. Így például Lelleynek hazatérése után egy nyitrai társaságban megmondták, hogy a fővezérnél volt kihallgatáson, - egy másik politikusnak, hogy Pestről 150 000 szokolt hozott.

B) Hasonló eredménytelenség jellemzi a jelentéstevő által tervbe vett *katonai szervezkedést* is főleg a következő okokból:

1. A felsővidéken nem kevesebb, mint 12 külön bíró szervezett emberei jelentek meg (*sic!*), akik ellentétes híreket hoztak forgalomba ellentmondó utasításokat adtak a lakosságnak. E visszás állapot általános bizalmatlanságot keltett mindenfelé.

2. Egyes szervezetek, főleg Bulissa emberei, magyar részről fegyveres beavatkozást helyeztek kilátásba, mégpedig több ízben, záros határidőn belül. A határidők elmulasztását követő csalódás általános lehangoltságot keltett.

3. Más propaganda szervek a lakosság népszavazással és a megszállt területek visszacsatolásával hitegették: – magától értetődik, hogy a világháborút követő antimilitarista hangulat és ilyen jelszavak hangoztatása mellett senkinek sem volt kedve katonai szervezetekbe tömörülni.

4. Bulissa és Mészáros a Felvidékre olyan embereket küldtek, akik agitálás helyett dőzsöltek és lerészegedve végzetes fecsegéseket vittek véghez. Természetes, hogy ezekkel a veszedelmes emberekkel komoly és előrelátó ember szóba sem állt. De bizalmatlanná lett más, arra hivatott szervek embereivel szemben is.

5. A szervezés céljaira beígért tisztek elmaradtak.

6. A hadügyi kormány a tót főosztály szervezeteiről nem is vett tudomást, azokat egyáltalában nem támogatta.

7. Illetéktelen egyének, mint péld. Bánó őrnagy Magyaróvárott az ügy érdekei ellen dolgoztak, az illetékes szervek háta mögött.

8. Cseh agentprovokatórok⁷ sok embert jutattak börtönbe.

9. A zsidó sajtó agitáció a magyarság ellen fordult és a hangulatot rontotta.

C) *A felsővidék hangulata.* A jelen pillanatban nem a legjobb és ha a politikai helyzet változatlan marad, nemcsak nem fog javulni, hanem előreláthatóan annyira megromlik, hogy egy év múlva a tótság apatikus lesz, a magyarság pedig a haza iránt gyűlölettel lesz eltelve. Okok:

1. A magyarság a szervezkedés eddigi eredménytelenségén rendkívül elkedvetlenedett.

2. A cseh agitáció ezt a közvetlen hangulatot a sajtó, a pénz a cseh agitátorok boszorkányos ügyessége révén nagyszerűen kiaknázza. A csehek a magyarság egy részét főleg a régi dzsentri nem egy vezető emberét belevonták üzleteikbe, fényes keresethez jutatták s a vesztegetés e burkolt formájának igénybevételével behódolásra bírták.

3. A tótság között pártviszályok dúlnak. – vezető politikusai személyeskedéssel fecsérlik el az időt.

4. Šrobár miniszter minden képzeletet meghaladóan korrupt uralmát Dérer Iván minisztersége alatt valamivel tisztességesebb közigazgatás váltotta fel, amely a tótság körében általános megnyugvást keltett.

A mondatokból nyilvánvaló, hogy a tervbe vett katonai beavatkozásnak minél előbb be kell következnie, mert ha a Csehszlovák állam némileg konszolidálódna, a Magyarországhoz való csatlakozás vágya kérdésessé válik és csak több évtized múlva következnie be újból.

D) *A jelenlegi viszály helyzet orvosolására* különböző gondolatok merültek fel; – a fontosabbak a keresztény pártok képviselőinek felfogása szerint a következő:

1. A vezető magyar politikusok a felszabadító akciók központosítását követelik.

2. A Hlinka párt *önálló akciót* sürget. Abban az esetben, ha a magyar kormány eddigi hibás és minden kritikán aluli magatartását folytatná, önálló cselekvésre szánja el magát. Megjegyzendő, hogy Hlinka ez idő szerint Tvrdy befolyása alatt a magyar megoldás híve.

3. A magyar-német s a most alakulóban lévő tót keresztényszociális párt szintén bizonyos fokig Budapesttől független mozgalmat követel.

E) Jelentéstevő nézetei aszerint a legközelebbi és a legfontosabb tennivalók a következők:

1. Bulissa és Mészáros minden komolyságot nélkülöző, sőt határozottan káros akciói és szervezetei menten leszerelendők.⁸ Ha a magyar kormány ezeket az élősdi szervezeteket tovább is tűri vagy azokat támogatja, hitelét fogja veszíteni az egész Felvidéken.

2. A budapesti agitációs- és propaganda központnak a kormánytól és a pártoktól való függetlenítése az akció sikere érdekében mulhatatlanul szükséges. Szükséges pedig a cseh kémrendszer miatt, amelynek exponensei bent ülnek a hivatalokban és a pártokban azokhoz a legkönnyebben férnek hozzá. Egy cseh főtisztviselő vallomása szerint még a minisztertanácsi jegyzőkönyvek másolatait is megszerezték; ezeket egy tanár közvetítette; újabb időben ezt a tanárt lefűlelték. Azóta a minisztertanácsi jegyzőkönyvekhez nem tudnak hozzáférni.

3. Minthogy a cseh kémrendszer főleg Budapestet hálózta be, föltétlenül szükséges az ellenkémszolgálat céljaira kis detektív-különítmény létesítése. Megfelelő pénzösszeg ellenében a csehektől meg lehet kapni összes budapesti kémeik s a velük összeköttetésben álló tisztviselők jegyzékét. A cseh kémkedés megghiúsításá-

nak legegyszerűbb módja az volna, hogy a cseh kémek informátorai hazug híreket kapnának s ezek akaratlan terjesztésével patrónusaikat tévútra vezetnék.

4. A eddigi széthúzó, rendszertelenül sőt vajmi gyakran ellentétes irányban működő akciók központosítása olyképpen történnék, hogy a nagyszámú propaganda szervek munkáját két központ venné át. Az egyik Budapesten székelne és csakis katonai hírszerzéssel és propaganda kifejtésével foglalkoznék. A belső szervezés munkáját a Pozsonyban létesítendő központ venné át, amely a budapestivel egy Köpcsényben székelő és minden tekintetben megbízható tiszt útján érintkeznék. A szervezkedés céljaira szükséges pénzküldemények átvétele Bécsen át történnék.

A belső szervezés munkáját intéző központ főszerve a forradalmi kormány volna, melynek már most, a fegyveres beavatkozás előtt meg kellene alakulnia a magyar kormány által való elismertetése után az utóbbival diplomáciai ügyvivő útján állandó összeköttetésben maradna. Viszont a magyar kormányt a tót kormánynál szintén e diplomáciai ügyvivő képviselné egyben pedig az ügyvitelt ellenőrizné. E tót kormány látható része Slovenskon kívül semleges helyen, lehetőleg Bécsben székelne s ott egy kisebb minisztertanácsot képezne és kiküldöttjei útján a külfölddel rendes diplomáciai összeköttetést létesítene. A kormány többi Slovenskon belül működő tagjai a felszabadulás pillanatáig titokban maradnának. A felszabadulás után a kormány külső és belső tagjai a Magyarországhoz való csatlakozás előkészítése végett egyesülnek a magyar unió kimondásáig az ügyeket közösen vezetnék. A kormány tagjai a slovenskoi pártok összes árnyalatait képviselnék.

5. Az akció egyöntetűségének biztosítása föltétlenül megkívánja, hogy a pesti központ csakis a pozsonyival érintkezzék.

6. Az eddigi akció teljes leszerelése nem szükséges, nem is kívánatos, már csak azért sem, hogy az igazi működését leleplezzék. A központ függetlenségének hanгоztatása nem azt jelenti, hogy a magyar kormánytól hermetice el kell zárkóznia, hanem az, hogy eltérő és ellentmondó rendelkezések alól felszabaduljon és egységesen irányítva az egész akciónak egységes irányt adjon.

7. A cseh zsidó sajtó ellensúlyozása végett a jó irányú magyar és tót sajtó anyagi támogatása múlhatatlanul szükséges.

A magyarbarát tót néppárttal és a kassai tót nemzeti tanáccsal összeköttetésben álló politikai pártok felfogásának ismertetése végett legyen szabad a fenti jelentést megtoldani a következő megjegyzésekkel:⁹

1. A számottevő tót politikusok közfelfogása szerint a Felsővidék felszabadítása csakis tót nemzeti mozgalom alakjában lehetséges, mégpedig

a) az entente miatt, amely a magyarság részéről kiinduló és hódító háború jelle gével bíró akciót nem engedne meg.

b) a tótság miatt, amely az ilyen hódító háború jellegével bíró fegyveres beavatkozás politikai következményeitől fél s azért az ilyen akcióval szemben annyira bizalmatlan, hogy ez a bizalmatlanság az egész beavatkozás sikerét a legnagyobb mértékben veszélyeztetné.

A tótság az itt alakult komitét a felsővidék képviselőinek sohasem fogja elismerni, benne nem képviselteti magát, sőt az, mint amolyan hívatlan prókátor egész Európa színe előtt desavualni¹⁰ fogja. A felsővidék forradalmasításának politikai részét a komitére bízni egyértelmű volna az egész ügy tönkretételével.

2. A tótság fél a felvidékre visszatérő harcias magyar elemek hazafias túlzásaitól, a katona különítmények kegyetlenkedéseitől, általában a fehér terror kinövésseitől, melyeket a csehek által támogatott Bécsi Magyar Újság rikító színekkel ecsestel a lakosságba a keresztény kurzus ellen nagy ellenszenvet szuggerál. A bizalmatlanság eloszlátása végett föltétlenül szükséges lesz szakértő tisztek vezetése alatt álló helybeli karhatalmi csapatok szervezése, amelyek a felszabadulás után a rendet fenntartanák.

3. A tót kérdés általában az ország területi integritásának kulcsa Budapesten van. A Felvidéken végtelenül kínos benyomást kelt a magyar pártok torzsalkodása, a magyar politikusok törtétese, kicsinyes személyeskedése s a legfontosabb közügyeknek pártszempontok szerint való elbírálása, végül pedig a kormány gyászos gyöngesége és tehetetlen vergődése. A tótság nem bízik benne, hogy a kormány komolyan gondol a megszállt területek felszabadítására és kételkedik a megcsonkított Magyarország erkölcsi és fizikai erejében. Itt a legfőbb ideje annak, hogy a magyar kormány végre valahára minden kétséget kizáró módon tudassa a tótság képviselőivel:

- a) van-e komoly szándéka a Felvidék felszabadítása érdekében akcióba lépni?
- b) Hajlandó-e a Felvidék tót részének az akció sikere érdekében a politikai kezdeményezés és szervezkedés jogát megadni, azt elismerni és támogatni?
- c) a hazafias és mérsékelt elemek felkarolásával a magyarbarát megoldás sikerét biztosítani, a kassai tót nemzeti tanács végrehajtó kormánytanáccsá bővülő alakját elismerni és az akcióba lépését idejekorán lehetővé tenni. Végül
- d) hajlandó-e az élősdit, tisztára személyes érdekeket képviselő, rendszerint az ügy érdekei ellen dolgozó mellékakciókat minden rendelkezésre álló eszközzel leszerelni, illetve ártalmatlanná tenni.

Ha a kormány higgadt megfontolás után azt találná, hogy az adott viszonyok között a Felvidék felszabadítása érdekében akcióba nem léphet, kötelessége-e szomorú tényt őszintén és kitérés nélkül beismerni, hogy a változott viszonyoknak megfelelő politikai szervezkedést idejekorán meg lehessen kezdeni.

Ha ellenben a kormány akár a tót nép zömében, akár a magyarbarát megoldás híveinek őszinteségében kételkednék, sokkal jobban teszi, ha-e megoldást becsületes híveit a politikai mezeinek elhagyására nyíltan felszólítja, mintha titkos ellenintézkedésekkel körmonfont sakkhúzásokkal működésüket megakasztja és politikai ellenfeleik támogatásával szándékainak őszinteségét a tótság és Európa színe előtt kompromittálja, amint ezt a tisztelettel mellékelt s a hadvezetőség által a Felvidéken terjesztett rágalmazó röpirat eléggé tanúsítja.

MOL K 64, 1. csomó, 7. tétel, 168/res/1920. f. 254-260. Aláírás nélküli gépelt tiszttáza.

Jegyzetek

1. Teleki Pál külügyminiszter 1920. június 19-én számjelsürgönyt küldött Varsóba Jehlicska Ferencnek, hogy utazzék Bécsbe. Lásd MOL K 64, 7. tétel, 15/res/1920.
2. Tuka Béla.
3. A Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztályáról van szó, amely elsősorban a szlovák autonómiaörekvések támogatásával látta elérhetőnek Magyarország területi integritásának visszaállítását.

4. Csehszlovák korona.
5. Váltókezességet vállalja.
6. Tekintélyes vezető.
7. Beugrató titkos rendőrkém.
8. Bulissa Károly és Mészáros Gyula vezetésével a magyar kormány támogatásával folytatott propagandaakcióról van szó. Bulissáék 1919 végén és 1920 elején elsősorban röplapok terjesztésével igyekeztek a csehek ellen hangolni és a Magyarországhoz történő visszatérésre buzdítani a szlovák lakosságot, valamint forradalmi hangulatot létrehozni a megszállt északi területen. Az akció azonban kudarcba fulladt.
9. Ettől a résztől kezdve Jehlicska saját véleményét, illetve az általa vezetett Magyarbarát Tót Néppárt álláspontját írja le.
10. Meghazudtol, megcáfol.

A dokumentum közlőjének megjegyzése:

Az irat hátlapjára a külügyminisztériumban kézzel ráírták az iktatószámot és az érkezés dátumát „168/Res/1920 Ér. VI. 30.” Több kézzel írt, nehezen olvasható pár szavas megjegyzés mellett tisztán olvasható a jelentéstevő neve: „Tuka Béla.”

A magyar kormány által támogatott, Csehszlovákiával kapcsolatos akciók két kulcsfigurája találkozott Bécsben, és foglalta össze álláspontját a szlovákiai helyzetről. Jehlicska Ferenc, aki Lengyelországban próbálkozott szlovák emigráns tanács megalakításával és külföldi propagandával, valamint Tuka Béla, a volt pozsonyi egyetemi tanár, aki a belföldi szervezkedés legfőbb vezetője volt ebben az időben. Helyzetértékelésük viszonylag reálisnak mondható. Tuka javaslatából nem sok minden valósult meg, a kalandor katonai szervezkedéseket a magyar kormány azonban hamarosan leállította.

5.

Pozsony, 1929. február 4. A Keresztényszocialista Naptár (1930) rövid beszámolója a keresztényszocialista párt IV. országos kongresszusáról, amelyet Pozsonyban tartottak 339 hivatalos küldött részvételével. Szüllő Géza országos elnök beszédének és a szónokok felszólalásainak ismertetését követően szó szerint közli a párt programját, amelynek „sarkalatos célkitűzése Szlovenszko és Ruszinszko közjogi autonómiájának kivívása”.

Múlt évben február negyedikén¹ gyűltek össze kongresszusra az országos keresztényszocialista párt szervezeteinek kiküldöttei a pozsonyi Vigadó nagytermében. Előtte és utána csikorgó hideg, de ezen a napon megenyhült az idő, mintha a jó Isten kegyelme mosolygott volna ránk a derült égről. Minden vonat hozott ismerőst, barátot, fegyvertársat, eljött kelet és nyugat, Szlovenszko és Ruszinszko, magyar és szlovák, német és román, értelmiség és munkásság, hogy együtt áldozzanak azoknak az eszméknek, amiket az országos keresztényszocialista párt hirdet. Hatalmas seregszemle volt ez, olyan, mint amikor a hadvezér számba veszi hadseregét, melyet győzelemre kell vezetnie. 339 hivatalos kiküldött volt jelen, akik összesen 459 községi pártszervezetet képviseltek. Büszkeséggel állapíthatta meg a párt kiváló vezére, dr. Szüllő Géza nemzetgyűlési képviselő, hogy az utolsó kongresszus óta, mely három év előtt volt Kassán, a párt 66 %-kal erősödött.

Minden rendezést szorgos előmunkálatoknak kell megelőzniök. Bizony gondot okozott a sok embernek értesítése, az igazolványok kiosztása, az elhelyezésről való gondoskodás, de ahol szeretet és akarat van, ott nem marad el az eredmény sem. Minden simán programszerűen bonyolódott le.

A Vigadó nagyterme az alkalomhoz méltóan ünnepi külsőt öltött. Az emelvényen az elnöki asztal körül délszaki növények csoportja díszlett, a terem bejáratánál fehér karszalagos rendezők sűrögtek; akik az elhelyezkedésre ügyeltek föl. A kongresszus tíz órára volt hirdetve, de már 9 órától kezdve szállingóztak a fekete ruhába öltözött kiküldöttek. A párt vonzó erejére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy egyeseknek milyen nagy utat kellett megtenniök. Voltak, akik egyhuzamban huszonnégy órát utaztak, hogy résztvehessenek a kongresszuson. Becsületes magyar gazdák hozták el szeretetüket Pozsonyba, akiknek arcát barnára sütötte a kalászt érlelő nap. Jöttek egyszerű munkások, akik bizony fillérenként adták össze keresményükből az útiköltséget. Iparosok, akik ezen a napon letették szerszámaikat, mert meghallották a nemes cél sürgető hívását. Hallottunk zamatos magyar szót, tősgyökeres szlovákot, gyorsan pergő németet és csodálatos, hogy milyen békésen megért egymás mellett a három nyelv; mindenki boldog volt együtt tapsoltak az elhangzott beszédeknek – bármilyen nyelven is mondták el, – mert minden szó szívük óhaját fejezte ki.

A kongresszus lefolyását, az elhangzott szónoklatokat részletesen közölték annak idején az újságok. Kimagasló esemény volt dr. Szüllő Géza országos elnök beszéde, akit melegen ünnepelt a hallgatóság. Minden gondolata egyszerű és logikus volt, hogy szinte csodálkozott az ember, hogy az igazságot ilyen tömören is meg lehet mondani. A szavai oda sújtottak, ahová irányozta őket. Mindazáltal minden politikán túl a legmeghatóbb jelenet az volt, amikor egy délceg pozsonyi kislány virágcsokorral ajándékozta meg a pártvezért és a magyar nők törhetetlen ragaszkodását tolmácsolta fajukhoz és hitükhöz. Kedves találkozója volt a politikának és az emberi momentumoknak, hogy ugyanazon a napon volt Szüllő Géza születési napja is. Zúgott az embererdő, egybevegyült az „éljen” és a „nech žije”², amikor erről, az egyik szónok megemlékezett.

A kongresszus délelőtt tíz órakor kezdődött, de bizony még délután két órakor is ott szorongott a legtöbb kiküldött a székeken és áhítattal hallgatta a szónokokat. Akik eltávoztak, azokat is rövid idő múlva vissza csábította a kíváncsiság. A beszédek tárgya ama téma körül mozgott, hogy miképpen lehet az itt élő őslakosság erejét átmenteni a jövőbe. Gazdasági, kulturális, szociális és közigazgatási kérdések kerültek napirendre és a szónokok, pártunk tartományi képviselői döntő érveket sorakoztattak föl amellet, hogy csakis a keresztényszocialista program mellett való kitartás tud minket megsegíteni célunk elérésében.

A párt negyedik kongresszusán ismét erőssé kovácsolódott az akarat, mely a keresztény szeretet és szilárd meggyőződés alapján oldja meg a kérdéseket, amelyeket a hatalom nem akar vagy nem tud elintézni. Szükség volt erre a találkozásra, mert megismertük egymást annak a nagy családnak gyermekei, akik szétszórva Szlovenszko és Ruszinszko hegyei között, összejöttünk, hogy személyes barátság pecsétjével lássuk el a közös eszméhez való ragaszkodásunkat.

A kongresszus után közös ebédre, gyűltek össze a résztvevők, majd este ugyan csak a pozsonyi Vigadó nagytermében az Országos Fehér Bál fejezte be az emléke-

zetes napot, amelyről a krónikás, ha egyszer meg fogja írni az itteni magyarság küzdelmes élettörténetét, csak elismerő szavakat találhat.

Programunk³

Az országos keresztényszocialista párt programja: az állampolgárok közti teljes egyenjogúság, a keresztény elvek érvényesítése a közéletben s minthogy ezeket Szlovenszkóban és Ruszinszkóban csupán az önkormányzat, autonómia biztosíthatja, ezért pártunk sarkalatos célkitűzése Szlovenszko és Ruszinszko közjogi autonómiájának kivívása.

Követeljük az autonóm szervek teljes szabadságának biztosítását és a kinevezési rendszer megszüntetését.⁴

Követeljük az ügyvédi kamara teljes önkormányzatát.

Követeljük a járásoknak a kisebbségi szempontok igazságos figyelembevételével történő új rendezését.

Követeljük a nyelvrendeletben megszabott jogok kiterjesztését, hogy mindenki szabadon használhassa anyanyelvét a hatóságok és bíróságok előtt. A felekkel való érintkezés a kisebbségi nyelven történjék, a kisebbséghez tartozóknak a hatósági végzések anyanyelvükön adassanak ki.

Követeljük, hogy a hontalanok ügye rendeztessék. Mindazokat, akiknek az államfordulatkor itt állandó lakhelyük volt, automatikusan, minden formáság mellőzésével csehszlovák állampolgároknak kell elismerni.

Követeljük, hogy az állami szolgálattól senkit nemzetisége miatt el ne zárjanak.

Követeljük az elbocsátott tisztviselők visszavételét.

Követeljük a nyugdíjasok járulékainak egységes rendezését. Követeljük a földreform revízióját. A földet azok kapják, akik dolgoztak rajta, nem pedig telepések.

Követeljük az erdőreform politikamentességét.

Mezőgazdaságunk fejlesztéséhez követeljük az állam támogatását.

Képviselőket követelünk a szlovenszkoói országos gazdasági tanácsban a nemzeti kisebbségek számára.

Követeljük, hogy az állam Szlovenszko és Ruszinszko iparának és kereskedelmének fejlesztését minden erejével előmozdítsa.

Követeljük a kisiparnak olcsó hiteltőkével és gépekkel való ellátását.

Követeljük a határátlépés megkönnyítését.

Követeljük a szlovenszkoói ipar védelmét a csehországi ipari termeléssel szemben. Tiltsák meg az állami és nagyipari üzemeknek a kisipar körébe vágó munkák elvégzését, amely körülmény kisiparosainkat egzisztenciájukban támadja meg.

Követeljük az évek óta sürgetett szlovenszkoói vasútvonalak megépítését.

Követeljük, hogy a vasúti tarifát a csehországi nivåhoz viszonyítsák. Utjaink jókarban tartása, új utak, hidak stb. építése elsőrangú érdeke az ország iparának és kereskedelmének.

Az adózás terén általában követeljük a szlovenszkoói lakosságot terhelő adók leszállítását.

Követeljük, hogy az adókvetés reális alapon történjék.

Követeljük, hogy az adóföllebbezésnek halasztó hatálya legyen a behajtásra.

Követeljük az életszükségleti cikkeket drágító forgalmi adó eltörlését.

Követeljük, hogy az adóbizottságokban az adófizető közönség bizalmi emberei foglaljanak helyet.

Követeljük, hogy a szociális biztosítónak Szlovenszkóban összegyűjtött tőkéit hitel igények jutányos kielégítésére használják föl.

Követeljük, hogy az állami üzemeknél és vállalkozásoknál, építkezéseknél, idevaló szakembereket és munkásokat alkalmazzanak nemzetiségi megkülönböztetés nélkül.

Követeljük a nagymérvű kivándorlásnak, amely elsősorban a szlovenszkói és ruszinszkói őslakosságot sújtja, orvoslását, a munkanélküliség leküzdését, munkaalkalmak és kényszermunkák fogantatosítását.

Követeljük, hogy a mezőgazdasági szezonmunkások alkalmaztatási viszonyait törvényes úton szabályozzák.

Követeljük árvaházak, kórházak és szegényházak létesítését.

Követeljük a rokkantak járulékának fölemelését és a szociális szempontok figyelembevételével történő rendezését.

Követeljük a betegsegélyző pénztárak autonómiáját. A betegsegély, a nyugdíj és rokkantbiztosítás igazságos reformját.

Követeljük, hogy a kislakás építő hathatós támogatásban részesüljön olcsó telek, hosszú lejáratú kölcsön nyújtásával.

A kisebbségek számára szabad kulturális fejlődést követelünk.

Követelünk arányos számú iskolát a kisebbségek számára mind az állami, mind a felekezeti iskolákban.

Követeljük az államosított felekezeti iskolák visszaadását a felekezeteknek.

Követelünk arányos számú iskolát a kisebbségek számára minden fokozatban.

Követeljük a magyar főiskola visszaállítását és teljes kiépítését.

A kisebbségek számára kizáróan kisebbségi tannyelvű szakiskolákat követelünk. Tiltakozunk az ellen, hogy az egyes szaktanfolyamok oktatási nyelve kizáróan az államnyelv legyen és a kisebbségi oktatást párhuzamos osztályok fölállításával intézzék el.

Teljes szabadságot követelünk a felekezeti, községi és magániskolák létesítésére.

Követeljük az állami támogatás kibővítését, az állami segély emelését a felekezeti és községi iskolákban működő tanerők számára.

Követeljük mindennemű külföldi oklevél nosztrifikálásának lehetővé tételét.

Követeljük a zár alá vett egyházi vagyon föloldását.

Követeljük a kongrua-törvény méltányosság szerinti revízióját és legsürgősebb végrehajtását.

Követeljük a kulturális és gazdasági egyesületek szabad alakításának és zavartalan működésének biztosítását.

Követeljük a sajtótörvénynek a teljes véleménysszabadság elve alapján való megreformálását.

Követeljük, hogy a magyarországi sajtótermékek előtt nyissák meg Szlovenszko és Ruszinszko határait.

Követeljük a nyelvrendeletben meg állapított jogok kiterjesztését.

Követeljük, hogy a kisebbségi színpadok ügyét olyképpen rendezzék, hogy a színpadok bármely szlovenszkói és ruszinszkói városban előadást tarthassanak.

Követeljük a kisebbségi színiévad beosztása terén fennálló igazságtalanságok megszüntetését.

Követeljük, hogy minden kisebbségi színészetet érintő kérdésben a kisebbségi kulturszervek hozzájárulásával döntsenek.

Követeljük az állami költségvetésnek a hadügyi és külügyi szolgálatra irányzott tételeinek csökkentését.

Követeljük az általános hadkötelezettség eltörlését, a milícia bevezetését, miként azt az alkotmánytörvény biztosítja.

Követeljük a külpolitika terén a szomszédállamokkal való jóviszonynak azonnali megteremtését, mert ez az állam létérdeke.

Keresztényszocialista Naptár az 1930 közönséges évre. Kiadta: a szlovenszkói Országos Keresztényszocialista Párt központja. É. n. [1929] 46–49. p. Szerző megjelölése nélkül.

Jegyzetek

1. Ez a dátum téves, az OKP 4. kongresszusára 1929. február 5-én került sor Pozsonyban.
2. Éljen – szlovákul.
3. Az eredeti szövegben is itt jegyzet van, amely így hangzik: „Az országos kongresszuson fölolvasta Böhm Rudolf országos pártigazgató.”
4. A tartománygyűlés tagjainak csupán kétharmadát választották, egyharmadát a központi kormány nevezte ki, ezzel biztosította a mindenkori kormánykoalíció a többségét.

A dokumentum közlőjének megjegyzése:

A keresztényszocialista párt IV. kongresszusa látványos külsőségek között zajlott le Pozsonyban, és az erőt volt hivatott demonstrálni. A párt három év alatt történt 66 százalékos erősödését, amelyet a kongresszuson bejelentettek, a választási eredmények nem igazolták. A párt új programja a kisebbségi sérelmekre és az értékmegőrzésre összpontosít. A korábbi programokkal összehasonlítva jól megfigyelhető, hogy a baloldali gazdasági követelések hátérbe szorultak.

6.

Budapest, 1935. december. Szüllő Géának, az Országos Keresztényszocialista Párt elnökének feljegyzése Edvard Beneš köztársasági elnökké választása körüli egyeztetésekről a csehszlovák nemzetgyűlés magyar képviselői, illetve a magyar külügyminisztérium között.

*Aide mémoire*¹

Beneš megválasztása előtt a Külügyminiszter úr utasítása a következő volt:

1) Ha létrejön egy olyan kombináció, amely megbuktathatja Beneš, akkor ehhez a csoporthoz kell csatlakozni.

2) Ha ilyen csoport nem alakul, akkor passzív magatartás a kötelező, üres lappal kell szavazni.

3) Ha azt látjuk, hogy Benešnek igen nagy többsége van, akkor ezzel a többséggel kell menni.

1935. december 10.: A közös klub ekként határozott.

1935. december 13-án Rückl pápai kamarás, üveggyáros Esterházy Jánost felkereste Benešnek azzal az üzenetével, hogy az elnökválasztás előtt a magyarok ügyében vele tárgyalni szeretne. 1935. december 14-én Esterházy Budapestre jött, én Prágában voltam s neki itt információkat adtak, a nemzetiségi osztálynál² és a Külügyminisztérium. 1935. december 15-én Esterházy Benešsel beszélt, az információkat betartotta, kijelentette, hogy egyedül nélkülem választ adni nem tud, a beszélgetést ab referendum³ veszi. December 16-án Esterházy engem, aki semmiről sem tudtam⁴, reggel felkeresett és kérte, hogy vele együtt menjek a Külügyminiszter úrhoz. A Külügyminisztériumban Bessenyei báróval való előzetes megbeszélés után Pataky államtitkár urat is odahívtuk és együttesen mentünk be a külügyminiszter úrhoz velünk volt Bartók pozsonyi konzul is. Tárgyalás után a Miniszter úr a következőket mondta: válaszom dodonai lesz, mert az adott viszonyok és a nyerhető előnyök a választás előtti nap politikai stádiuma alatt ítélni csak meg, a döntést reám bízta.

Én kijelentettem, hogy erőviszonyaink és helyzetünk folytonos gyengülését ismerve, a Benešsel való tisztességes alkut jónak látom, a felelőséget ezért vállalom. Pataky, Bartók, Esterházy álláspontomat magukévá tették. 1935. december 17-én reggel a közös klub összeült. A tárgyalásnál azonnal éreztem, hogy valami nem stimmel, mert Szent-Ivány, aki az egész idő alatt Prágában volt, tárgyalt a magyar követtel és tárgyalt a vele sokszor szoros viszonyban levő agrár-csehekkel és agrár-németekkel.

A közös klubban hosszú, terjedelmes és nivótlan vita volt és szédületes perspektívákat állítottak egyesek fel az esetre, ha Beneš megbuknék. A vitát félbeszakítottam délután fél 4-kor Jaross, Esterházy és én Benešhez mentünk, ahol másfél órát tárgyaltunk. Amikor Beneštől fél 6-kor a képviselőházba jöttünk – mert fél 6-ra volt a közös klub ülése kitűzve – egy téves telefonkapcsolást vett fel titkárom, Černý belügyminiszter titkára Szent-Ivány helyett hozzám telefonált azzal, hogy Černý üzeni Szent-Ivány-nak, hogy az estére kitűzött tárgyalás elmarad. (Természetesen miután tudomást szerzett a detektívek útján a belügyminiszter, hogy mink a külügyminiszternél megegyeztünk.) Délután 6 órakor a közös klubot ismét összehívtam, Benešsel való tárgyalást elreferáltam, és ezek után úgy határoztunk, hogy mind a két párt Benešre szavaz.

December 18-án a szavazás Benešre ekként meg is történt.

December 19-én Szent-Ivány és Jaross Budapestre jöttek, a Külügyminisztériumban úgy referáltak, hogy a közös klub nem egyöntetűen foglalt állást, hanem a keresztényszocialista párt Benešre szavazott, a nemzeti párt Beneš ellen szavazott. Ebből a referádából az a konzekvencia lett levonható, hogy a magyarság álláspontja nem volt egységes, a magyarság meggyengült, kompromittálta magát és a miniszter úr intenciói nem váltak be.

Ez az információ helytelen volt és nem fedi a tényeket.

Bizonnyítékok:

1) Ide csatolom a Prágai Magyar Hírlap-ban megjelent Jaross és Esterházy által parafált hivatalos kommunikét, amely megjelent 1935. december 18-án. Ez szóról-

szóra azt tartalmazza, hogy a közös klub elhatározta, „hogy Beneš külügyminiszter úr jelöltségét támogatja”

2) Ide csatolom Jarossnak az Est-ben leadott interjút, ahol ipsissima verba⁵ elismeri, hogy elfogadták és támogatták a magyar pártok Beneš jelöltségét.

3) Idecsatolom a Prager Presse december 19-i számát, amely hivatalosan igazolja, hogy az elnökválasztásnál megjelent 440 törvényhozó, ebből 340 szavazott Benešre; 24 szavazott Němecre; 76 szavazólap üres volt.

Mivel Heinleinék kijelentették, hogy 66 szavazólapot üresen adtak le, mivel a fasciszták kijelentették, hogy 6 szavazólapot üresen adtak le, mivel Henčík lengyel-ruszin képviselő kijelentette, hogy üres lappal szavazott; így csak egy üres szavazólap maradt fenn, ez az egy szavazólap lehet, hogy a magyar nemzeti párt által beadott üres szavazat.

Ez azonban bizonyít kettőt:

1) Hogy a magyar nemzeti párt a keresztényszocialista párttal együttesen szavazott, tehát a kívánt egység megvolt,

2) Másodsor bizonyítja azt, hogy erre az egy üres lapra vagy Jaross, vagy Szent-Ivány tarthat igényt, de az bizonyos, hogy ketten egy lappal nem szavaztak.

**OSZK KT, Szülő hagyaték, fond X, X/11. Gépelt keltezés nélküli, aláíratlan tiszta-
táza.**

Jegyzetek

1. Emlékeztető feljegyzés.
2. A Miniszterelnökség II. ügyosztályáról van szó.
3. Jelentéstétel nélkül.
4. Szülőnek ezt a megjegyzését óvatosan kell fogadni, hiszen, mint egy másik dokumentum bizonyítja, ő már december 7-én olyan javaslatot küldött Budapestre a külügyminisztériumba, hogy a magyarok, bizonyos kulturális engedmények fejében, szavazzanak Benešre.
5. Szóról szóra.

A dokumentum közlőjének megjegyzése:

Beneš elnökké választása után váratlanul vita robbant ki az OKP és a nemzeti párt képviselői között arról, ki hogyan is szavazott. Szülő állítása látszik megalapozottabbnak, hogy a nemzeti párt képviselőinek nagy része, a keresztényszocialistákkal együtt, Benešre szavazott. De az események ekkor már egészen másról szóltak, arról, hogy ezzel az ürüggyel, az elnökválasztás során történt szétszavazással vajon ki lehet-e kényszeríteni a magyar pártok, egyes nemzeti párti vezetők és a magyar kormánykörök által oly régen óhajtott egyesülését.

*(A dokumentumokat közli és a jegyzeteket írta Angyal Béla)
(A bevezetőt és a regesztumokat írta Varga Sándor)*

Angyal Eleonóra és dr. Polcz Elaine (vál. és szerk.): Letakart tükröz. Halál, temetkezés gyász. Polcz Elaine előszavával. Budapest, Helikon, 2001, 245 p.

E tanulmánykötet izgalmas írásokat közöl a társadalomtudományok több területéről is, áttekintve a gyász, a halál kulturális sajátosságait. A szerzők olyan emberek, akik közelebbről megtapasztalták a halált, többségük munkája során közvetlenül maga is tanúja volt a gyászolók szenvedéseinek, vagy pedig társadalomtudósként foglalkozott a halál és a gyász problematikájával. Található köztük pszichológus, pszichiáter, családterapeuta, orvos, antropológus, thanatológus stb.

A kiadványhoz a közismert pszichológus és thanatológus, Polcz Elaine írt előszót. A tanulmányok sorát az 1994-ben fiatalon elhunyt néprajzkutató-antropológus, Kunt Ernő *Emlékezés és felejtés, avagy a halál három kalapja* című újraközölt írása nyitja (megjegyzem, hogy e több egyetemen is kötelező olvasmánynak számító írás eredetileg a *Holmi* című folyóirat 1990/10. számában jelent meg, s megtalálhatjuk a Kunt Ernő válogatott tanulmányait tartalmazó, 2003-ban a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete Documentatio Ethnographica című sorozatának 20. kötetében is). A szerző a címben szereplő három kalap egykori viselőit gyászoló különböző korosztályhoz tartozó három asszony elbeszélése alapján, az életükhöz kapcsolódó férfiak tragikus sorsán keresztül tárja fel előttünk az egész huszadik század egyetemes magyar történelmének legtragikusabb fordulóit s az ezekhez kötődő eseményeket.

Szenti Tibor (aki foglalkozása szerint egészségnevelő és pedagógus) számos szociálandropológiai és néprajzi kutatást végzett. Eddigi kutatásai alapján a belső késztetésből származó ún. feladott étellel, a végleges, mindenről való lemondással kiváltott halállal foglalkozik a *kiközösített halála*. A *Woodoo jellegű halál* című szociálandropológiai tanulmányában.

A woodoo-halál fogalma klasszikus értelemben a természeti népeknél a törzsi közösségekben őrzött, a beavatatlanok elől elzárt fétis, majd a tabu megsértésével áll összefüggésben. Ha egy kíváncsi személy valamilyen vallási képzetből eredő rituális, avagy társadalmi előírást megszeg, s ezen rajtakapják, a közösség azzal bünteti őt, hogy elfordul tőle, kiközösíti az adott társadalomból. A kiközösített személy reményvesztett lesz, elkülönül a társaitól, lefekszik kunyhójában, élelmet sem vesz magához, s a körülményekhez képest nagyon gyorsan, néhány nap alatt meghal anélkül, hogy orvosi bármiféle betegség kimutatható lenne nála. A tudomány ezt a fajta halált kiközösítéssel járó vagy szociális halálnak, a közösség által kiváltott halálnak nevezi. A woodoo típusú halál egy másik változata, amikor valaki önként vállalja, anélkül, hogy bárki is kényszerítené erre. A Húsvét-szigeteken például az idős emberek egy barlangba vonultak, ahol másoktól elrejtőzve várták a halált. Az említett esetekben a halált nem a betegség, hanem a pszichés tényező váltja ki, ill. gyorsítja fel. A népköltészeti alkotásokban is fellelhetőek a woodoo jellegű halál nyomai, amikor a hősök a bánatba pusztulnak bele. Katona Imre, a nemrég elhunyt folklorista a magyar népballadák kapcsán hívta fel a figyelmet a bánat által megölt balladahősökre. A bánat máig is ől, gyakran találkoztunk olyan esettel, amikor az idős ember „utána hal” házastársának, mivel képtelen elviselni annak elvesztését. Tehát a woodoo jellegű halál a mai, modern társadalmunkban ugyanúgy jelen van, mint azokban a törzsi társadalmakban, melyek kapcsán a tudomány megalkotta ezt a fogalmat. A fentebb már említett haláltípusnak több változata is ismeretes, azonban mindegyik kiváltó oka a kitaszítottság érzése. Az egyén egyszerűen lemond az életéről. Szent Tibor figyelemre méltó párhuzamokat hoz a világ különböző tájairól, kultúráiból, de több magyar irodalmi alkotásból is felsorakoztat példákat. Bemutatja a mai kórházi betegek, valamint a szociális otthonok lakói woodoo-halálának körülményeit, s megrázó fejezetet olvashatunk az idős gazdák woodoo-haláláról a 20. század közepén. A szocialista társadalom végleg felbontotta a családi közösségeket, a birtokot

elvették, és az emberek zömét a tanyájukról is elűzték. A fiatalok tudtak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, azonban az idősebb emberek képtelenek voltak megtalálni helyüket ebben az új világban. Nem voltak hajlandóak a városba (vagy faluba) költözni, elzárkóztak a világtól, elutasítottak minden segítséget, s legvégül belehaltak a kilátástalanságba.

Papp Ferenc egy magyarországi településen, Etyeken praktizáló családorvos. Itt hozott létre egy özvegyklubot azzal a céllal, hogy lelki segítséget nyújthasson a társukat elvesztett pácienseinek. Jelen tanulmányában e nem mindennapi kezdeményezés még aránylag rövidnek tekinthető történetét, valamint az ehhez kapcsolódó tapasztalatait foglalja össze. A klub óriási lelki támaszt jelent a magukra maradt házastársaknak azáltal, hogy egy új közösség tagjaként kibeszélhetik bánatukat, megoszthatják mindennapi gondjaikat, problémáikat másokkal is. Az özvegyklub megalapítása egyedülálló kezdeményezésként indult, később azonban nemzetközi kapcsolatokat építettek ki. Papp Ferenc 1999-ben részt vett az Özvegyek Európai Egyesületének megalakításában, s ennek első kongresszusát ő maga szervezte meg 2000-ben praktizálási helyén, Etyeken.

Balogh Éva pszichológus és családterapeuta *A „bánat bálnája”. Párterápia a gyászban* című írásában a családtagok haldoklózóhoz való viszonyával, valamint a halált követő ún. patológiás gyász problémájával foglalkozik, s beszámol ennek enyhítésre, gyógyítására kidolgozott különféle terápiák tapasztalatairól is.

„*Meg sem születtem, alig hogy élni kezdem*” című tanulmányában Török Zsuzsa klinikai pszichológus és pszichoterapeuta a gyermeküket vetélés következtében vagy pedig szülés közben elvesztett anyák (sok esetben mindkét szülő) lelki gondozásának alapvető problémáit tárgyalja, és egyben gyakorlati tapasztalatit is megosztja az olvasóval.

Koltai Mária – akárcsak az előző tanulmány szerzője – pszichiáter és családterapeuta. Munkájában nagy hangsúlyt kap a gyászszal, a gyászoló emberrel való foglalkozás. A gyászt nehezen viselő a már részben asszimilálódott, a közösségi hagyományokat már nem nagyon ismerő cigány családdal végzett

terápiák tanulságait írja le *A rontás babonája. Bűntudat és gyász a cigány identitás megrendülésének hátterében* című írásában.

Polcz Elaine *Segítenek a rítusok* című tanulmányában azt fejtegeti, milyen fontos szerepük van a különféle rítusoknak az ember életében, milyen nagy segítséget jelentenek a halál elfogadásánál, feldolgozásánál. Régebben már kisgyermekkorban megkezdődött a gyász szocializálása, a rítusokon keresztül beépült az egyének szemléletébe, életmódjába. A gyászolót nem illett magára hagyni, a család támaszt nyújtott, igyekezett enyhíteni a szeretett személy elvesztése miatt érzett fájdalmat, az elhunytat a fekete gyászruha hordásával is meggyászolta a közelebbi rokonság, s a sírásás, a temetés és a halotti tor megszervezéséből is kivették részüket. Mindenki tudta, mit vár el tőle a faluközösség, milyen kötelezettségei vannak a gyászolóval szemben. Ezek a rítusok már a falvakban is kiveszőfélben vannak, a városokban pedig még töredékesebben, szinte alig vannak jelen. Polcz Elaine a régi rítusokkal állítja párhuzamba a kialakult és a kialakulófélben levő új rítusokat (hamvasztás, a hamvak szétszórása, az elhunyt hamvainak otthon való őrzése stb.). A gyász tabuvá válása Amerikában kezdődött, ott szűnt meg a fekete gyászruha, s a szerző szavaival élve „a gyászszertartás olyan lett, mintha egy partira ültek volna össze az emberek”. A halál beállta teendőket ott is, s jórészt nálunk is a temetkezési vállalatok vették – veszik – át, így teljesen személytelenné válik. Kialakultak viszont a rítusok teljesen új formái. A szerző példaként az internettemetőt említi, ahová bármilyen anyagot fel lehet vinni: képeket, emlékbeszédet, az elhunyt életének történetét, saját szavait, barátai búcsúztatóit vagy pedig magát az egyházi szertartást. A tudást, a gyász elfogadásának tudását s a halál beállta előtti és utáni teendőket régebben az egyik generáció a másiktól tanulta. Ma mindezeket sokan könyvekből, a szakirodalomból vagy pedig valamilyen tanfolyamon tanulják meg.

Révész Renáta Liliána tanulmányában a családi életciklusok kihívásait és a veszteségek találkozási pontjaiban megjelenő problémákat kísérté végig. Bemutatja a veszteségek és a gyász sokrétű megpróbáltatását a

különböző generációknál, hiszen attól függően, hogy kit veszített el a család (apát, anyát, gyermeket, testvért stb.), s kik azok, akik az elhunyt családtagot gyászolják, más-más, eltérő jellegű mindennapi lelki és társadalmi problémával kell szembenéznük és megküzdniük a hátramaradottaknak mind a családi, mind pedig a mindennapi társadalmi életben.

Farkas Lőrincné pszichológus a gyászsal kapcsolatban az elengedés és a megtartás integrációjának nehézségeiről ír.

Benczúr Lilla a gyász színeit mutatja be a különböző kultúrák tükrében. A gyász funkciója kulturális szinten azt jelenti: reprezentálni a hiányt, a gyász idejére a gyászoló általában kíméletesebb bánásmódban részesül (ezt sokszor maga is elvárja a közösségtől). Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy hogyan gyászolunk s hogyan gyászolnak más kultúrákban, érdemes kiemelni azokat a mozzanatokat, amelyek közöttük szinte valamennyi kultúrában. Ilyen például az, hogy a legközelebbi hozzátartozók valamilyen megkülönböztető jelzést, gyászruhát viselnek. A gyász színe az európai kultúrák többségénél a fekete és a sötét szín, de pl. a magyarországi Ormánságban a fehér. A pápuák körében, akikről köztudott, hogy kevés ruhát viselnek, a gyász idején szokás volt a test elfedése, az obi ugoroknál pedig a haj kibontása jelezte a gyászt. A gyász súlya általában a nőkre nehezedett, őket szolták (szólják) meg először, ha idő előtt levetik a gyászruhát. A különböző kultúrköröknél más-más viselkedési szabályok érvényesek, Bali szigetén például visszatartják a könnyeiket, nem szabad sírniuk a gyászolóknak. A közösség többi tagja nevet, és igyekszik felvidítani a gyászolókat. A hiedelem szerint ugyanis a hozzátartozók a sírásukkal visszatartanak az elhunytat, s az nem tudná szomorúsága miatt tovább folytatni megkezdett útját.

Angyal Eleonóra a hamvasztás történetét vázolja fel a különböző kultúrákban. Az erre a temetkezési módra utaló első nyomok az újabb kőkorszakból származnak, Európában már a bronzkorban elterjedt. A görög mitológia szerint Héraklész volt az első, aki ön maga rendelkezett elhamvasztásáról. A kereszténység kezdetben nem változtatott ezen a szokáson, később azonban a test feltámadá-

sának tanaiból kiindulva ez ellen a gyakorlat ellen foglalt állást. A honfoglalás kori magyar sírok is arról tanúskodnak, hogy a hamvasztás a régi magyarok közt is ismeretes volt. Az ókortól kezdve többféle módját alkalmazták a hamvasztásnak. A legújabb, napjainkban alkalmazott módszer a modern izzítókamra, melynek rendszerét Siemens Frigyes fejlesztette ki. Az első halotthamvasztó berendezést Milánóban állították fel 1876-ban. Napjainkban a legtöbb halotthamvasztó Japánban található. Magyarországon Debrecenben létesítettek elsőként halotthamvasztót 1932-ben, azonban a katolikus egyház tiltakozása következtében csupán 1951-ben került sor az első hamvasztásra. Érdekes adalék, hogy a 20. század első évtizedében Kéthly Károly orvosprofesszor megalakított egy halottégető egyesületet, és *Halotthamvasztás* címmel lapot is indított, azonban a belügyminiszter nem hagyta jóvá az első közgyűlésen hozott alapszabályt. Európa országaiban és más kontinenseken aránylag gyorsan terjedt ez a temetkezési mód, megalakult a Nemzetközi Hamvasztók Egyesülete. A szerző röviden leírja a hamvasztásos temetés lefolyását, valamint egy rövid fejezetet szentel a virág temetkezési szokásokban betöltött szerepének. Befejezésként egy adalék az urnás temetkezés történetéhez: Szlovákia mai területén a hamvasztásos temetkezés cseh hatásra terjedt el, azonban a Tiso-féle Szlovákia létrejötte után ezt a módot Tiso betiltotta, így csak a második világháborút követően került sor ilyen temetésre. Ez a mód inkább a városokban volt közkedvelt, az 1989-es rendszerváltozást követően azonban a polgárosultabb falvakban is egyre gyakoribbá válik, sok helyen a temetőkben már külön helyet is kialakítottak az urnák részére.

A tanulmánygyűjtemény utolsó írásában Pilling János a kötetben szereplő több szerzőhöz hasonlóan a gyász lélektanával foglalkozik, és a gyászoló gondozásában használt saját pszichoterápiás módszereit és tapasztalatait osztja meg az olvasóval. A kötet végén megismerkedhetünk a 2001-ben megalakult Napfogyatkozás Egyesülettel, amely célul tűzte ki a gyászoló egyéni és csoportos támogatását.

L. Juhász Ilona

Bodnár Mónika: Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században. Komárom–Dunaszerdahely, Fórum Ki-sebbségkutatató Intézet Etnológiai Központja–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002, 134 p. ill. /Interethnica, 1./

Bodnár Mónika – aki jelenleg a putnoki Gömői Múzeum igazgatója – Bódva-völgyi születésű, s bár a magyarországi Gömör lett az új otthona, mindig hű maradt szűkebb pátriájához, a Felső-Bódva völgyéhez. Egyetemi szakdolgozatát Tornaújfalu népi táplálkozásából írta, s azóta is számtalanszor vezettek kutatóútjai erre a vidékre. A hajdani Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagjaként ő kezdeményezte, hogy a nyári néprajzi továbbképző tanfolyam keretében a Bódva-völgyébe menjenek kutatni. E néprajzi táborban részt vevő diákok, amatőr néprajzgyűjtők dolgozatai aztán meg is jelentek a Társaság *Utánpótlás* című kötetében az ő szerkesztésében. Az említett néprajzi továbbképző tanfolyamon Rémiás Tibor, a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársa is felvetette egy alapos Bódva-völgyi kutatás ötletét, amelyet lelkesedés fogadott. Számos magyarországi kollégát sikerült megnyerniük az ügynek, s 1992-ben a kutatások anyagi biztosítását is sikerült megoldani egy hároméves kutatási ösztöndíj keretében (Szlovákiából Ág Tibor vett részt a kutatási programban). A Bodnár Mónika és Rémiás Tibor által vezetett kutatások a Bódva-völgy teljes szakaszán, azaz a Szlovákiához és Magyarországhoz tartozó településeken egyaránt folytak. E hároméves kutatómunka eredményeként 1999-ben a Putnoki Múzeum Baráti Körének kiadványaként *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából* címmel egy 805 oldalas vaskos kötet látott napvilágot – természetesen Bodnár Mónika és Rémiás Tibor szerkesztésében. A kiadványban olvasható tanulmányok a természetismeret, régészet és történelem, valamint a népismeret és topográfia témakörét ölelik fel számos illusztráció kíséretében.

Bodnár Mónika 2002-ben önálló kötettel jelentkezett, amely a Fórum Társadalomtudományi Intézet komáromi székhelyű Etnológiai Központja által indított *Interethnica* című sorozat első darabjaként *Etnikai és felekezeti*

viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században címmel látott napvilágot. A szerző ebben a kötetben – ahogy azt maga a cím is jelzi – a soknemzetiségű Felső-Bódva-völgye, azaz a Bódva-völgy Szlovákiához tartozó részén található településeket vizsgálta, felhasználva az eddig megjelent szakirodalmat, a statisztikai-demográfiai adatokat, illetve a mindaddig feltáratlan levéltári forrásokat is.

Először a Bódva-völgye néprajzi körülhatárolására tesz kísérletet. Nincs könnyű helyzetben, hiszen a közelmúltig a szakirodalomban csak nagyon elvétve találkozhattunk ezzel a megnevezéssel; a Kósa László és Filep Antal által összeállított, a magyar tájak tájéltörténeti tagolódását bemutató 1975-ben megjelent kötet sem említi. Bodnár Mónika meghatározása szerint a Bódva-völgye terület „magába foglalja az egykori Abaúj, Torna és Borsod megye területén, a Bódva folyó mentén létrejött településeket, valamint tágabb értelmezésben a Bódva jobb- és baloldali mellékveizeire települt falvakat. Észak felől természetesen határa a Gömör–Szepesi-érchegység, kelet–délkelet felől a Cserehát, nyugat felől a Galyaság, délnyugat felől pedig a Sajó-völgye határolja. A Bódva-völgyét a szlovák–magyar államhatár osztja ketté. Ez a határvonal egyúttal elválasztja Felső Bódva-völgyét a déli területektől.”

Az itt található településeket két kategóriába sorolja: az ún. „szűkebb és tágabb értelemben” vett Bódva-völgyi települések kategóriájába. A „szűkebb értelemben” Szlovákiához tartozó, közvetlenül a Bódva mentén fekvő településeket a következők: Stósz, Mecenzéf, Jászó, Pocskaj, Debrőd, Hetény, Szepsi, Makranc, Bodoló, Jánok, Péder, Zsarnó, Somodi, Torna, Tornaújfalu, Torna-horváti és Bódvavendégi. A tágabb értelmezés szerint pedig ide sorolható még Luciabánya, Hacsava (vagy Falucska), Áj, Szádelő, Udvarnoki, Jablonca, Körtvélyes, Szádalmás, Tornagörgő és Méhész is.

A kötet második fejezetében a szerző a Felső-Bódva-völgyével kapcsolatos eddig megjelent néprajzi szakirodalmat összegzi. Nincs könnyű dolga, hiszen a már fentebb említett Rémiás Tiborral közösen szerkesztett tanulmányköteten, valamint Bodnár Mónika különböző helyeken publikált írásain kívül a Bódva-völgye mint tájegység eddig nem

volt részletesen tárgyalva (tehát ez ugyanúgy vonatkozik a Felső-Bódva-völgye meghatározásra is), s a néprajzi köztudatba csak az utóbbi néhány évben, részben magának a szerzőnek köszönhetően került be. Bodnár Mónika ezért időrendi sorrendben számba veszi mindazon forrásokat, amelyek valamilyen mértékben érintik az általa kutatott területet: a különféle korokból származó népszámlálási adatoktól kedve a történeti adatokon át az utóbbi évtizedekben megjelent szakirodalommal bezárólag. A kutatott témához sok hasznosítható, értékes adattal szolgált számára az 1920-ban kiadott *Lexikon Locorum*, amely Magyarország helységneveinek 1772–1773-as hivatalos összeírását tartalmazza. E kiadvány értéke elsősorban abban rejlik, hogy képet kaphatunk belőle például a települések vallási és oktatási viszonyairól, továbbá a lakosság nyelvéről is.

A kötet harmadik legterjedelmesebb részében az adott településeket ábécérendben tárgyalja. Minden falut azon a néven említi, ahogyan azt a környékeliek és a helyiek használják. A sort a Szoroskő alatt fekvő Almással (hivatalos neve Szádalmás) nyitja, amely „tágabb értelemben” véve tartozik a Felső-Bódva-völgyéhez. Minden helységről részletes adatokat közöl, bemutatva az etnikai és felekezeti viszonyok változásait, s az ezeket kiváltó okokat is, és legtöbb esetben valamilyen fényképanyagot is mellékel.

A Felső-Bódva-völgye népességének vallási és nemzetiségi összetételének alakulását a történelem során számos esemény és körülmény befolyásolta. A törökkel való háború, a Rákóczi-féle szabadságharc stb. hatásai ugyanúgy rányomták bélyegüket az itt fekvő települések sorsára, mint a történelmi eseményektől független 1710-es pestisjárvány. Az említett történések jelentős hatással voltak a vidék népességi összetételének változására, hiszen többségüket újra kellett telepíteni.

Az 1773. évi helységnévtár adatai szerint a tárgyalt tájegység településeinek zömében magyar ajkú lakosság élt (Bodolón, Bódvavendégiben, Debrődön, Jabloncán, Jánokon, Jászón, Körtvélyesen, Makrancon, Méhészen, Péderben, Somodiban, Szádalmáson, Szádelőben, Szepsiben és Tornagörögön), néhány településen (Áj, Torna, Szádud-

varnoki, Udvarnok, Zsarnó) a magyarok mellett pedig szlovákok is. Három településen (Alsó- és Felsőmecenéz, Stósz) a német lakosság (ezek a németek magukat *mánták*-nak nevezik, s a környékeliek is e néven emlegetik őket) volt túlsúlyban. Tornaújfalu magyar–német településnek számított. Az említetteken kívül a térségben még két görög katolikus vallású ruszin-szlovák falu (Falucska és Horváti) is volt. A 20. századra ez az etnikai kép nagyban megváltozott, ma már nincs olyan település a kutatott térségben, ahol ne növekedett volna meg jelentős mértékben (vagy ne került volna túlsúlyba) a szlovákok vagy a magukat szlováknak valló lakosok száma. Az etnikai kép megváltozásához az elköltözések, a vegyes házasságok mellett a politikai okok is jelentősen hozzájárultak. A második világháború idején a németek egy része önként hagyta az országot (a kivándorlás lényegében a mai napig sem szűnt meg), s a háborút követően Mecenzéről 80, Stószról pedig 200 személyt telepítettek ki erőszakkal Németországba. Szintén a háború utáni időszakban a vidékről körülbelül 500 embert (civiliket, szökött katonákat egyaránt) hurcoltak el az ún. „málenkij robotra”, azaz kényszermunkatáborokba a Szovjetunióba. Az ún. csehszlovák–magyar lakosságcsere és a magyarok Csehországba való deportálása szerencsére aránylag kis mértékben érintette a vidék lakosságát. Az sem elhanyagolható tény, hogy a térségből jelentős számban vándoroltak ki magyarok Amerikába, így ez a tény is nagyban hozzájárult a térség magyar lakosságának csökkenéséhez.

Bár jóval kevesebben, mint a fentebb említett három etnikum képviselői, de élnek a térségben csehek (elsősorban az iparosodás és a vegyes házasságok útján kerültek ide), ukránok, lengyelek, oroszok, románok és vietnamiak is (akik az utóbbi időben szintén vegyes házasságok révén telepedtek meg). A bolgárok egy másféle kategóriát alkotnak, ők a 19. század folyamán az új gazdálkodási kultúra (az ún. bulgárkert) meghonosítása révén kerültek e tájra. Leszármazottaik jelenleg Mecenzéken, Szepsiben és Tornán élnek.

A vizsgált térségben egyetlen olyan település sem található, ahol ne élne cigány la-

kosság. Letelepedésük e tájon a 18. században kezdődött. Mára Jászón már a lakosság 30 százalékát alkotják, Szepsiben számuk mintegy ezerre, Tornán hatszázra, Tornagörögön kb. százra tehető. A statisztikai adatok azonban nem a valós adatokat tükrözik, mivel egy részük vagy szlováknak, vagy pedig magyarnak vallja magát.

Felekezeti szempontból a kutatott területet a középkorban szinte egységesen katolikusnak tekinthetjük; e vonatkozásban fontos kiemelni a premontrei apátság szerepét. Ennek ellenére a reformáció eszméi rövid időn belül teret hódítottak, ekkor számos katolikus templom vált reformátussá. II. József türelmi rendeletét megelőzően az ellenreformációs törekvések idején a katolikus egyház sokszor az erőszaktól és a protestánsok kitelepítésétől sem riadt vissza (ebben kiemelt szerepe volt Herkó páternek, akinek emlékéért ma egy emléktábla is őrzi Szepsiben). A 19. század végéig csupán egy település számított evangélikusnak, mégpedig a Bódva forrásánál fekvő német lakosságú Stósz, itt áll a környék egyetlen evangélikus temploma is, de mára az evangélikusok száma ebben a községben jelentős mértékben megfogyatkozott. Nagyobb evangélikus közösséget napjainkban Mecenzéken, Szepsiben és Tornán találhatunk, s mindenképpen fontos megjegyezni, hogy ezek németek és szlovákok. A magyarok szinte kivétel nélkül reformátusok, a katolikus vallásúak között viszont szlovákokat, magyarokat és németeket is találunk. A görög katolikusok elsősorban Tornahorvátiban és Falucskában (bár itt a számuk a közösség lakosságának mára csupán felét teszi) élnek, ahol templomuk is van. A környékbeli települések közül még Ájban, Jánokon, Jászón, Mecenzéken, Stószon, Szepsiben és Tornán él jelentősebb számú görög katolikus közösség. A zsidó valláshoz tartozók száma Tornán és Szepsiben volt a legmagasabb (itt zsinagógájuk is volt), de a 19. század folyamán már szinte minden településen élt néhány zsidó család. A második világháború idején valamennyit elhurcolták, zömük a koncentrációs táborokban pusztult el, néhány túlélő bár visszatért lakhelyére, de rövidesen kivándorolt Palesztinába. Lélekszámuk mára alig néhány főre tehető. A történeti egyházak mellett a szerző említést tesz a baptista val-

lás képviselőiről is, akik legelőször Jabloncán tűntek fel, s bár más községekből is csatlakoztak hozzájuk, számukat megállapítani csak hozzávetőlegesen lehetséges. A másik, a térségben aránylag új vallási közösségnek számítanak Jehova Tanúi, akik száma azonban meglepően gyorsan növekszik, és Szepsiben már imaházuk is van.

A kötet végén magyar, német és szlovák nyelvű összegzés is olvasható, ami többek közt azért is fontos, mert ezáltal a szlovákiai magyar tájakon folyó néprajzi kutatások eredményeiről a szélesebb szakmai körökben is tudomást szerezhetnek.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Bodnár Mónika eddigi munkásságának köszönhetően a Bódva-völgye bekerült a néprajzi köztudatba, s az ott megvalósult kutatásoknak köszönhetően átfogó képet kaphattunk e vidék kultúrájáról. Tudomásunk van róla, hogy az utóbbi néhány évben a Miskolci Egyetem Vizuális és Kulturális Antropológiai Tanszékének munkatársai és diákjai is véggeznek kutatást a Felső-Bódva völgyében, tehát újabb adalékok, újabb kutatási eredmények várhatók e térségről, amelyek hozzájárulhatnak a kialakított kép kiszélesítéséhez. Az azonban vitathatatlan, hogy a Bódva-völgyi néprajzi kutatások elindításában Bodnár Mónikának mindenképpen úttörő szerepe volt.

L. Juhász Ilona

Dokumenty z archívu Národnej banky Slovenska. Bratislava, 2001, 102. p.

A szlovákiai magyarság múltbeli gazdasági helyzetének vizsgálatai, a gazdaságtörténeti jellegű levéltári iratanyagok feldolgozására irányuló alapkutatások a kisebbségtörténeti kutatási programokon belül marginálisan jelennek meg. A szlovákiai magyar közösség gazdasági talpon maradásának, boldogulásának, anyagi-vagyoni státuszvesztéseinek kérdéseivel, a közgazdasági folyamatok regionális/lokális szintű következményeivel, az egyes gazdasági ágazatokon belüli struktúraváltásaival, esetleg a felcsillanó lehetőségekkel (a gazdasági önszerveződés szerkezeti elemeivel, az érdekérvényesítő szervezetekkel, testületekkel, intézményekkel)

a témával (elvétve) foglalkozó történészek is csak részinformációkkal, felemás interpretációkkal tudnak szolgálni.

Az egyes kisebbségtörténeti korszakokra vonatkozóan a már áthagyományozódott kortárs (emlékezet)irodalom többször idézett passzusai, valamint a jelenkori alapkutatások hiánya nem visznek/vihetnek közelebb bennünket a problémakör(ök) jobb megértéséhez. Csak olyan tényfeltáró kutatómunka világíthat rá múlt és jelen „gazdasági bázisának” erős és gyenge építőelemeire, amely során levéltári forrásokat (is) felhasználhatunk. A szlovákiai levéltári hálózaton belül 1993-ban jött létre az az intézmény, amelynek fondjai között olyan gazdasági hivatalok, egyesületek, pénzintézetek, szövetkezetek iratai találhatók, amelyek információhalmaza sokban segítheti a szlovákiai magyar gazdaság- és banktörténeti kutatásokat.

A Szlovák Nemzeti Bank Levéltára (Archív Národnej banky Slovenska) a fenntartó intézmény tevékenységével, 1993. január 1-jén kezdte meg működését. Állománya, amely a jogelődök anyagaira épült, a mai Szlovákia területén a 19. század első felétől a közelmúltig működött takarékpénztárak, kereskedelmi bankok és jegybankok terjedelmes (150 fond) anyagát őrzi. A levéltári iratanyag legnagyobb része ugyan feldolgozatlan, de nagy információértékkel bír (alapszabályok, zárszámadások, jegyzőkönyvek, vezetőségi iratok, az üzletpolitika statisztikai adatai – takarékbetétek, jelzálogkölcson stb., tisztviselők és személyzet). A jelenlegi iratfeldolgozás főleg szlovák intézetekre irányul (a Szlovák Állam jegybankja, a Tatra bankja).

A vidéki kis intézetek (amelyek nagy része 1920–1930 között személyzetét és ügyviteli nyelvét tekintve magyar volt, majd fokozatosan lemorzsolódott) és néhány jelentősebb „magyar” kereskedelmi bank (Pozsonyi I. Takarékbank, Bars megyei Népbank, Dunabank, Hitelbank stb.) fondjai a kutatási területek kiterjesztését jelenthetik (országos szinten pl. pénzügyi kormányzat–bank viszony, bank–bank kapcsolat, bankegyesület; helytörténeti szinten: intézménytörténet-írás).

A levéltár igencsak későn (a megalakulásától számított kilencedik évre!) jelentette meg válogatott, inkább reprezentatív jellegű

forráskiadványát *Dokumentumok a Szlovák Nemzeti Bank levéltárából* címmel. A kötet szerkesztői a válogatás kritériumaiként az iratok eredetiségét, jelentőségét, valamint az időrendi vezérfonalat választották, miközben a szlovák szakirodalom hiányosságaira is rámutattak. Az előszóban említett hosszabb távú, a szlovák bankügy „komplex” feltárását célul kitűző gondolat, úgy vélem, kezd megvalósulni, hiszen 2003-ban megjelent a szlovák pénz- és bankügytörténet érdekes keresztmetszetét nyújtó 2002. évi szakmai konferencia tanulmánykötete (Ludia, *peniaze, banky. Zborník z konferencie*. Bratislava, 2003, 525 p.).

A szlovák–angol párhuzamos szövegű könyv belső szerkezete a következőképpen fest: bevezetés, a szlovák bankügy fejlődésének rövid vázlata, ezen belül a) a szlovák bankügy kezdetei; b) a központi bankügy fejlődése 1939-ig; c) a Szlovák Nemzeti Bank 1939–1945 között; d) az 1945–1992 közötti időszak; mellékként a csehszlovák/szlovák jegybankok vezető tisztségviselőinek, kormányzóinak névsora, jegyzetek, dokumentumok (20 db) és válogatott bibliográfia.

A bevezető tanulmányt lineáris történelemszemlélet (időrendben tárgyalja a kialakult struktúrákat) és a nemzeti elbeszélés-mód jegyeinek (Szlovákia területének ahistorikus visszavetítése a múltba; „egyedi” és „régiz gazdasági térségként” való szerepeltetése; a szlovák nemzeti sérelmek párhuzamos gazdasági síkon történő megjelenítése) sajátos keveréke jellemzi.

A kiadvány a pénzintézetek kezdeteit a 18. század végére és a 19. század kezdetére vezeti vissza, létrejöttüket csak a mai Szlovákia területén vizsgálja, eközben a magyarországi kontextust teljes mértékben mellőzi, így kerülhet sor néhány jelenség téves magyarázatára és adatolására (pl. az Első Osztrák Takarékpénztár kirendeltségeit fióknak minősíti, csak a pozsonyit említi, nem szentel figyelmet a korabeli törvényeknek, a felső-magyarországi régió hitelintézeteinek filantróp vonulatát a Štúr-generáció nemzeti-kulturális feladatokat felvállaló, „nemzetébresztő” aktivitásaihoz köti). A koncepció szerint a szlovák nemzetiségi „gazdasági bálist” a szociális feladatokat (is) ellátó „népi pénzügy” (fudové peňažníctvo) szerveződés-

sei és a részvénytársasági formák alkották. Valójában különböző tartalmú entitásokat kapcsol össze (szociális, emberbarát, közösség-szervező csoportosulások és nyereség-orientált intézetek). Kétséges, hogy ezek együtt alkothatják egy csak hipotetikusán, etnikai alapon elkülönített „gazdasági, pénzügyi alrendszer” pilléreit.

Az első Csehszlovák Köztársaság jegybankjai (Bankový úrad ministerstva financií, Národná banka Československa) 1919 után az Osztrák–Magyar Bank örökébe léptek (egyébként a kötet az Osztrák–Magyar Bank történetének kevés figyelmet szentel). Működésük a cseh bankszféra dominanciáját tükrözte. A szlovákiai fiókok csekély súllyal, a szlovák nemzetiségű tisztviselők alacsony számmal voltak képviselve. Mellesleg a kötetben csak érintett 1938. évi államjogi változásoknak a visszacsatolt területeken található hitelszervezeti szektort érintő következményeit (a cseh–szlovák jegybanki funkciók és a fiókhálózat megszűnését, a dél-szlovákiai területek pénzintézeteinek reintegrációját a magyarországi bankszektorba stb.) alig ismerjük.

Az 1938–1945 közötti időszakra vonatkozóan a kutatásokat érdemes lenne kiterjeszteni egyrészt a megmaradt néhány magyar jellegű pénzintézetre, másrészt Esterházy János és a Pozsonyi I. Takarékbank kapcsolatára (Esterházy valószínűleg a szlovák–magyar gazdasági tárgyalások után kerülhetett az igazgatóságba, és lett a bank elnöke). Arra az intézetre, amely 1941-től „a szlovákiai magyarság elismert pénzintézetének” a szerepét töltötte be, és részt vállalt a Szlovákia és Magyarország közötti árucseré-forgalom pénzügyi lebonyolításában.

A bevezető tanulmány legjobban sikerült része a Tiso-féle rezsim jegybankjával (Slovenská národná banka) foglalkozik, annak területi hatáskörével, fiókhálózatával, a pénzelkülönítéssel és az új pénznem bevezetésével. A vázlatos tárgyalásból is kitűnik, hogy létrehozása mennyire összefonódott a szlovák állam megalakulásával és a német birodalmi akarattal, ugyanis a Národná banka česko-slovenská szlovák érdekeket szolgáló átalakítása és az „önálló” szlovák pénzügyi pozíció megszerzése 1939 januárjáig sikertelen volt. Az 1939. március végén le-

zajlott berlini tárgyalásokon döntött el, hogy milyen alapról és milyen viszonyrendszerben kezdhetné el tevékenységét (részvénycsomagjának 40%-a német kezekben volt, és az elnök tanácsadó testületén, a banktanácson keresztül felügyeletet gyakorolhattak). Pénzügyi politikája a hadigazdálkodás keretébe ágyazódott, szigorú állami kontroll alatt állt, és a német–szlovák klíringszerződésben vállalt kötelezettségeket kellett teljesítenie. Hitelpolitikája két területre koncentrálódott: az államnak nyújtott kölcsönökre (amelynek már 1943-tól inflációgerjesztő hatása volt) és a szlovák bankokkal szembeni szigorú hitelnyújtásra.

A kötet érdekes adatokat sorakoztat fel a bankszféra 1945–1948 között megvalósuló újjáalakításáról, valamint a szovjet modell erőszakos bevezetéséről. Nem említi, hogy a magyar pénzintézetek végét az államosítás és a kisebbségellenes intézkedések együttesen okozták, felszámolásuk az 1950-es évek elejéig tartott. Kimerítően foglalkozik a Národná banka Československa kereskedelmi tevékenységével, szervezeti felépítésével, amelynek a jegybanki funkciói a kommunista rendszerben degradálódtak. A szocialista irányított tervgazdaság részeként állami ellenőrzés alatt állt, hiteltámogatást nyújtott a korszak gazdasági programjaihoz (pl. Szlovákia iparosításához). Az 1990-ben kezdődő gazdasági reformfolyamat, majd az önálló Szlovákia létrejötte végül új alapokra helyezte a jegybank fejlődését.

A kiadvány visszatükrözi a jelenlegi szlovák gazdaságtörténet-írás erőteljes nemzetközpontú dikcióját. A szlovák etnikum 1918 előtti gazdasági helyzetét a magyarországi történésektől és folyamatoktól elszigetelve vizsgálja. A két világháború közötti időszak csehszlovák banktörténeti vonatlatát egyoldalúan kezeli, az ezen a területen létező többnyelvű közeggel, a magyar ügyviteli nyelvet (Szlovákiában 1938-ig, részben 1945-ig) hivatalosan használó pénzintézetekkel nem foglalkozik. Az a benyomásunk, hogy a gazdaságtörténeti szakosodás a szlovák historiográfia egyik Achilles-sarka és komoly fázis-késés jellemzi.

A magyar (de a külföldi) gazdaság- és banktörténeti irodalom teljesítményei mint ha csak töredékeiben (vagy még úgysem) jut-

nának el a szlovák kutatókhoz. A bemutatott kiadvány is példa erre, hiszen Kővér György, Pogány Ágnes vagy Tomka Béla közelmúltban megjelent szintetizáló igényű munkái nem jelennek meg a jegyzetapparátusban.

Gaucsík István

Keményfi Róbert: A gömöri etnikai térmozzások. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására. Komárom–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002, 238 p. /Interethnica, 4./

Keményfi Róbert könyve nem könnyű olvasmány, nyilván elsősorban nem is az utca emberének szánta. Ebben az esetben azonban élhetnénk a gyanúperrel, nem öncélú, teljesítménycentrikus munkával állunk-e szemben?

Semmiképp! Szakmabelieknek, különösen magyarországiaknak nem ismeretlen sem a szerző, sem legújabb dolgozata, ami – mint könyve elején maga is írja – egy korábban publikált munkájának részben átdolgozott és újragondolt változata. A jelzett változtatásokkal, azok végeredményre gyakorolt hatásaival most nem kívánunk foglalkozni, figyelmünket a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja Interethnica című kiadványsorozatában megjelentetett utolsó változatra fordítjuk.

Elmondható tehát, hogy egy jól átgondolt, többször megfogalmazott, leüledett és letisztult elméleti munkával van dolgunk. A kötet célja – mint ahogy a szerző ezt könyve elején világossá is teszi –, hogy bemutassa a történeti Gömör (és Kishont) vármegyében az utóbbi három évszázadban lezajlott etnikai változásokat, s teszi mindezt a napjainkig tartó folyamatok figyelembevételével. Ugyanakkor felhívja a figyelmet egy, az etnikailag homogén szlovák és magyar sávok között az utóbbi hetven évben keletkezett vegyes etnikumú sávra is (ez az a sáv, ahol tulajdonképpen a szlovákiai Gömör magyarjai éltek mindennapjaikat), mely sáv térszerkezetének finomra hangolt vizsgálatát és bemuta-

tását tovább bonyolította a területen élő meghatározhatatlan vagy legalábbis nehezen meghatározható etnikumú (?) vagy nemzeti-ségű (?) cigányság/romák kérdéskörbe történő beemelésével. Itt gyorsan meg kell jegyeznünk, hogy az etnikai térszerkezet korrekt vizsgálata érdekében ez utóbbi elv teljesen jogos. A kérdéssel kapcsolatban Keményfi Róbert felhívja a figyelmet mindazon buktatókra (utalva az e témában eleddig lefolytatott vitákra), melyekkel minden kutatónak szembesülnie kell, ha „cigánykutatásra” adja a fejét. Kétségtelen, hogy magának a *Ki a cigány?* kérdésnek is könyvtári irodalma van, meglátásunk szerint azonban ezek a nézőpontok több esetben is nem szakmai (etnográfiai, etnológiai, kultúr- vagy szociálintropológiai, szociológiai, művelődéstörténeti esetleg etno- vagy szociolingvisztikai), hanem érzelmi, elvélve politikai/politikaelméleti alapokon nyugszanak. A témával kapcsolatos vitákat megemlítve, a korábban megfogalmazott elméletekhez kapcsolódva, de azoktól tisztos szakmai távolságra építi fel szerzőnk saját válaszát a feltejt kérdésre, melyre szüksége is van vizsgálódása végeredménye szempontjából. Itt jegyezzük meg – akár további kutatásokat is inspirálandó –, hogy érdemes lenne ezt a fajta kérdésfelvetést megismételni a kutatótt vegyes etnicitású sávban a *Ki a magyar?* és *Ki a szlovák?* konstellációban is, ami már csak azért is nehezebben megválaszolható, mert míg a cigányság esetében a válasz meghatározásánál többen is nagy hangsúlyt helyeznek a „látható” antropológiai jegyekre, addig magyar–szlovák viszonyban ezt a „támpontot” mellőzni kellene.

Az alapdefiníciók tisztázása mellett Keményfi Róbert meghatározza kutatása céljait és a válaszok megadásához alkalmazott módszereket is. Könyve elején világossá teszi, miszerint *arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan alakultak ki a jelenlegi községi etnikai térszerkezetek és mit jelentenek ezek a nemzetiségi térstruktúrák a megyei etnikai határ szempontjából.* Mint alkalmazott módszereket, a megyei szintű vizsgálatokhoz a társadalomföldrajzot (kultúrgeográfia) és annak egy részterületét, az etnikai földrajzot, a települési szintű vizsgálatokhoz pedig az etnikai földrajzot és a nép-

rajztudományt jelöli meg, hozzáfűzve, hogy végső soron interdiszciplináris kutatásról van szó.

A könyv *többfordulós*, ennek értelmében a szerző vissza-visszatér egy-egy kérdéskörhöz, s közelít a problémához más szempontokból. A kutatást két síkban (pontosabban két térben) végzi párhuzamosan, de egymástól nem függetlenül: vizsgálja a térséget megyei szinten és települési szinten. A kutatás témája és a választott módszerek előrevetítik, hogy valamennyi hozzáférhető s a témához kapcsolódó statisztikai adatot figyelembe kell venni. Mindezeket Keményfi Róbert egyrészt a trianoni és a párizsi béketárgyalásokat lezáró szerződések, határmódosítások, politikai rendszerváltozások és a második világháború következményeivel, valamint mikroszinten a honfoglalástól napjainkig tartó eseményekkel, vallási és etnikai viszonyokkal, továbbá napjaink valós (elsősorban a szerző által tapasztalt) nemzetiségi viszonyaival egészíti ki. Az így kapott eredményt egy nemzetiségi-etnikai szempontból különleges település (Jolsva) példájával teszi szemléletesebbé, majd vonja le a következtetéseket, és a megállapított elméleti felvételek, elméleti törvényszerűségek mellett próbálja megrajzolni a tényleges helyzetet a történeti Gömör és Kis-Hont megyében.

Hogy nem akármilyen munkáról van szó, igazolják az alábbiak is: a könyvet 30 (!) térkép, 57 táblázat és 29 ábra teszi szemléletesebbé, érthetőbbé és más területeken dolgozó szakemberek számára is igazán értékessé. Mindezt gazdag irodalomjegyzék, szlovák és német nyelvű összegzés egészíti ki.

Keményfi Róbert: *A gömöri etnikai térmozaik...* című könyve nemcsak a nevezett térség kutatói számára nélkülözhetetlen munka, de más földrajzi és kutatási területek szakemberei is bátran meríthetnek belőle.

Pusko Gábor

Számunk szerzői

Angyal Béla (1958)
történész (Gúta, Szlovákia)

Fazekas József (1953)
szerkesztő (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, Szlovákia)

Gaucsík István (1973)
történész (Vágsellyei Levéltár, Vágsellye, Szlovákia)

Maroš Hertel
történész (SZTA Történettudományi Intézet, Pozsony, Szlovákia)

Marek Junek
történész (Národní museum, Prága, Csehország)

Mészáros András (1949)
filozófus (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

L. Juhász Ilona (1960)
könyvtáros-dokumentátor (Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja, Komárom, Szlovákia)

Lanstyák István (1959)
nyelvész (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Lelkes Gábor (1973)
geográfus (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, Szlovákia)

Miroslav Michela
történész (SZTA Történettudományi Intézet, Pozsony, Szlovákia)

Öllős László (1957)
politológus (Konstantin Egyetem, Nyitra, Szlovákia)

Puskás Tünde (1972)
doktorandusz (Linköpingi Egyetem, Svédország)

Pusko Gábor (1962)
etnográfus (Kulturális Antropológiai Műhely, Tornaľa, Szlovákia)

Simon Attila (1966)
történész (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, Szlovákia)

Szabó Mihály Gizella (1956)
nyelvész (Grama Nyelvi Iroda, Duna-szerdahely, Szlovákia)

Varga Sándor (1942)
történész (Pozsony, Szlovákia)

Milena Zelenáková
egyetemi hallgató (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Zeman László (1928)
nyelvész (Pozsony, Szlovákia)